

307.187

AGRÁRTÖRTÉNETI

48
2007

SZEMLE

~~35~~

34

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

VIII. ÉVFOLYAM

2007. 1-4. SZÁM

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA AGRÁRTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztőség: Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 1367 Budapest 5. Pf.: 129.

XIV. Városliget, Vajdahunyad vár

Szerkesztőbizottság:

Cselőtei László, Estók János (szerkesztő), Fehér György (szerkesztő), Hoffmann Tamás, Kaposi Zoltán, Orosz István (főszerkesztő), Novák László Ferenc, Pölöskei Ferenc, Romány Pál, Székely György, Szuhay Miklós, Tóth Pál Péter, Varga Zsuzsanna (szerkesztő)

Szerkesztőségi titkár: Aranyos Erzsébet

TARTALOM

Beköszöntő – Interjú Kosáry Domokossal	1
<i>Hoffmann Tamás</i> : Folyóiratunk ötvenedik (L.) évfolyamáról	5
TANULMÁNYOK	
<i>Zimányi Vera, J. Újváry Zsuzsanna</i> : A jobbágyok életkora 1660-tól	9
<i>Novák László Ferenc</i> : A határhasználat összefüggései: kert, szállás, tanya	25
<i>Orosz István</i> : Változások a földművelés rendszerében Émmelléken és Sárreten 1715–1828 között ..	41
<i>Csoma Zsigmond</i> : Bortermelő, kertészkedő magyarországi protestáns lelkészek és tanítók	61
<i>Kaposi Zoltán</i> : Nagykanizsa mezőgazdaságának változásai (1850–1914)	89
<i>Szabad György</i> : Az agrárvilág vonzása	111
<i>Fehér György</i> : Darányi Ignác birtokpolitikai elképzelései 1896–1909	115
<i>Pölöskei Ferenc</i> : Birtokviszonyok és viták a századfordulón (Tisza István, Darányi Ignác, gróf Károlyi Sándor, Rubinek Gyula)	145
<i>Török Imre–Veress László</i> : A fajtaváltás tanulságai a tejhasznú szarvasmarha-tenyésztésben ..	171
ADATTÁR	
<i>Brigovác László</i> : Andrássy György úti élményei és megfigyelései az angol mezőgazdaságról (1832)	185
KRÓNIKA	
In memoriam Kosáry Domokos (1913–2007) (<i>Orosz István</i>)	197
Balogh István (1912–2007) nekrológja (<i>Orosz István</i>)	201
<i>Romány Pál</i> : A FAO-Európa Központ érkezése elé!	205
Pályázat a prof. dr. Takács Imre-díjra	207
SZEMLE	
<i>Szirácsik Éva</i> : A Divényi uradalom gazdálkodása a Zichy hitbizomány első száz évében (1687–1787) (Ism. <i>Zimányi Vera</i>)	209
<i>Bánkiné Molnár Erzsébet</i> : Nemesi közbirtokosságok a Kővár-vidéken (Ism. <i>Novák László Ferenc</i>) ..	210
<i>Jens Schöne</i> : Frühling auf dem Lande? Die Kollektivierung der DDR-Landwirtschaft (Ism. <i>Varga Zsuzsanna</i>)	213
<i>Mikita István</i> : Mit ér az ember, ha paraszt? (Ism. <i>Orosz István</i>)	214
The cultural history of plants (Ism. <i>Surányi Béla</i>)	217

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and America: HISTORY AND LIFE

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága, a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium anyagi támogatásával készült
E-mail cím: agrartortszemle@mmgm.hu

BEKÖSZÖNTŐ – INTERJÚ KOSÁRY DOMOKOSSAL*

Varga Zsuzsanna (V. Zs.): Idén emlékezünk meg az Agrártörténeti Szemle alapításának 50. évfordulójáról. E jubileum alkalmából beszélgetünk Kosáry Domokos professzor úrral, akinek tudományos és tudományszervező tevékenységéről sokat tud a szakmai közvélemény, az viszont talán kevésbé közismert, hogy az Agrártörténeti Szemle létrejöttében is meghatározó szerepet játszott. A folyóirat első évfolyama 1957-ben jelent meg Gödöllőn, a mai Szent István Egyetem jogelődjén. Az előzmények azonban néhány évvel korábbra nyúlnak vissza. Mielőtt feleleveníténnék ennek részleteit, először magáról a korszakról, az '50-es évekről szeretnék egy kicsit beszélgetni. Ez az időszak már az én nemzedékem számára is igen távoli, ezért arra kérem a professzor urat, hogy idézze fel, hozza közelebb hozzánk a magyar történelem e kritikus szakaszát.

Kosáry Domokos (K. D.): Való igaz, a mai fiatalok már nehezen tudják elképzelni azt a teljesen szétesett állapotot, ami az akkori magyar társadalmat minden szempontból jellemezte. Az 50-es évek két megközelítésben érthető. Az egyik Rákosinak az ostoba diktatúrája, a másik pedig, hogy az emberek óriási fantáziával közeledtek a dolgokhoz, szívesen dolgoztak és ötleteket adtak ahhoz, hogy mit kellene csinálni. A korszakban nagyon sok kegyetlenség történt, mégis sokakban élt a kezdeményező erő, hogy csináljunk valami újat, jobbat. Mai kifejezéssel azt mondanánk, hogy ötletgazdák lettek. Hajlandók voltak új ötleteken gondolkodni s munkát befektetni a változtatás érdekében.

V. Zs.: Nagyon érdekes a számomra, hogy professzor úr így emlékszik vissza, hiszen ezek az évek az Ön számára éppen a félreállítás és a háttérbe szorítottság éveit voltak.

K. D.: Igen. Fogalmazhatnék úgy, hogy Rákosinak nem sikerült engem megnyernie a saját terveinek, s így kirúgtak az egyetemről. Az 50-es évek elején éppen nem volt állásom, amikor találkoztam egy régi barátommal, Lázár Vilmosmal, aki a Gödöllői Agráregyetemen dolgozott tanszékvezetőként. Nagyon sokra becsültem, széleskörű tájékozottsággal bíró, jó humorú, élvezetes ember volt. Ő vetette fel, hogy hát gyere át az Agráregyetemre. Az Agráregyetemre? – kérdeztem vissza cso-

* Az Agrártörténeti Szemle szerkesztősége őszinte megrendüléssel értesült arról, hogy Kosáry Domokos 2007. november 15-én elhunyt. Az alábbi interjú az utolsó, amelyet a folyóirat egyik alapítója adott.

dálkozva, hiszen az agrártörténet nem tartozott az addigi kutatási érdeklődéseim közé. Ő azonban azzal érvelt, hogy hazánkban is fel kellene lendíteni az agrárkutatást, hiszen minden európai országban vannak agrárintézetek. Hozott nekem egy füzetet, amiben fel voltak sorolva ezek az intézmények. Meggyőződtem arról, hogy az agrárvilág átalakul, egészen más lesz. Egész Európában foglalkoznak vele. Nekünk alapvetően fontos a mezőgazdaság jövője, és mi a tudományos kutatás terén eddig nem sokat csináltunk. Megbarátkoztam tehát a gondolattal, s én, mint történész, rögtön felvettem, hogy alakítsunk egy történeti kutatócsoportot. Ebben meg is egyeztünk, majd írtam egy pár ismerősnek, akiket szerettem volna bevonnai.

V. Zs.: 1954-ben tehát megfogalmazódott az Agrártörténeti Munkaközösség terve. Ha belegondolunk, hogy az 50-es években a politikai vezetés az erőltetett ütemű iparosítás, a nehéz- és hadiipar-fejlesztés bővületében élt, s a mezőgazdaságnak csak alárendelt szerepet szánt, akkor joggal merül fel e kérdés: hogyan lehetett egy ilyen légkörben elfogadtatni egy agrártörténeti kutatócsoport létrehozását?

K. D.: Úgy emlékszem vissza, hogy nem volt nehéz. Persze itt ismét vissza kell térnem Lázár Vilmos szerepére, aki éppen a szükséges politikai támogatás megszerzésében kulcsfontosságú tényező volt. Ő ismerte a szocialista mozgalom vezetőit, s rábeszélte a döntéshozásban szerepet játszó embereket, hogy ez Magyarországnak fontos. Másrészt ő volt az, aki elmondta nekünk, hogy kivel érdemes keresni a szakmai kapcsolatot. Ő ilyennel is rendelkezett. Egyszóval Lázár Vilmos kezdeményező, segítő, kapcsolatteremtő tevékenysége nélkül aligha sikerült volna egy ilyen nagyszerű ötletet a gyakorlatba átültetni.

V. Zs.: Milyen szerepet szántak ennek a munkaközösségnek? Milyen témákban gondolkodtak? Kiket vontak be?

K. D.: Először is fel kellett térképeznünk az adott helyzetet. Enélkül nem is lehetett a változásokat keresztülvinni. Volt egy pár ember, aki hajlandó volt velünk együtt dolgozni. A fiatalok közül Gunst Pétert és Hoffmann Tamást említeném. Aztán Szabad Györgyöt, aki akkor már elég komolyan foglalkozott a tatai és gesztesi Esterházy-birtok történetével. Megkérdeztem tőle, hogy részt akar-e venni. Pozitív választ adott. Történészek közül, Szabadon kívül, Szabó Istvánra gondoltunk, aki ebben az időben Debrecenen tanított, ott alakított ki egy iskolát maga körül. Igen kiváló ember volt. Valamennyiünk közül a legjobban felkészült ember, akinek addig már számos dolgot látott napvilágot. A középkor végi nagy agrárátalakulás témája foglalkoztatta. Jól ismerte mindazt, ami Európában végbement. Ezt a témát kétségtelenül ő látta a legvilágosabban és írta meg legerőteljesebben.

V. Zs.: Kiket vontak még be?

K. D.: Makkai László jut még eszembe. Ő velem egyidős és elég jól informált volt. Ő is kapcsolódott a munkaközösséghez, és meg is jelent egy dolgot, amelyben az agrártörténeti kutatások kezdeteiről írt.

V. Zs.: S ki vállalta a modernkori részt?

K. D.: Hát ez volt a legnehezebb. A régi korszakok, az előzmények jobban ki voltak dolgozva, mivel a kutatásnak voltak előzményei. A modern témák vizsgálatához új embereket kellett megnyerni.

V. Zs.: A társ- és rokontudományok területéről kiket vontak még be ebbe a munkaközösségbe?

K. D.: Sikerült megnyernünk egy tehetséges agrárközgazdász, Csizmadia Ernőt, s ha jól emlékszem egy statisztikust, Kiss Albertet is. Mindketten a Gödöllői Agrár-egyetemen oktattak ekkoriban.

V. Zs.: A formálódó kutatócsoport Gödöllőn milyen keretek között működött?

K. D.: Kérem, az úgy volt, hogy amint már említettem, 1954-ben megalakult az Agrártörténeti Munkaközösség, s mivel ehhez sikerült megnyerni az Egyetemi Tanács támogatását, így a munkaközösség az Agrár-egyetemhez kapcsolódott. 1955. január 1-jén engem kineveztek az Egyetem Központi Könyvtárának élére, s innentől kezdve a könyvtár felvállalta a hazai agrártörténeti kutatás ügyének támogatását. Ez jó megoldás volt, mivel a formálódó kutatócsoport be volt ágyazva egy létező struktúrába. Úgyhogy, azt hiszem, ennél jobbat utólag se tudnék kitalálni.

V. Zs.: Hamar felmerült az igény arra, hogy publikálási lehetőséget teremtsenek a munkaközösség számára. Eleinte egy évkönyv, aztán egy folyóirat, az Agrártörténeti Szemle terve bontakozott ki. Hogyan toborozták össze ennek az első évkönyvnek a szerzőit?

K. D.: Elkezdtünk beszélgetni, hogy kit lehetne bekapcsolni. Gunst Péter, Hoffmann Tamás rögtön vállalta. Aztán – ahogy már említettem – Szabad György, Makai László, Maksai Ferenc. Úgy emlékszem, hogy Belényesy Mártától, Wellmann Imrétől, Rác Istvántól is kaptunk cikkeket.

V. Zs.: Milyen rendszerességgel találkoztak? Milyen munkamenet alakult ki?

K. D.: Az Agrár-egyetemen találkoztunk, a könyvtárban, három-négy hetente. Ha mód volt rá, akkor elhangzott egy tájékoztató előadás a bennünket érdeklő témakörben. Tartott előadást Szabó István Debrecenből, és meghívtunk másokat is.

V. Zs.: Létrejött tehát egy agrárkutató munkaközösség, amely interdiszciplináris jellege, a különböző intézmények összekapcsolása révén élénk vitafórumot teremtett, s kezdettől fogva tervezték a publikálást is. Mennyire volt nehéz alkotó közösgébe szervezni a különböző munkahelyeken dolgozó kutatókat?

K. D.: Egyáltalán nem volt nehéz. Az embereket rendkívül könnyű rávenni arra, hogy fontos szakmai kérdésekről vitatkozzanak. Úgy emlékszem vissza, hogy akkor az említett kutatók örömmel vállalták a véleménycserét. Jelen volt az igény arra, hogy aktív módon bekapcsolódhassanak a közgondolkodásba. Ezt magamon is tapasztaltam, mert az előző esztendőben végső soron ki voltam zárva mindenből. Nagyon aktívan beleszóltam a vitákba, egészen addig, amíg hagytak. Ennek nem volt rossz visszhangja. Az egyetlen, aki nem tartotta ezt megfelelőnek, Szekfű Gyula volt, egykori tanárom, akivel nagyon jó viszonyom volt később is. Ő azt mondta, miért csinálod ezt? Ez nem a mi ügyünk. Amire én azt mondtam, hogyne lenne. Az, hogy a magyar történelem hogyan alakul, a történeti nézetek hogyan formálódnak, ez a mi ügyünk.

V. Zs.: Hogyan értékeli az Agrártörténeti Szemle félévszázados történetét?

K. D.: Úgy vélem, hogy ez egy igen hasznos szakmai kezdeményezés volt. Eredeti források alapján dolgoztunk. Ma is használhatók azok a munkák, amik akkor

születtek. A téma támadhatatlan volt. A szakemberek megvoltak hozzá. Nem volt olyan ellenkező irányzat, amelyik ezt eleve ezt megfúrta volna. Képletesen azt lehet mondani, hogy egy üres doboz állt ott, s arra várt, hogy megtöltsék. A kutatónak minden korban tisztában kell lennie azzal, hogy ha rábukkan egy olyan területre, amelynek a művelése fontos, akkor arra rá kell „hajtania”. Ezt az általam korábban nem kutatott területet azért vállaltam fel és vettem részt örömmel a munkában, mert fontosnak tartottam és mert megvalósíthatónak tűnt. Az agrárügy egyre inkább olyanná vált, hogy lehetett társadalmi szervezeteket, kiadványokat létrehozni. Mint ahogy akkor, ötven éve létrehoztuk a Szemlét. Úttörő szerepet vállaltunk magunkra.

V. Zs.: Professzor Úr, nagyon köszönöm a beszélgetést! Egy nehéz korszakban történekről ilyen módon nyilatkozni nemcsak tanulságos, hanem ösztönző is. Jó egészséget és termékeny esztendőket kívánok önnek a magam és az Agrártörténeti Szemle Szerkesztőbizottsága nevében!

HOFFMANN TAMÁS

FOLYÓIRATUNK ÖTVENEDIK (L.) ÉVFOLYAMÁRÓL

Első kötete fél évszázaddal ezelőtt – évkönyvként – került ki a nyomdából. Kosáry Domokos, a gödöllői Agrártudományi Egyetem könyvtárának akkortájt kinevezett igazgatója egy munkaközösséget alapított elődeiket tisztelő gyakorlati agrárszakemberek, a mezőgazdaság múltja iránt érdeklődő néprajzosok és főként olyan történészek részvételével, akik a magyar agrármúlt valamely korszakának felderítését tekintették feladatuknak. A gödöllői kiadványról mindannyian azt gondolták, hogy hézagpótló szerepet tölthet be, mert idővel a magyar és az egyetemes agrármúlt krónikája lesz. Kosáry tudományos érdeklődésének célkeresztjében a történetek előtt nem az agrármúlt állt. Új hivatali beosztása azonban (minthogy kinevezése a Rákosi voluntarizmusának elkötelezett tudománypolitika „tisztogatásainak” egyik akciója volt) valójában lehetőséget teremtett számára, hogy elismert tudományszervező képességeit egy újabb munkaterületen próbálja ki. Cseh, német, angol példák hatottak biztatólag: egyetemi kiadványok igazolták az agrártörténet-írás egyetemi műhelyeinek működését. Mindamellett a magyar tudományosságban nyilvánvaló volt, hogy egy olyan országban, ahol a népesség nagyobb része a periodika alapításakor még mezőgazdaságból élt, az agrármúlt felderítése inkább szakmaetikai kötelességteljesítés, mintsem átfogó tudományos program. A történetírás művelői számára az érvényesülés legfőbb lehetőségét továbbra is a politikátörténet biztosította (aminthogy ma is így van!). A szakíró változatlanul az egykor volt politikai csatározások felderítését tekintette hivatásának.

Ami a folyóiratot illeti, volt előzménye, a századfordulón kiadott Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, mely példaképnek tűnt, noha annak sorsa sem sok jóval biztatót, mert bár egykori támogatója az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (a nagybirtokosok és a gyárosok szervezete, a pénzvilág) volt, szerzői gárdája pedig az egykori magyar történetírás élmezőnyébe tartozó kutatók csapata, a lapnak ingatag volt helyzete. A több mint száz évvel ezelőtti tudományosságban e kiadvány súlytalanul bizonyult, megszűnése körülményeinek elkerülhetetlen következményeként értekelhető.

Fél évszázaddal ezelőtt a Német Szövetségi Köztársaságban, Franciaországban, Angliában és a Szovjetunióban volt hasonló profilú kiadvány, érintőlegesen pedig közöltek mezőgazdaságtörténeti témájú írásokat Lengyelországban, Csehszlovákiában technikatörténeti szaklapokban. A külföldi kiadványok terjedelme alatta maradt a magyar kiadványnak. Azt reméltük, hogy a magyar agrártörténet-írás kedvező he-

lyet foglalhat el a nemzetközi mezőnyben. A biztosítékot elsősorban azok a történészek szolgáltatták, akiket a sztálinista történétírók voluntarista tudománypolitikája mellőzött és a korábbi évtizedekben is művelték az agrártörténet bemutatását. További kedvező feltételt jelentett a nemrégiben alapított gödöllői Agrártudományi Egyetem, amely szakmai háttérintézményként biztosította a kiadvány megjelentetésének anyagi és szellemi feltételeit.

A vállalkozás azonban hamarosan összeomlott. Kosáry Domokost 1956-ban játszott közszerepléséért – a megtorló perek egyikében – elítélték és börtönbe vetették. Ekkor a kiadvány megjelenéséhez nem sok reményt fűzhettünk a belügy rendelkezései folytán.

Nesztorunk, Lázár Vilmos és e sorok írója Erdei Ferenc segítségét kérte. Erdei mellénk állt, megmentette a kiadványt. Tanácsára egy akadémiai bizottságot alapítottunk, a kiadvány megjelenését pedig e testület folyóirataként hagyta jóvá az MTA Közgyűlése. (Ez volt az egyetlen folyóirat, amely egy akadémiai bizottság gondozásában jelent meg. Egyébként mindmáig.) A bizottság az MTA Agrártudományok Osztálya által felügyelt testület lett, kiszakadt a társadalomtudományokat bénító tudománypolitika szervezetének öleléséből.

Bár a folyóirat mögött nem állt olyan kutatóintézet, mely biztosította volna a publikációk szakmai garanciáját, a társadalomtudományok irányítása alól kiszabadulva a doktriner vulgármarxizmus Damoklesz-kardja nem lebegett a szerzők felett. (Persze voltak, akiken fogott az „idő vasfoga”.) Sok volt a bizonytalansági tényező. Az Agrártörténeti Szemle jövőjét sem láthattuk felhőtlennek. (Én magam fél évszázaddal ezelőtt agrártörténeti periodikánk minden egyes füzetének megjelenését jóleső érzéssel és némi szorongással fogadtam, nem tudván, vajh meddig tart a kiadványok sora? – „A postás szerkeszt” – mondtuk. Persze egy idő után büszkeséggel számoltam a polcon sorakozó köteteket, mert azt bizonyították, hogy sikerült túlélni az MGTSZ-t.) A folyóirat kettős címe (*Historia Rerum Rusticarum*) is ezt a célt szolgálta. A könyvtári címfelvételt mindenestre megkönnyítette.

Ugyanakkor reménykeltő volt a Magyar Mezőgazdasági Múzeum irányításában végbement fordulat. Matolcsi János főigazgató tudományos intézménnyé kívánta az Európában csaknem egyedülálló intézményt átalakítani. Szakalkalmazotti gárdáját megújította. Szakított az uralkodó ideológiával, miszerint az akadémia intézményeiben dolgozók foglalkozzanak a tudományos kutatással, az egyetemek oktatói oktanak, a közgyűjteményekben pedig népművelő munka folyjék. (Addig a múzeum főhatósága kvietált tisztviselőinek lerakataként kezelte az intézményt.) A múzeumban bibliográfiai csoport alakult, amely egy nemzetközi levelezőhálózat révén biztosította a világon megjelenő agrártörténeti szakirodalom címjegyzékét. A bibliográfia (mintegy a folyóirat kiegészítő köteteként) néhány éven át jelent meg jelentős külföldi referenshálózattal (*Bibliographia Historiae Rerum Rusticarum Internationalis* 1960–1977). A szakma hovatovább nélkülözhetetlen támasza lett. Ha körülnézünk, azt kell mondanunk, hogy úttörő feladatra vállalkoztunk. Csakhogy a könyvészeti kiadvány a Magyar Mezőgazdasági Múzeum élén történt személyi változást követően megszűnt. Csaknem tengelytörést kellett tapasztalnunk, amikor néhány akadémiai státusú kutatót (akiből reméltük, hogy egy kutatóintézet magvaként működik cso-

portjuk) áttelepítették a gödöllői egyetemre, majd nemsokára megszüntették álláshe-lyeiket is. Az egyetem a tudományos utánpótlás dolgában egyáltalában nem bizo-nyult háttérintézménynek. Az agrártörténet művelői zömmel főhivatásuk mellékter-mékeként publikáltak, utánpótlásukat jobbra a véletlen kiválasztódás biztosította. Az akadémiai kutatási támogatást befagyasztották. Végül, amikor a költségvetési in-tézmények mind válságba jutottak, a hovatovább már tizenöt kötetet számláló „Ag-rártörténeti Tanulmányok” című (1975–1989) sorozat sem jelenhetett meg többé. Más bajokat is meg kellett tapasztalnunk. A „rendszerátalakítás” során fellépő költség-vetési zavarokban a folyóirat terjedelmét megkurtították, idegen nyelvű pótfüzetét megszüntették. Volt év, amikor a lap megjelenését biztosító költségvetési támogatást „elfelejtették” tervezni, majd hosszas utánjárást követően pótolták mulasztásukat. A „Szemle” ettől kezdve a Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Minisztérium anyagi támogatását is élvezve jelenhetett meg.

A bizottság és a lap profilja is megváltozott, mikor is „agrártörténeti és agrárszo-ciológiai” arculatát volt hivatva az újra szerveződött szerkesztői gárda biztosítani. Részarányosan azonban a szociológiai tematika nem töltötte meg a nevében folyó-iratként (valójában évkönyvként) megjelenő periodikát.

A mérleg tehát kedvezőtlen, mindenesetre azt látjuk belőle, hogy tudományszakunk művelése hullámvölgyben van. Aki tudománytörténettel foglalkozik, azt még-sem éri meglepetésként az elének tároló kép. Mindenesetre reménykednünk kell, előmozdítva a helyzet jobbrafordulását.

ZIMÁNYI VERA, J. ÚJVÁRY ZSUZSANNA

JOBBÁGYOK ÉLETKORA 1660-BÓL

Az 50 éves Agrártörténeti Szemle ünneplésekor feltétlenül meg kell emlékeznünk annak alapítójáról és évtizedeken át szerkesztőjéről, *Gunst Péterről*.

1957-ben, fiatal levéltárosként már harmadik éve szálanként rendeztem a csodálatosan gazdag Batthyány-levéltárat, amikor a még fiatalabb Gunst Péter azzal a hírrel keresett fel, hogy megalakult az Agrártörténeti Szemle, amelybe szívesen látna tőlem írásokat. Az elkövetkező másfél-két évtizedben valóban számos közleményt jelentettem meg a Szemlében. Ezt követően kutatói, majd oktatói munkám más szakterületekre irányult, de alapvetően mindvégig gazdaságtörténésznek tekintettem magamat.

A jelen publikációt is áttételesen a Szemlét mindvégig szíven viselő Gunst Péternek köszönhetem. Ugyanis mintegy négy évvel ezelőtt felkért arra, hogy ismertessem náluk az Országos Levéltár *Urbaria et Conscriptioes* (E 156) sorozatáról, e kincsesbányáról megjelent CD-t, amelyet a Levéltár egy munkaközösség több évtizedes feltárása alapján tett modern formában kutathatóvá; az egyes összeírásokról darabonként készítettek különböző részletességű regesztákat, összesen mintegy 9000 oldalnyi terjedelemben.¹ A 320 csomónyi több ezer összeírással kitűnően rá lehet kérdezni birtokosok, helységnevek, állódiomok, évek, az összeírás tartalmi részletessége (jobbágynév, teleknagyság, állatállomány, szőlő, a XVII. század végétől néhol a jobbágyfiak száma, még ritkábban azok életkora stb.) alapján. Lekérdezni mindezen és még számos más témára is lehet a CD alapján, de hosszú kutatói tapasztalatom azt diktálta, hogy ne csak a saját kérdésfeltevéseimre keressem a választ – ha még oly kényelmes módon is –, hanem lehetőleg ismerjem meg, hogy mi mindent tartalmaz a teljes anyag. Ezt annak reményében is tettem, hogy egyetemi doktoranduszaink és szakdolgozóink részére jó témákat találok. A 9000 oldal átnézése közben egy vélt hibára bukkantam: az egyik regesztában egy helyütt a szokványos adatokon túl (teleknagyság, jobbágynév, jobbágyfiak száma, azok életkora) a jobbágyok életkorának összeírására is utaltak. Azt gondoltam, ez csak tévedés lehet! Ennek tisztázására rögtön kikértem az eredeti iratot; megdöbbenésemet a kutatói öröm váltotta fel, ugyanis a jobbágyok életkora valóban szerepelt a kérdéses urbáriumban. A továbbiak során még 3-4

¹ *Zimányi Vera: Urbáriumok és összeírások a Magyar Országos Levéltárban. Agrártörténeti Szemle, 2004/1.*

töredékes összeírásban találtam jobbágyok életkorára utaló feljegyzést.² A legkorábbi és legteljesebb, jobbágyéletkorokat tartalmazó urbárium az Eberhardi uradalom 1660. évi összeírása,³ amelyet az alábbiakban munkatársammal, J. Újváry Zsuzsannával közösen dolgoztunk fel demográfiai szempontból.⁴

A Pozsony megyei Eberhard-uradalom urbárium 66 folióból álló kötet,⁵ amelyet a Kamara az alábbi tulajdonosoktól vásárolt össze: Balassa Ferenc, Balassa Imre, az „osztroghay” herceg, Balassa Imre húgai, a Pethe- és Pázmány-család, Hederváryné, Eszterházy Ferencné és Forgács Lászlóné.⁶ A rendkívül részletes, precíz urbárium elkészítése e bonyolult ingatlanügylet következtében jött létre.

Az aprólékosan összeírt urbárium adatai közül nem foglalkozunk a tulajdonosok számos allódiúmiával, erdejével, szőlőjével, vámok, révek, malmok jövedelmeivel, de még a jobbágynépesség mentességet nyert tagjaival (liberek, libertinusok) sem, akiknek az adatait nem tüntették fel részletesen. Az összeírás olyannyira részletekbe menő, hogy még a vár körül bőven található növendék vad almák és „vad körtvélyek” nemes oltóágakkal történő beoltására, valamint fiatal diófák plántálására is ad utasítást.⁷ Ugyancsak nem vizsgáltuk az egyébként részletesen összeírt jobbágyok és zsellérek állatállományát, szőleit, szolgáltatási kötelezettségeit sem, hanem jelen kutatásainkat kizárólag a demográfiai viszonyok elemzésére korlátoztuk. Ezért az összeírás utolsó három faluját (Nyárasd, Pilstál, Előpatony), ahol az összeírók következetlenül nem tüntették fel a különben részletesen összeírt jobbágyok és zsellérek életkorát, nem vizsgáltuk. A többi falunál is előfordult, hogy egy-egy jobbágyot és zsellért kivételesen, illetve az özvegyasszonyokat minden esetben életkor nélkül tüntették fel, viszont fiaik száma és életkora szerepel. Így őket a falvankénti felsorolásban szerepeltetjük, de a jobbágyéletkor-számításokból természetesen kihagytuk.

Az alább közölt falvankénti⁸ táblázatok rovatai: a jobbágy telekhányada (sess.), illetőleg a házas zselléreknek (inq.) 0 telekhányada; az összeírt személy státusa

2 A későbbiekben ezeket is fel fogjuk dolgozni.

3 Magyar Országos Levéltár. Magyar Kamara Archivuma, E 156 Fasc. 8 No 15.

4 Korábban már elkészítettünk közösen két történeti demográfiai tanulmányt XVII. század közepi urbáriumok alapján. Vö.: *Zimányi Vera, J. Újváry Zsuzsanna*: „Mindenik jobbágyunknak mennyi gyermeke van és azok hány esztendősek” Egy 17. századi uradalmi „népszámlálás” tanulságai. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk.: Fodor Pál, Pálffy Géza, Tóth István György, Bp., 2002. 461–549. *Zimányi Vera, J. Újváry Zsuzsanna*: Család- és háztartásvizsgálat egy 17. század közepi „uradalmi népszámlálás” alapján. In: *Variációk. Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére*. Szerk.: Ötvös István. Piliscsaba, 2004. 43–66.

5 A kötet címe: *Urbarium sive conscriptio portionum omnium ad arcem Eberhardiensem et castellum Illieshasiense, Abbatiamque Pilisiensem nec non Curiarum atque sessionum omnium emptarum pertinentium 1660.*

6 Mindezen tulajdonosok részbirtokait megvette a Karama. Csak Forgách Lászlónénak maradt meg a várban az egész vár negyed részének a harmada. (U et C 8/15. Fol.1 v.)

7 Uo. fol. 4 v.

8 A falvakat az összeírásban szereplő módon irtuk. Ezeket többnyire a XIX. században is ekképpen irták. Az ettől eltérőt zárójelben közöltük. (Azonosításukat *Fényes Elek*: Magyarország geográfiai szótára. Pesten, 1851 [Reprint] és Maksay Ferenc: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. 1–2. Bp., 1990. alapján végeztük el.) Eberhard, Tamásháza, Jel, Pruk (Bruck, Pruck), Misérd.

(colonus – col., inquilinus – inq., illetve ezek özvegyei – col. özv., inq. özv., testvér, vő, szolgál); az összeírt személy életkora, ha ez az adat kivételesen nem szerepel, akkor itt kérdőjelet alkalmaztunk; az összeírtak fiainak száma (fiak száma); az összeírtak fiainak életkora (fiak kora).

Az összeírt gazdák közül (col., inq., col. özv., inq. özv., összesen: 247 fő) 227 főnek tüntették fel az életkorát, amelynek az átlaga 40,63 év. A szélső értékek: 20 és 77 év. 20 évnél fiatalabb gazda nem fordul elő; egy esetben szerepel egy 17 éves vő, de a telek a colonus özvegyének nevéen van. A leggyakrabban előforduló életkorok viszont a 31–35 év (46 fő) és a 36–40 év (51 fő) közé esnek, ezek együttesen valamennyi gazdának közel 43%-át teszik ki. A huszonéves korosztály (38 fő) is majdnem 17%-ot mutat. Nem kicsiny a 46–50 év közöttiek aránya sem (14%), de az 50 év fölöttiek száma, illetve aránya folyamatosan és erősen csökken. Ennek ellenére sok meglepően koros gazdát is találunk, akiknek felnőtt fiai vannak, a gazdaságot mégis az idős jobbágy vagy házas zsellér tartja kézben; ez a tény azt sejteti, hogy az így összeírt idősek nemcsak jogi értelemben bírják, hanem ténylegesen működtetni is tudják a gazdaságot. Ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy személyesen ők maguk fogják az eke szarvát.⁹ A 3 fő 70 évesnek és az 1-1 fő 75, illetve 77 évesnek mondott gazda közül csupán egynek nincs fia, a többinek 15, 20, 22, 24, 30 és 35 éves fia, illetve fiai vannak, akiknek átadhatnák a gazdaságot.

Adataink életszerűségén azonban el kell gondolkodnunk: feltűnő, hogy az összeírt jobbágyéletekorok túlnyomó része kerek 10-es vagy 5-ös számjegyre végződik (20, 25, 30, 35 stb.). Szinte bizonyosra vehetjük, hogy a valóságos életkormegoszlás ennél sokrétűbb volt: például 44 negyvenéves, míg csupán 1 negyvenegy, 2 negyvenkettő, 0 negyvenhárom, 1 negyvennégy, viszont 23 negyvenöt éves gazda szerepel az összeírásban. Nyilvánvalóan nem ismerték pontosan saját életkorukat, s azt csak becsléssel mondták be. Megfigyelhető, hogy sokszor az egymás után összeírt telekszomszédok mondtak be azonos, nyilvánvalóan kerekített életkort; a közeli ismeretség, közös emlékezés (pl. közös gyermekkor, legénykor) viszont valószínűleg tenné teszi a durva tévedést. Azonban a gazdák gyermekeik életkorára – főleg a kisebbekére – érhető módon ennél jóval pontosabban emlékeztek. Természetesen, a fiak korfaábrázolásában az egyéveseknek többnek kellene lenni, mind a kétéveseknek, de a csecsemők esendősége miatt azokat általában és esetleg össze sem írták.¹⁰ Mindazonáltal ebben az összeírásban is szerepel néhány pontosan összeírt negyed- és féléves csecsemő is.¹¹ Reális viszonyokat tükröz a gazdáknek, valamint fiaik életkorának egymáshoz viszonyított aránya is.

Thokesz (Thewkees, Tökés), Szemeth (Szemet), Madarász, Lakpaka (Laakpaka), Béke (Beke), Nagykürt, Vámosfalva (Vámosfalu).

9 Egy korábbi kutatásunk szerint a Vas megyei Batthyány-birtokokon csak néhány esetben találtunk a fiatalabb gazdával együtt élő „öreg” apát vagy ipát, aki nyilvánvalóan nemcsak jogilag, hanem ténylegesen sem tartotta kézben a gazdaságot. Való igaz, hogy az ide vonatkozó összeírásokban a jobbágyok és zsellérek életkora nincs feltüntetve. (Vö.: Zimányi V., J. Újváry Zs., 2002. i. m.)

10 Vö.: Zimányi V., J. Újváry Zs.: 2002. i. m. 467–469.

11 Ezt a néhány esetet az egyéves kategóriába számítottuk bele.

A feltett kérdőjelek ellenére jelen forrásunk igen értékes és reális megközelíté-
seket tartalmaz az egykorú jobbágyok és zsellérek életkorára vonatkozóan.

Demográfiai adataink további elemzése alapján azt kapjuk, hogy a 227 életkorral
összeírt gazdának 277 otthon élő fia volt (gazdánként 1,22 fő), illetve az összes gaz-
dának (247 főnek) 298 fiúgyermek (gazdánként: 1,21 fő). Amennyiben ugyanennyi
leánygyermeket feltételezünk (akiket nem írtak össze), akkor családonként 2,44, il-
letve 2,42 fő gyermeket kapunk. Továbbá ha a jobbágy, illetőleg a házas zsellér mel-
lé egy-egy feleséget is feltételezünk, akkor megkapjuk a magcsalád számát: 4,44, il-
letőleg 4,42. Ebben az összeírásban kevés családdal él együtt valamilyen családtag:
vő, testvér, illetve szolga a háztartásban (32 fő). Így a háztartás átlagos létszáma
4,54 fő, illetőleg ennél valamivel több kellett hogy legyen, hiszen a nőket (nőtestvér,
női cseléd stb.) nem regisztrálták. Ez nagymértékben egybeesik a Batthyány-uradal-
mak összeírásai alapján nyert eredményeinkkel: ott családonként átlagosan 2,61
gyermek és 4,65 főből álló kiscsalád szerepel.¹²

I. Az Eberhardi uradalom összeírása 1660-ban

Poss. Eberhard

Sessio	Col., inq.	Kora	Fiak száma	Fiak kora
0,25	col.	35	3	6
				?
				?
0,25	col.	35	1	11
0,25	col.	32	0	0
	szolga	?	1	15
0	inq.	40	2	20
				18
				8
0	inq.	40	1	8
0,25	col.	55	0	0
0,25	col.	40	0	0
	testvér	30	0	0
0,25	col.	35	0	0
	szolga	25	0	0
0,25	col.	35	2	4
				2
0,25	vő	17	0	0
0,25	col.	33	0	0
0	inq.	39	1	4
0	inq.	58	2	35
				15
0	inq.	24	0	0
	testvér	18	0	0
0,25	col.	41	1	13
0,25	col.	20	0	0
	szolga	30	0	0
0	inq.	45	1	3
0	inq.	35	0	0
0	inq.	40	0	0
0,25	col.	25	0	0
	testvér	16	0	0
0,25	col.	25	1	4
0,25	col. özv.	?	1	15
0,25	col.	50	0	0
0	inq.	70	0	0
0	inq.	28	0	0

Poss. Tamásháza

Sessio	Col, inq.	Kora	Fiak száma	Fiak kora
1	col.	40	3	13
				9
				5
0,125	col.	35	1	1
0,125	col.	25	0	0

Poss. Szemeth

Sessio	Col., inq.	Kora	Fiak száma	Fiak kora
0,5	col.	28	1	3
	testvér	14	0	0
0,5	col.	32	1	1
0,25	col.	40	1	19
0,5	col.	50	4	22
				16
				13
				10
0,25	col.	35	0	0
	testvér	25	0	0
0,25	col.	35	2	10
				5
0	inq.	32	4	15
				11
				7
				4
0	inq.	30	2	7
				4
0	inq.	36	0	0
0	inq.	40	2	7
				7
0	inq.	40	1	18
0	inq. özv.	?	0	0
	vő	25	0	0
0	inq.	28	1	?
0,25	col.	50	2	20
				12
0,25	col.	50	1	20

Poss. Vámosfalva

Sessio	Col., inq.	Col. kora	Fiak száma	Fiak kora
0,25	col.	40	0	0
0	inq.	?	2	12
				4
0,25	col.	60	0	0
0,25	col.	40	3	12
				10
				7
0	inq.	?	4	20
				15
				9
0	inq.	?	0	0
0	inq.	?	2	8
				8
				2
0	inq.	?	1	10
0,25	col.	?	0	0
0,25	col.	?	2	4
				0,5

Poss. Jel

Sessio	Col.,inq.	Kora	Fiak száma	Fiak kora
0,5	col.	40	1	26
0,125	col.	40	0	0
0,25	col.özv.	?	2	14
				9
0,25	col.	50	0	0
0,25	col.	45	2	5
				1,5
0,5	col.	55	3	16
				13
				0,5
0,5	col.	20	0	0
0	inq.	50	0	0
0,25	col.	40	1	7
	szolga	16	0	0
0,25	col.	50	0	0
0,25	col.	35	1	14
0,25	col.	32	0	0
0,25	col.	35	0	0
0,25	col.	50	3	18
				7
				2
0,25	col.	50	3	18
				7
				2
0,25	col.	65	0	0
0,25	col.	35	2	12
				0,5
0,25	col.	30	0	0
0,25	col.	26	0	0
0,25	col.özv.	?	3	14
				12
				7
0,25	col.	50	1	7
0,25	col.	55	4	25
				16
				14
				8

Sessio	Col.,inq.	Kora	Fiak száma	Fiak kora
0,25	col.	20	0	0
0,5	col.	50	4	28
				25
				7
				5
0,25	col.	33	1	1
0,25	col.	60	3	26
				18
				16
0,125	col.	40	1	9
0,25	col.	40	1	12
0,25	col.	40	0	0
0,25	col.	45	0	0
0,125	col.	25	0	0
0,25	col.	45	0	0
0,25	col.	50	0	0
0,25	col.	57	2	7
				1
	vö	30	0	0
0	inq.	30	1	6
0,25	col.	50	1	15
0,25	col.	40	0	0
0,25	col.	40	0	0
0,25	col.	?	1	14
0,25	col.	40	2	15
				2,5
0,25	col.	45	3	10
				10
				2
0,5	col.	?	0	0
0,5	col.	45	1	8
0,25	col.	45	2	14
				2
0,5	col.	45	0	0
0	inq.	30	2	9
				18
0	inq.	32	1	9

Poss. Káposztás Pruk

Sessio	Col., inq.	Kora	Fiak száma	Fiak kora
0,25	col.	32	1	9
0,25	col.	40	2	14
				11
0,25	col.	26	0	0
0	inq.	40	1	6
0	inq.	40	0	0
0,25	col.	62	3	26
				23
				20
0,25	col.	70	1	15
0,25	col.	62	2	38
				30
0	inq. özv.	?	1	20
0,5	col.	35	2	7
				4
	testvér	32	0	0
0,25	col.	42	1	16
0,25	col.	60	5	26
				20
				12
				9
				8
0,25	col.	32	0	0
	testvér	24	0	0
	testvér	16	0	0
0,25	col.	66	3	35
				30
				22
0,25	col.	35	1	1,5
0,25	col.	24	0	0
0,25	col.	30	1	8
0,25	col.	32	0	0
	testvér	27	0	0
0,25	col.	35	1	10
0,5	col.	40	2	7
				3
0,25	col. özv.	?	1	10
0,5	col.	30	1	5
0,5	col.	40	2	16
				12

Sessio	Col., inq.	Kora	Fiak száma	Fiak kora
0,25	col.	45	2	5
				2
0,25	col.	70	2	30
				20
0,5	col.	40	2	22
				9
0,25	col.	35	1	4
0,25	col.	47	1	9
0,25	col.	39	2	9
				4
0,25	col.	40	3	8
				4
				2
0,25	col.	35	1	?
0,25	col.	49	0	0
0,25	col.	28	1	7
	szolga	28	0	0
	testvér	20	0	0
0,5	col.	50	2	12
				10
0,25	col.	34	4	12
				9
				4
				1
0,25	col.	30	0	0
	szolga	15	0	0
0,25	col.	35	0	0
	testvér	25	0	0
	szolga	18	0	0
0,25	col.	77	2	24
				22
0,25	col.	31	1	2
	testvér	10		
0	inq.	30	0	0
0	inq.	30	1	13
0,25	col. özv.	?	2	10
				8
0,25	col. özv.	?	3	?

Poss. Misérd

Sessio	Col., inq	Kora	Fiak száma	Fiak kora
0,5	col.	40	1	5
0	inq.	46	0	0
0,5	col.	66	0	0
	vö	42	0	0
0,5	col.	25	0	0
0,5	col.	24	0	0
	testvér	16	0	0
	testvér	14	0	0
0,5	col.	45	1	5
0,25	col.	50	1	12
0,25	col.	35	1	10
0,5	col.	50	5	18
				16
				12
				9
				27
0,5	col.	38	0	0
0,5	col.	36	1	15
0,5	col.	36	1	2
0,5	col.	40	2	8
				4
0,5	col.	45	1	18
0,5	col.	40	0	0
0	inq.	40	0	0
0,5	col.	20	0	0
0	inq.	45	0	0
0	inq.	30	0	0
0,5	col.	55	4	12
				8
				5
				2
0,5	col.	50	2	12
				4

Poss. Thokesz

Sessio	Col., inq.	Col. kora	Fiak száma	Fiak kora
0,5	col.	30	0	0
	testvér	26	0	0
	testvér	20	0	0
0,5	col. özv.	?	2	18
				13
0,25	col.	35	1	4
0,25	col.	50	2	7
				5
0,25	col.	28	0	0
	testvér	24		
0,25	col.	35	2	9
				7
0,5	col.	47	4	18
				12
				8
				5
0,5	col.	40	2	14
				1
0,5	col.	55	2	6
				3
0,25	col.	45	4	15
				12
				8
				3
0,125	col.	45	0	0
0,125	col.	45	1	5
0,25	col.	50	0	0
0,25	col.	35	0	0

Opp. Csütörtök

Sessio	Col., inq.	Kora	Fiak száma	Fiak kora
0,5	col. özv.	?	0	0
0,5	col.	28	0	0
0,5	col.	55	0	0
0,5	col.	50	0	0
0	inq.	60	1	15
0	inq.	35	2	7
				5
0,5	col.	32	1	6
0,5	col. özv.	?	2	22
				12
0,5	col.	44	4	22
				18
				16
				13
0,5	col.	28	0	0
0,5	col.	50	2	15
				7
0,5	col.	50	2	5
				0,5
0	inq.	45	3	20
				18
				16
0	inq.	35	2	6
				3
0	inq.	27	0	0
0	inq.	55	2	16
				12
0,5	col.	32	0	0
0,5	col.	55	3	25
				18
				11
0,5	col.	40	0	0
0,5	col.	46	4	18
				16
				14
				4
0,5	col.	45	1	5
0,5	col.	35	1	5

Sessio	Col., inq.	Col. kora	Fiak száma	Fiak kora
0,5	col.	35	1	4
0,5	col.	40	0	0
0	inq.	56	1	32
0	inq.	42	0	0
0	inq.	45	3	15
				7
				3
1	col.	40	4	15
				10
				8
				6
0,5	col.	40	4	15
				10
				8
				6
0,5	col.	50	2	25
				10
0	inq.	40	2	7
				4
0,5	col.	56	1	6
1	col.	75	1	35
0,5	col.	35	0	0
	testvér	26	0	0
0,5	col.	36	0	0
1	col.	28	2	6
				3
0,5	col.	28	1	2
0,5	col.	45	2	8
				4
0	inq.	28	0	0
0	inq.	26	0	0
	testvér	20	0	0
0	inq.	40	0	0
0	inq.	30	0	0
	testvér	15	0	0
0	inq.	28	1	4
0	inq.	25	0	0
	testvér	35	0	0

Poss. Madarász

Sessio	Col., inq.	Col kora	Fiak száma	Fiak kora
0,25	col.	45	2	25
				7
0,25	col.	40	1	6
0,25	col.	35	3	12
				9
				6
0,25	col.	45	1	4
0,25	col.	40	0	0
0,25	col.	40	0	0
	testvér	14	0	0
0,25	col.	40	2	5
				3
0,25	col.	35	1	7
0,25	col.	25	1	2
0,25	col.	35	1	0,25

Poss. Lakpaka

Sessio	Col., inq.	Col kora	Fiak száma	Fiak kora
0,5	col.	48	0	0
0,5	col.	45	0	0
0,5	col.	35	2	3
				1
0,5	col.	35	1	0,25

Poss. Béke

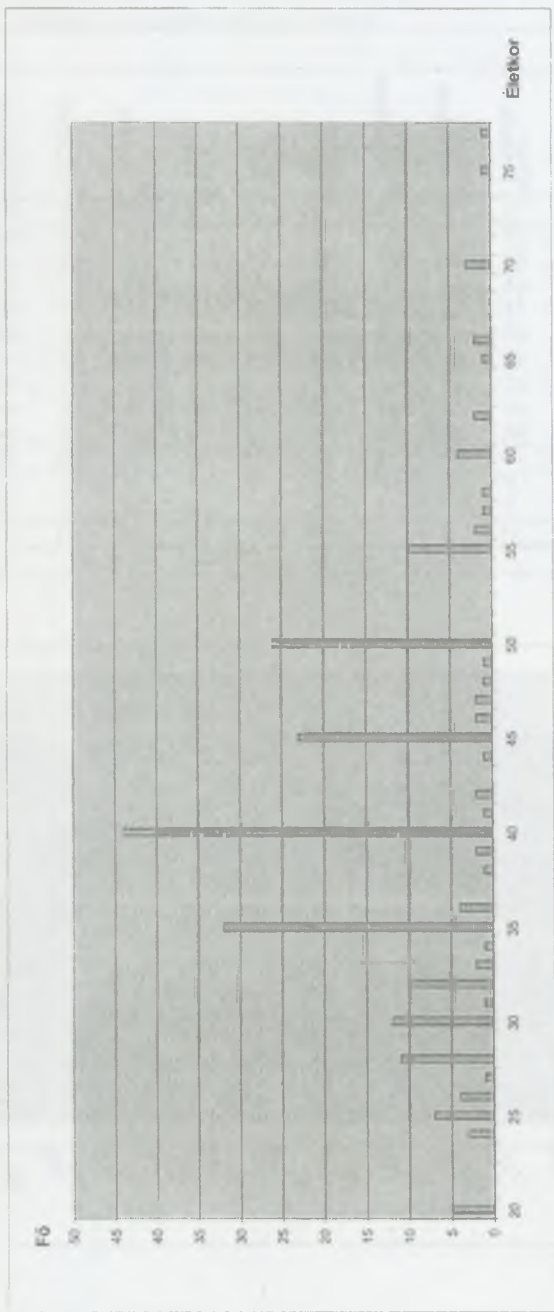
Sessio	Col., inq.	Col. kora	Fiak száma	Fiak kora
0,5	col.	50	0	0
0,5	col.	26	1	0,5

Poss. Nagykürt

Sessio	Col., inq.	Col kora	Fiak száma	Fiak kora
0,5	col.	45	4	10
				7
				5
				4
0,5	col.	40	1	4
0,5	col.	20	0	0
0,5	col.	50	0	0
0,5	col.	35	0	0
0,5	col.	55	4	20
				8
				7
				5
0,5	col.	50	2	12
				4
0,25	col.	55	1	5
0,5	col.	40	4	14
				10
				8
0,5	col.	40	2	6
				8
				5

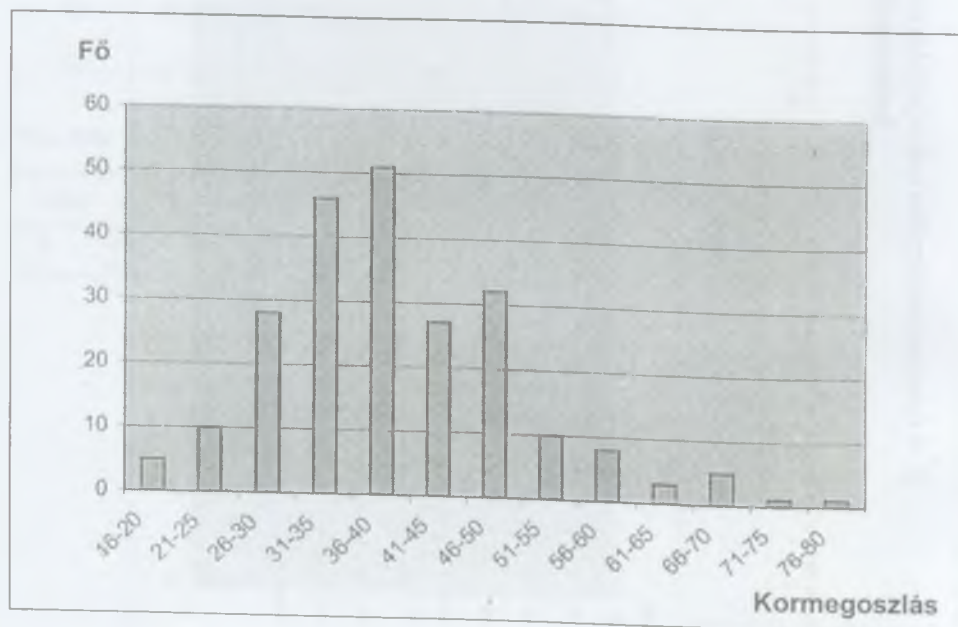
II. A tizenhárom település teljes jobbágyainak és házas zselléreinek évenkénti kormegoszlása

Éveskor 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77
 Fő 5 6 0 0 3 7 4 1 11 0 12 1 10 2 1 32 4 0 1 2 44 1 2 0 1 23 2 2 1 1 20 0 0 0 10 2 1 1 0 4 0 2 0 0 1 2 0 0 0 3 6 9 6 0 1 0 1

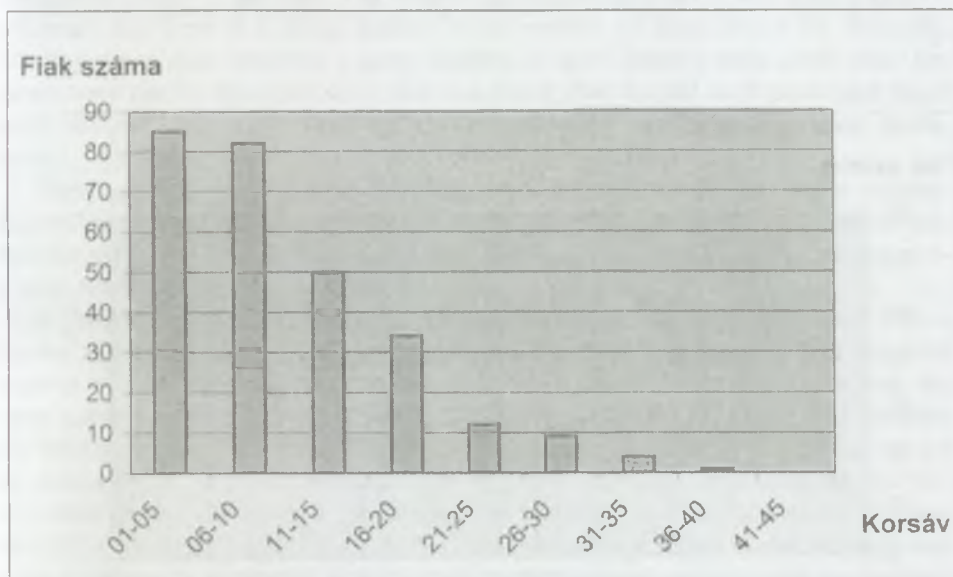
III. A teljes jobbágyok és házas zsellérek ötévenkénti kormegoszlása

Kormegoszlás	Eberhard	Szemeth	Tamsháza	Vámosfalva	Jel	Pruk	Misérd	Thokesz	Csutorók	Madarász	Nagykürt	Lakpaka	Béke	Összesen
16-20	1	0	0	0	2	0	1	0	0	0	1	0	0	5
21-25	3	0	1	0	1	1	2	0	1	1	0	0	0	10
26-30	1	3	0	0	4	7	1	2	9	0	0	0	1	28
31-35	7	4	1	0	6	11	1	3	7	3	1	2	0	46
36-40	5	4	1	2	9	8	7	1	7	4	3	0	0	51
41-45	2	0	0	0	7	2	3	3	6	2	1	1	0	27
46-50	1	3	0	0	9	3	4	3	5	0	2	1	1	32
51-55	1	0	0	0	2	0	1	1	3	0	2	0	0	10
56-60	1	0	0	1	2	1	0	0	3	0	0	0	0	8
61-65	0	0	0	0	1	2	0	0	0	0	0	0	0	3
66-70	1	0	0	0	0	3	1	0	0	0	0	0	0	5
71-75	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1
76-80	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1
	23	14	3	3	43	39	21	13	42	10	10	4	2	227

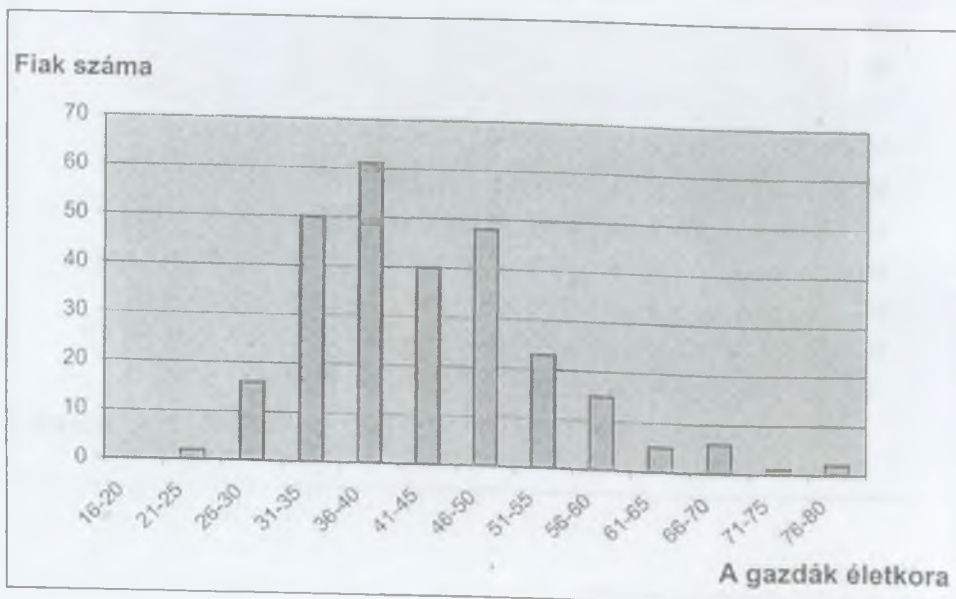
IV. A telkes jobbágyok és házas zsellérek fiainak
ötéves korcsoportonkénti száma

Korsáv	Eberhard	Szemeth	Tamásháza	Vámosfalva	Jel	Pruk	Misérd	Thokesz	Csutörtök	Madarász	Nagykürt	Lakpaka	Béke	Összesen
01-05	5	5	2	4	12	13	7	7	14	5	7	3	1	85
06-10	2	6	1	5	14	15	4	6	16	5	8	0	0	82
11-15	3	4	1	4	9	8	5	4	9	1	2	0	0	50
16-20	2	5	0	1	7	5	3	1	9	0	1	0	0	34
21-25	0	1	0	0	2	5	0	0	3	1	0	0	0	12
26-30	0	0	0	0	3	5	1	0	0	0	0	0	0	9
31-35	1	0	0	0	0	1	0	0	2	0	0	0	0	4
36-40	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1
41-45	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	13	21	4	14	47	53	20	18	53	12	18	3	1	277

V. A 277 fiú elhelyezkedése a jobbágyok és zsellérek ötévenkénti
korsportjain belül

Korhatár	Eberhard	Szemeth	Tamásháza	Vámosfalva	Jel	Pruk	Misérd	Thokecz	Csülörtök	Mankarász	Nagykürt	Lakpaka	Béke	Összesen
16-20	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
21-25	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0
26-30	0	4	0	0	3	4	0	0	4	0	0	0	1	16
31-35	6	7	1	0	5	12	1	3	7	5	0	3	0	50
36-40	4	4	3	3	6	14	5	2	10	3	7	0	0	61
41-45	2	0	0	0	8	3	2	5	13	3	4	0	0	40
46-50	0	7	0	0	12	3	8	6	10	0	2	0	0	48
51-55	0	0	0	0	7	0	4	2	5	0	5	0	0	23
56-60	2	0	0	0	5	5	0	0	3	0	0	0	0	15
61-65	0	0	0	0	0	5	0	0	0	0	0	0	0	5
66-70	0	0	0	0	0	6	0	0	0	0	0	0	0	6
71-75	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1
76-80	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	2
	15	22	4	3	46	54	20	18	53	12	18	3	1	269

VERA ZIMÁNYI, ZSUZSANNA J. ÚJVÁRY

THE LIFE-SPAN OF SERFS SINCE 1660

The article intends to commemorate not only the 50th anniversary of the periodical *Agrártörténeti Szemle*, but also its late editor in chief, Péter Gunst.

The *urbarium* of the Eberhard-estate in Pozson county is a 66 folio volume that, in an outstanding form, gives not only the usual date, but also the number and ages of younger serfs, and the ages of adult farmers. The present study gives an outline only of adult serfs and their sons from a demographical perspective.

Of the surveyed farmers (a total of 247 persons) the age of 227 was recorded (the average age being 40.63 years). The maximum values were 20 and 77. No farmer under the age of 20 was found; in one case a 17 year old son-in-law appears, but the estate was registered under the name of the widow of the *colonus*. The most common age-profile was 31-35 (46 persons) and 36-40 (51 persons) years, the two groups constituting 43 per cent of all farmers. Farmers in their twenties (38 persons) comprised almost 17 per cent. The ratio of farmers 46-50 years is still significant (14 per cent), but there is a sharp decline in the number of those above 50. Notwithstanding these data, showing a great number of aged farmers with adult sons, the farms were run by the elder serfs; this is a proof, that the old serfs possessed these lands not only in a legal sense, but also were actively participating in their operations.

These age-data are of course distorting, since many of the farmers under scrutiny did not know exactly their birth-date, but used an estimation instead. We are certain that the actual age-profile was even more diverse, and the ages of the younger generation was more properly recorded.

A further analysis of the demographic data shows, that the 227 farmers with a known age had 277 sons living at home (1.22 persons per farmer), and the total number of farmers (247 persons) had 298 sons (1.21 per farmer). Supposing the same number of daughters (not counted by the survey) than the number of children per family is 2.44 and 2.42 respectively. Supposing a wife for each farmer, we get the average size of the core-family (4.44 and 4.42 persons). According to this survey, only in few cases could we find other relatives (brother, son-in-law) or servant (32 persons all together) involved. Thus, the average size of the household was 4.54, or probably somewhat higher, since women (sisters, maids) were not encountered. Our findings coincide with our data at the Batthyány-estates, where the average number of children was 2.61, and the size of the core-family was 4.65.

NOVÁK LÁSZLÓ FERENC

A HATÁRHASZNÁLAT ÖSSZEFÜGGÉSEI: KERT, SZÁLLÁS, TANYA

A határhasználat összefüggéseit a Kárpát-medence legnagyobb tájegységén, a Nagy Magyar Alföldön vizsgáljuk, különös tekintettel a Duna–Tisza közén a Három városra, valamint a Tiszántúlon Debrecenre és a Hajdúságra vonatkozóan.

A határhasználat, illetve a földművelési rendszerek alapvető részét alkotják a kertek, szállások, tanyák, amelyek évszázados fejlődési folyamat részeként illeszkedtek a mezőgazdasági rendszerekbe. Részben mint sajátos művelési területek, részben pedig mint üzemhelyek, illetve üzemközpontok, amelyeknek nemcsak határhasználati, hanem településrendszeri vonatkozásai, meghatározottságai is vannak.

A történeti kutatás a XIV. századra teszi annak a hagyományos gazdálkodási keretnek a kialakulását, amely a későbbi évszázadokra is meghatározó marad. A *praediumok* felbomlása, a magánföldesúri birtokrendszer kibontakozása a parasztság jobbágyi gazdálkodás kereteinek kialakulása.¹

A korai évszázadokban – az államalapítás kezdeti időszakában – a megfelelő talajminőségű területeken adódott lehetőség a földművelésre, a mezőgazdaság fontos ágazatának térhódítására. A „megtelkesített” földek (*terra firmata, terra, terra campestris*), a termékeny talajú területek biztosítottak lehetőséget a földművelés számára (*terra arabilis*).²

A dokumentumok szűkössége, illetve információhiányossága a föld birtokbavételének módjára sajnos kevés tájékoztatással szolgálnak. Nem ismertes pontosan a magánföldesúri birtoklás kialakulása, azaz az egyes települések földhasználatának, határhasználatának, egészében a jobbágyi telekszervezet kialakulása. Ezekre vonatkozóan a XVI. századból, de még inkább a XVII. századból ismeretesek alapvetően fontos dokumentumok, amelyek alapján – deduktíve – lehet következtetni a korábbi viszonyokra.

A fentiekben jelölt terminológiák (kert, szállás, tanya) részben fejlődési tendenciáknak tekinthetőek, részben pedig önálló egységeknek.

A 'kert' ősi szavunknak tekinthető, amelyet a honfoglaló magyarok magukkal hoztak a Kárpát-medencébe. Iráni eredeztetése téves, de a kaukázusi népek is a ma-

1 Szabó István, 1963. Vö. Acsády Ignác, 1948.

2 Belényesy Márta kutatásai jöllehet a Dunántúl egyes – dombos, hegyes – vidékeire vonatkoznak (pl. Zala, Veszprém), azonban általánosságban megállapításai vonatkoztathatók a korban más, így alföldi területekre is. Belényesy Márta, 1954–1955; Vö. Belényesy Márta, 1948.

gyaroktól vették át a szót. Okleveles említése először 1055-ben történik, jelentése: „bekerített hely”, „növény- vagy állatvédelmi szempontból körülkerített terület” (1283), valamely terület körülkerítésére szolgáló árok (1499), a gazdasági udvar része, ahol terményt tárolnak (1566).³ A történeti kutatás egyöntetűen azon az állásponton áll, hogy a honfoglalást követően földbőség állt rendelkezésre, a föld használatba vétele elé korlátok nem háramlottak. Tehát szabadfoglalással bárki erejéhez mérten foghatott művelés alá földterületet, ebben senki sem akadályozta meg. Az is tény, hogy az agrárium struktúrájában az állattenyésztés dominanciája érvényesült, a földművelés kiegészítő jelleggel bírt.

A „Három város”⁴ – nevezetesen Kecskemét, Nagykörs és Cegléd – kontinuos települések, azaz a honfoglalást követően megőrizték folytonosságukat, így gazdálkodásuk, településrendszeri viszonyaik háborítatlanul fejlődhetek az évszázadok során, jóllehet a XVI–XVII. századforduló idején – a tizenöt éves háború pusztításai következményeként – a települések létbizonytalanságba kerültek, Cegléd lakossága menekülésre is kényszerült.⁵ E vidéken a határhasználatnak és településrendszernek fontos eleme a ’kert’, tehát az a terület, amelyet árokkal vettek körül, terményt tároltak ott, és fokozatosan válhatott üzemhellyé, üzemközponttá a település különböző részén. A ’kert’ gazdasági és települési egység, amely a magyar településfejlődés sajátos típusával, a kétbeltelkű, „kertes” településsel áll összefüggésben.⁶

Az alföldi települések meghatározó csoportját alkotják a mezővárosok. A mezővárosi fejlődés egyik alapvető komponense a tágas törzshatár kialakulása.⁷ A másik lényeges összetevő jogi eredetű. A mezőváros, *oppidum* földesúri fennhatóság alatt álló helység. A korai évszázadokban a vizsgált területen a földesúr nem lakott a birtokához tartozó településeken, offciálisa, tisztartója képviselte. Ő ügyelt az adóztatásra, a birtok épségére. A jobbágy állapotú lakosságot cenzuális viszony fűzte földesúrához. Egy összegben váltották meg földesúri tartozásaikat, ugyanakkor viszonylag nagy önállósággal rendelkezettek a XV–XVI. században. A földesúr, hogy nagyobb jövedelemben részesülhessen, kiváltságot szerzett alattvalói számára, kieszközölve a királynál a vásártartás jogát.⁸

A honfoglalást követően, a magyar államiség első évszázadaiban aprófalvas, sűrű településhálózat jellemzi az Alföldet.⁹ A vizsgált területen számos templomos és templom nélküli falu létezett. Ezek jó része a XIII–XIV. században, nagy részük pedig a XVI–XVII. században lakatlanná vált, pusztá (*praedium*) lett.

3 MTESZ 2. Bp. 1970. 463–464.

4 A „Három várossal” kapcsolatban lásd *Novák László*, 1982. *Novák László*, 1986a. *Novák László*, 1989.

5 *Vass Előd*, 1982.

6 A kérdéskörnek jelentős szakirodalmá van. Összefoglalóan lásd *Novák László*, 1995.

7 A nagy határ tulajdonképpen a mezőváros gazdasági alapjait teremtette meg (a mezőváros esetében az agrárviszonyok teremtették meg a városiasodás feltételeit). A mezőváros magasabb funkciójú település, kiváltságos hely, jogi értelemben oppidum.

8 A kérdéssel kapcsolatban vö. *Bácskai Vera*, 1965.

9 Itt szükséges utalni I. István királynak arra a törvényére, amely minden tíz falu számára kötelezővé teszi a templomépítést. *Léderer Emma* (szerk.), 1964. 24.

A „Három város” esetében, de Debrecen vonatkozásában is lényeges az, hogy az elpusztult falvak területe a központi szerepkört betöltő település határába ötvöződött.¹⁰ Cegléd, Kecskemét és Nagykőrös vonatkozásában elsődlegesen is a határnevek utalnak a kora középkori településekre; ismeretes okleveles említésük is, de az már nem azonosítható a romjaiban lévő középkori településsel. Például Nagykőrös határán említik az iratok a XVI. században a *Földegyház*, *Pátegyház*, *Pegház*, *Péntekház*, *Tategyház*, *Temegház*, *Zeregház* pusztán álló helységeket („Praedii in Cottu Pestiense”), ugyanakkor *Boldogasszony-halom*, *Gurmann-halom*, *Ludas*, *Szörhalom*, *Közép-Gógány*, *Nyárkútrét*, *Csípvár* őrzik azok romjait. Az oklevélben szereplő és a földrajzi névben megőrződő név azonossága Szörhalom esetében állítható (*Zeregház-Szeregyház-Szörhalom*).¹¹

Nagykőrös tágas belső határa (kb. 50 000 kh) a XIII–XV. században alakult ki. A népesség viszonylag kis helyen, a központban összpontosult, itt alakultak ki a különböző települési funkciók, amelyek Nagyköröst kiemelték környezetéből, hasonlóan Kecskeméthez és Ceglédhez. Minden bizonnyal – erre vonatkozó korai források nincsenek – a tágas határ kialakulásával egyidejűleg jött létre a kétbeltelkőség. A XVII–XVIII. századi adatok alapján Cegléd és Nagykőrös kertessége bizonyítható, a településközpont funkcionális megosztódása Kecskemét esetében nem következett be.

A kétbeltelkőség lényege az, hogy a lakás és a gazdasági funkció térben elkülönült. A település magasabb funkciói (szakrális, közigazgatási, kereskedelmi) a központban alakultak ki, s a lakosság is itt építette fel lakóházait. A templomot fallal vették körbe, a belső központot pedig sövényvel és árokrendszerrel, *garágyával*, amely védelmi funkciót töltött be (a főbb útvonalakon kapuk biztosították a közlekedést és ellenőrzést). A lakóház mellett csupán baromfi- és sertésólak kaptak helyet, a nagyobb gazdasági épületek, istállók, ólak, egyéb építmények a kertségen külön lévő gazdasági udvarban.

A lakóháztól elkülönült gazdasági kertet Nagykőrösön és Cegléden *akolnak*, *akolkertnek* nevezik.¹² Ezek a kertek, a kertség, a mezővárost körbevették, a belső központot övezték. A gazdasági kert fontosságát hangsúlyozza az is, hogy Cegléd 1834. évi nagy tüzi veszedelme után – amikor a mezőváros fele leégett – a mérnöki-tervezett, szabályos alaprajzú mezőváros északi és déli területén jelölték ki a kertek helyét.¹³ Az aklokat eredetileg foglalással szereztek a mezővárosi gazdák. Erre még a XVIII. század elején is lehetőség adódott. Nagykőrösön például az 1730-as években – mint kiderül egy ötven évvel későbbi tanúvallomásból – Öreg Becser András édesapja, néhai Becser Mihály az aklot „gyepbül fogta fel, és ő kerítette fel”,¹⁴ azaz tövises árokkal, garágyával vette körbe. Tehát a legelőből foglalták el az akolkerteket. Mivel a belső legelő fogyatkozása a közösség kárára volt, a mező-

10 Módy György, 1985.. Novák László, 1986a.

11 Novák László, 1994. 61–62.

12 Szabadszálláson „istállókert” nevet viseli. Novák László, 1991.

13 Novák László, 1989. 44–54.

14 PML NkV Tan. Törvény széke per ir. 1783. febr. 24.

városi hatóság tilalmazta az engedély nélküli foglalást, viszont a magisztrátus ennek ellenére adott esetben osztott ki kerteknek való gyepföldet.¹⁵

A gazdasági épületek mellett – melyek az állattartáshoz kapcsolódtak – más gazdasági funkciók is a kertsekébe összpontosultak. Itt tárolták a szalastakarmányt (széna, szalma, kukoricaszár vagy *szárbordó*), itt főzték a pálinkát (*pálinkaház*), de a *borház* is megtalálható, ugyanakkor kertművelésre is szolgált az akol. Nagykőrösön is az akolkertekben természetették a salátát, káposztát s egyéb veteményeket.¹⁶

A megosztott funkciójú településközpont az Alföld más vidékein, így a Tiszántúlon, Debrecenben s a Hajdúságban is kialakult. A XVI–XVII. századból állnak rendelkezésünkre adatok Debrecenre vonatkozóan. A lakóközpontot árokkal vették körbe, amelyen kívül helyezkedtek el az ólas- és csűröskertek. Itt tárolták a takarmányt is (az 1666-os tűzvész alkalmával a városon kívül is „majorkertek” és „asztagok” égtek meg), valamint zöldséget is természetettek bennük. Az ólaskertek funkcióváltáson mentek keresztül, szőlőskertekké alakultak át.¹⁷

A Hajdúság is jellegzetes kétbellekű, ólaskertes vidék. Ennek klasszikus példája Hajdúböszörmény, Hajdúszoboszló. Györffy István a baskir *aulos* településszerkezettel hozta összefüggésbe a hajdúsági ólaskertes településszerkezetet. Kétségtelen, hogy nemcsak formai, de funkcionális hasonlóság is feltételezhető a két rendszer között, jöllehet a XVII. században már a nomadizmus emlékét az ólaskertekben felfedezni csupán deduktív következtetés. A hajdúsági városok, de általában a nagy alföldi mezővárosok központja erőd szerepet is betöltött. Hajdúböszörmény és Hajdúszoboszló településközpontja hasonló szerkezettel rendelkezett. A központban felépített templomot fallal vették körbe, amely vár funkciót töltött be. A templomerődön kívül épültek fel a lakóházak, amelyeket árokrendszerrel öveztek, azon túl pedig az ólaskertek övezete alakult ki. A halmazos kertekben álltak az ólak, istállók, színek, az állattartás fontos építményei, s ott kertművelés is történt, tökök is természetettek benne.¹⁸ A mezőváros központjának erődítmény funkciójára vonatkozóan 1681-ből rendelkezünk adatokkal. Apafi Mihály erdélyi fejedelem hadaival az Alföldre érkezett, s Böszörmény erődítményét ostrom alá vették. Egy mezőségi főúr, Czegei Wass György is a hadinépekkel együtt jött, s naplójában írta le, hogy 1681. szeptember közepén kapitulált a város, „az kapitányok fejr zászlókat rakának ki az bástyákra, s az várost feladták”. Szeptember 14-én felgyújtották a „beszerményi templomot”, aminek gyanúja a törökökre esett.¹⁹ A város leégett templomostól, azonban nem vált lakatlanná Hajdúböszörmény, hanem újjáépült, s megőrizte sajátos kertes jellegét.²⁰

15 Novák László, 1994. 456.

16 Nagykőrösön az 1720-as években Darányi István „Nemes Tanács engedelméből fogott fel egy aklot, és egy Káposztás kertet, a’ mellyet maga curája által készítet”. PML NKV Tan. Törv. széke peres ir. 1776. márc. 7., Vö. Novák László, 1994. 456. 462–463.

17 Balogh János, 1984. 484–485.

18 Novák László, 1975.

19 Novák László, 1987. 118–119.; Vö. Nagy Gyula, 1896.

20 Györffy István, 1926a.

A kertes település, funkciójában megosztott településközpont tehát a mezővárosi fejlődéssel hozható összefüggésbe, jóllehet nem zárható ki az ősi örökség, miszerint a nomadizáló vándorlás során meglévő kettős településközpont, az *aulos* rendszer újraéled az Alföldön a honfoglalás utáni évszázadokban.²¹

A XVI. század előtt tehát kialakult a nagy határú mezőváros, az Alföld jellegzetes településtípusa. A településközponttól, a gazdaság irányító központjától távoli földek művelés alá kerültek. A Duna–Tisza köze meghatározott részein, így Kecskeméten, Nagykőrösön is mezei kertek alakultak ki a határon mint mezőgazdasági üzemhelyek, amelyek üzemközponttá fejlődtek az évszázadok során. A korai évszázadok földbősége idején a szabad foglалás érvényesülhetett, amikor a viszonylag függetlenséget élvező mezővárosok lakossága, a földesúrtól függetlenül – mivel még nem alakult ki a jobbágyi telekszervezet – foghatott művelésre földet a tágas határterületen. Ennek a szabad foglалásnak azonban nincsenek dokumentumai a XI–XV. századból, viszont a mezeikertes rendszer kialakulása a XVI–XVII. században szűkségszerűen annak megvalósulását kell, hogy feltételezze. A mezeikertes gazdálkodás a kötetlen határhazsnálatot tette lehetővé.

A mezei kert tulajdonképpen a a határ különböző részein, a településközponttól több kilométeres távolságra lévő, földművelésre fogott, szántással hasznosított terület, ahol árkolással kerítettek el egy bizonyos területet, ahová a szénát hordták össze, télen pedig a jószágot teleltették ott. A XVI. századi adatok a mezei kertnek ezt a jellegét igazolják. Nem csupán a nagyhatárú mezővárosokban, de kisebb falvakban is megtalálható ez a határhazsnálati rendszer.

A XVI. századból Nyársapátról és Pótharaszt környékéről rendelkezünk adatokkal a mezei kertekre vonatkozóan. Nyársapát Cegléd és Nagykőrös között helyezkedik el, területe kb. 12 000 kat. hold kiterjedésű. A XVI. században még lakott volt, de a század végi háborúságok során elnéptelenedett, majd újra lakottá vált a XVII. század elején, s a XVII. század hetvenes éveiben néptelenedett el véglegesen. Nagykőrös mezőváros 1696-tól birtokolta zálogként, majd 1818-ban örökös tulajdonába került a puszta.²²

Nyársapát eredetileg a Nyarsapathy család tulajdonában volt a XVI. század elejéig, amikor Werbőczy István birtokába került, majd leányágon a birtok a Zeleméry, végül a Lorántffy s általa a Rákóczi familia kezére került. A török hódoltságig helyben laktak a földesurak, udvarház és erődítmény épült a falu központjában.²³ A falu és a vár a XVI. század közepén romokban hevert. A török adóösszeírók 1559-ben és 1562-ben lakatlan pusztaként vették nyilvántartásba, de már 1580-ban 54 főt írtak össze, 1590-ben pedig 35 főt regisztráltak.²⁴ A földesurak távol éltek Nyársapáttól, viszont a lakosság több-kedvesebb megszakítással helyben lakott még a XVI–XVII. században is, és gazdálkodott. A földbirtoklásra, illetve földhasználatra, gazdálkodásra vonatkozóan történeti adatok nem állnak rendelkezésünkre. Nagykőrös, Abony,

21 Itt szükséges utalni Györffy István megállapítására, illetve teóriájára. *Györffy István*, 1926a-b.

22 *Novák László*, 356–359.

23 *Novák László Ferenc*, 2004. 38–39.

24 *Káldy-Nagy Gyula*, 1985. 462.

Cegléd példáján arra lehet következtetni, hogy Nyársapáton a szabad, kötetlen gazdálkodás volt érvényben, amelynek nélkülözhetetlen üzemhelye a kert, illetve mezei kert.

Mivel Nyársapát földbirtokosai nem laktak helyben, a ceglédiek kísérletet tettek arra, hogy – az abonyiakhoz hasonlóan – Nyársapát földjéből elbirtokoljanak. A határjeleket elmozdították, s a megszerzett területről elhordták az ott összegyűjtött szénát. Sorozatos visszaélésekre az 1580-as évek közepén került sor, amikor a török katonaság jelenlétében tartottak határjárást és tettek jelentős foglalást a ceglédiek, Nyársapát mintegy harmad részét, Besnyőt elfoglalták, a maguk határához szakaszították. Az incidens kivizsgálása kapcsán több tanút meghallgattak. Egy mikebudai nemes – Bíró Mátyás – elmondta: „azt is tudom, hogy a ceglédiek egymás bírsággal vették rá a várost reá, hogy az abonyi földről és az nyáros apátirol elhordják szénájokat és az nyáros apátiak sírtak-riáltak, hogy hatalmasul így ellenek elhordják szénájokat, kit nagy drága pénzükön takarítottunk fel és még kertjükből is kihordták, akit haza vittek volt...” Ceglédy István Ócsára keveredett prédikátor is tett tanúvallomást: „az abonyi kertek is mind Cegléd felé esnének, annyira vivék az ceglédiek az abonyi földre az határt”. Egy törteli tanú, Berky Miklós elmondta, hogy „kimenék egy társommal az nyáros apáti rétek felé és az ceglédiek is azonban jutának mintegy négy lóval és hogy ott az kazlak között járnak vala, az szekerekkel is elérkezének és neki állottak és aznap, míg benne tarta az szénában, mind elhordták az ceglédiek az nyáros apáti földről”. Irsay Gáspár elmondása szerint néhány száz szekérral szállították el Nyársapátról a ceglédiek a kazalba rakott szénát.²⁵

Tehát Nyársapát Cegléddel és Abonnyal határos területén, *Besnyőben* kertek csoportosultak, ahová nagy mennyiségű szénát gyűjtöttek össze. Hasonló funkciójú kertek léteztek az abonyi határ szomszédos területein is. A XVII. századból Nagykörsőről, Ceglédről ismert kertek ezzel nem mutatnak rokonságot, állapítja meg Éri István, mivel azok nem szolgáltak földműveléssel kapcsolatos munkahelyül, s rájuk nem a szétszórtság, hanem a csoportos elhelyezkedés a jellemző. A kérdésben forgó kertek nem lehettek mezőgazdasági üzemek.¹⁶

A szénáskert funkció inkább az állattartással, mintsem a földműveléssel hozható kapcsolatba. Nyársapát Besnyő része a ceglédi határral érintkezett, s a ceglédiek földfoglalására a bizonytalan politikai helyzet kínált alkalmat. Tekintettel arra, hogy maga a falu Nagykörső irányában, dél felé esett, nem zárható ki, hogy a lakosok szétszórva a nyársapáti határban rendelkeztek kertekkel. A besnyői szénáskertek ténylegesen rakodókertek lehettek. A besnyői földön termett szénát oda gyűjtötték be s szállíthatták lakóhelyükre a nyársapáti gazdaemberek.

A XVI. század végéről Pótharaszt környékéről is rendelkezünk kertekre vonatkozó adatokkal. Pótharaszt lakott helység volt még a XVI. század második felében is. A török adóösszeírás szerint 1646-ban 17, 1559-ben 17, 1562-ben 25, 1580-ban 20 és 1590-ben 19 volt a családfők száma,²⁷ A tizenöt éves háború idején pusztult el a falu. Erre vonatkozóan fontos adatok állnak rendelkezésünkre. A „Körösön lakozo

25 Éri István, 1961. 183–184.

26 Éri István, 1961. 184–185.

27 Káldy-Nagy Gyula, 1985. 499.

Kys Andras” 1580 táján született Vatyán, s erről büszkén tett vallomást 1642-ben: „én Vatiay fiú Vagjok, az ki határos pottharaszttival, gyermekségemtől fogva ember koromigh itt nevedtem s marha pasztor voltam, Vacz [ti. Vacs – NLF] neveő helljnek ell rablasaigh... hogj még helljben laktunk, az Pottharaszti Uraink, mezei kertüik, szantasuk, veteseük az kernyül Beödre neveő kép környül voltanak...”²⁸ Tehát az 1590-es években néptelenedett el Pótharaszt a szomszédos Vaccsal, Vatyával, Nyáregyházával, Csévvel együtt, s a pusztákat Nagykőrös vette haszonbérbe magyar és török földesuraiktól.

Pótharaszt pusztát Nagykőrös mezőváros bérelte, majd 1641-, 1642-ben megvásárolta a magyar földbirtokostól, s a törököknek továbbra is pusztabérletet fizetett.²⁹ A fölbirtokvásárlás kapcsán Pest vármegye Füleken tartott 1641–1642-ben tanúkihallgatást, ahol megszólaltatták a Pótharasztról különböző helységekbe elmenekült, illetve elköltözött embereket. Ekkor kívánták tisztázni a Pótharaszt közvetlen szomszédságában lévő *Bödre* vagy *Bödreegyház* helyzetét, amely valójában nem tartozott Pótharaszt területéhez. Az Erken lakó Orgy Péter kihallgatására 1641. február 5-én került sor, aki a következőket mondta: „Tudom bizonyosan, hogy Pottharasztiaknak Bothazjtaslos [sic!] szent egy haza volt, es az földet ugy hallottam az Attiamtul, hogy kirallj desmas föld volt, és arra nézve az Attiammondotta hogy Beödre egy hazi földre menjünk szantanj, mivelj onnit kirallj desmat nem foghunk ebből adni, oda vitt az Attiam engemet szantanj. Lattam akkor Bödrj egy hazanak, mind Kapolnajat, mind jég h vermett, kuttjait, arokjait mint a’ fele pusztá helin, de az marhank reá nem járt hoszu nyaron, mivelj hogy az Vetést és kaszalasst mindenkor azon tettik, arra valo képest hogj az desmat ki nem vettek az Beödrej egy hazi földekbeöl, halotam azt is az Attiamtul hogy atkor pusztult el Bödre egy haza³⁰ mikor Budat az Teörök megh vette, atkor penigh Nemes emberek laktak rajta, halottam azt is mostani élő emberektül, ugy mind Bodon lakozo Haranghi Gergellitül, és ugyan Bodon lakozo Kézés Martontül, hogy Beödre egy haza az mikor elpusztult Bab és Czereő hazays³¹ atkor pusztult el, kitt pottharasztiakat, kiket tud Szelljén Kirallj Andras neveő, Keöresen lako Dusok Annyat pottharaszti léánnak tudgia lenni, Uy szazon Racz Mihálné, Gieöngiesen Madaraszt Jánosné...”³²

28 Novák László, 1994. 185.

29 Novák László, 1994. 350.

30 Bödreegyháza okleveles említése először 1416-ból ismeretes. Luxemburgi Zsigmond magyar király 1416. április 26-án Poltharaszthai Jakab fia Jánosnak adományozza „Poltharazthya” községet, ahol kötemplom állt, s a mellette lévő „Bewdre” és „Zentlazlo” praediumokat (*Bakács István*, 1982. 358.). Bödre tehát ekkor pusztán állott Szentlászló praediummal együtt. Az említett tanúkihallgatás szerint lakottá vált a falu, ami 1541 táján pusztult el véglegesen. A török adóösszeírásokban 1559-től szerepelt pusztaként (*Káldy-Nagy Gyula*, 1985. 148.).

31 Bab vagy Babád falu 1541. táján pusztult el a fenti tanúvallomás szerint Cserőházával együtt. „Bobád pusztia” az 1559-től szerepel a török adóösszeírásokban, de Cserőházáról nincsenek adatok. *Káldy-Nagy Gyula*, 1985. 134–135., I. Ferdinánd 1556. szeptember 17-én keltezett oklevelében említés történik Pest megyében „Cherwrehaza” helységről „Wach” nevű helységgel együtt, tehát Vacs és Vatyá szomszédságában kereshetjük Cserőháza helyét, közel Bödreegyházához. *Bártfai Szabó László*, 1938. 495.

32 PML NkV ZL P. Fasc. Nro. 6. 1641., Vö. *Novák László*, 1994. 184–185.

A tanúvallomások alapján tisztázódott, hogy Bődreegyháza a török hódítás kezdetekor vált pusztává, s a területét használó pótharasztiak még emlékeztek a XVI. század közepén is, hogy ott Szent László tiszteletére felszentelt klostrom állott, amelynek falai még megvoltak a XVI. század végén. Egy Érsekújvárra költözött tanú arról emlékezett, hogy Bödrén volt „egj Klostrom is kit Szent Laszlonak híjtanak, Buczujáro hellj volt, és az Klostrom mellett egj nagj Toó Víz is volt, azt is Szent Laszlo tavanak hittak...”. Az Újszászon lakó 70 éves Rác Lukácsné az 1570–1580-as évekre emlékezve mondotta, hogy „mideön Leánj gjernek voltam, az Battaim el vitt az eökreök eleiben szantaskor, ott az Beödrj egyhaznal voltam, volt mégh az keö fala térdigh leön...”.

A pótharasztiak tehát átjártak gazdálkodni a szomszédos Bődreegyháza területére, ahol szántottak, vetettek, szénát is kaszáltak a kerteken. Csécsy Gergely tanúvallomásában elmondotta, hogy „mégh épségben volt Póthharaszti, mindethig azaon volt kert heleik, szántásuk, vetésük az Beödre neveö helljen volt...”. A már említett hetvenesztendős Újszászon élő Rác Lukácsné arra is emlékezett, hogy „pott harastian laktunkban eleget jártam az Beödre neveö kapolna hellj keörniül... ez földet, s az attiamnakis ott volt kert eööröksége szabadosan birta az falu” a földet, mint örökös földeket. Az Érsekújváros lakó Szabó vagy Királlj András arról is beszélt, hogy „magha is eleget szantot szolgálival mint az attia éltében, s min hala utan...”. A Cegléden lakó Galacz Mártonhoz ment férhez Királlj Ágota – aki 55 éves volt 1642-ben. Elmondotta vallomásában, hogy „az Attiamnak életiben egyszer, az szolgak el hattak az édes Attiamot mikor a’ szénát kellett volna hordani, atkor engemet el vitt az édes Attiam a’ szekeren, és mégh az Attiam az szinat rakta, addig en az eökrök eleött alottam az Beödrj földén...”³³

A pótharaszti, illetve bődreegyházi adatok a mezeikertes határhasználatra vonatkozóan nyújtanak értékes felvilágosítást. Annyi bizonyos, hogy a pótharasztiak használták a szomszédos bődreegyházi határt, ahol szántottak, vetettek, a szénát begyűjtötték s a termést hazaszállították Pótharasztra. Bödrén nemesek laktak korábban, ezért királydézsmát nem kellett fizetniük a pótharasztiaknak, jöllehet a zavaros, háborús politikai viszonyok erre nem is adtak lehetőséget. Feltételezhetően Pótharaszton is kertes művelés alatt állt a határ, Bödréhez hasonlóan. A tanúvallomásokat pótharasztiak tették Bödrére vonatkozóan, tehát nem a saját határukkal foglalkoztak, így a Bödrén lévő mezei kertek váltak ismertté, ami feltételezi a pótharaszti kertek meglétét is. Bődreegyházával kapcsolatosan érdekes tény az, hogy a falu pusztulását követően, száz év múltán már nem akadt eredetileg Bödrén lakó személy, akit meghallgathatott volna a bíróság.

Az abonyi, nyársapáti, nagykőrösi, kecskeméti és pótharaszti, illetve bődreegyházi adatok a kertes határhasználati rendszert bizonyítják. Tehát nem csupán a pusztákon, de a lakott települések, mezővárosok határán is mezei kertek voltak. Ezek a kertek a földművelő gazdálkodással állnak összefüggésben, emberi tartózkodásra nem használták, illetve a jószágtartás csupán járulékosan kapcsolódik hozzájuk, a takarmány – nevezetesen a széna – tárolásának helyeként.

A mezei kert földművelő üzemhely. Ezt bizonyítja egy 1645-ös adat is Nagyköőrösről. Az egyik vagyonos cívisgazda, Kövér Mátyás ebben az esztendőben adta el a Fekete határrészen lévő mezei kertjét, a „Mezei Teleket”, „minden hozzá tartozandó szántó Földivel és kaszáló rétvével” együtt.³⁴ Kecskeméten a XVI. század végéről való adatok hasonló üzemhelyekről tesznek bizonyosságot: „mezei föld”, „mezei szálás”, „kerti telek” terminológiák utalnak a kötetlen határhasználra.³⁵

A mezei kert földművelő üzemhely funkciója szükségszerűen egészült ki a mezőgazdaság másik nagy ágazatával, az állattartással, amely már lakás funkciót is – mint a pásztor szállása – feltételez. Ezt erősíti meg egy peres ügy, amelyet a Nagyköörös szomszédságában lévő Borbásszállás puszta birtokosa, nemes Bónis Mihály erőszakoskodása miatt folytatott le Pest vármegye 1638-ban: Bónis „bizonyos számú szolgálit avagy katonáit, nevezet szerint pediglen Szabó Gergelyt aliter Törökfogót, pariter Végh Jánost és Szánta Jánost többekkel egyetemben, ugymint Statui Comissusokat az A.-nak [ti. „Johannes Inotz” – NLF] Pest vármegyében Kőrös nevű mezővárosnak... Feketemező nevű helyen lévő szálására avagy kertére hatalmasan reá küldvén és az A.-t az felül megírt kertében hatalmasul megfogták, és erősen megkötözvén, egynehány mellyföldnyire köteve vitték és hordozták mindaddig, valamíg az pogány ellenség el nem vette tőlek, az A.-nak nemes szabadsága ellen nagy nyilvánvaló gyalázatjára és sanyarúságos kárára...”³⁶

A XVII. század első felében tehát a *kert* lakás funkcióval is rendelkezett, ezért a megnevezésére már a *szállás* nevet is alkalmazták. A mezei kert, kert név még a XVIII. században is a komplex mezőgazdasági üzemhelyre, illetve üzemközpontra vonatkozott. Nagyköőrösön a Feketén lévő mezei kerteket 1766-ban írták össze. A hatvan kert már nemcsak szállás, de tanya funkcióval is rendelkezett. Például „Antal Mihály Kertyén van Gunyhó és szénás akol”, „Nemzetes Balla Gergely Uram Kertyén van jó Föld Kunyhó, jó náddal kötött Istálló, egy náddal kötött szín, Tyuk Ólak, jó garádjás Szénás akol, és Gémes Kút”, „Olasz István Kertyén Kunyhó és töltéses Akol”, „Gyenes Farkas Kertyén, Kunyhó és Gyümölcös Fás akol”, „A' Város majorjánál vagyon Major ház, Pitvarostul és Kamarástul, hosszu náddal kötött Juh szín, Két Tyul Ól, és azok körül való Nád Keréttés, és rovátkos Gémes Kut”, „Korsós Ábrahám Mihály Kertyén Kunyhó, szénás akol, Juh Esztrenga, és Gémes Kut”, „Godány Mihály Kertyén jo válogbul tsinált Házocska, és Kut melyben hordók vagynak téve”, „N. Hoffer Sámuel kertyén Kunyhó, Két töltés és Akol Istállóval edgyütt, Gémes Kut, és jo Szilos Erdötske”, „N. Borotvás János Úr Kertyén Ház, melly áll két szobául, s. pitvarbul, azon kívül Kamara tyuk Olakkal edgyütt, Nagy Juh Szín, Nád Kerítéssel ökröknek való Szín, Kunyhó, három töltéses akol, egy gyümölcsös és veteményes Kert, ugy más Nyárfás kert, két Szénás akol, vagy Kerítés, és két rovátkos Kut” stb.³⁷ A mezei kert tanya funkcióval is rendelkezett már a XVIII. század végén. Például Szépe János végrendeletében úgy rendelkezett 1784-

34 PML NkV ZL Proportionalis jkv. I.k. 542-544. pag., Vö. *Novák László*, 1994. 186.

35 *Novák László*, 1986. 151.

36 *Szilády Áron–Szilágyi Sándor*, 1863. I.k. 71–72.

37 PML NkV ZL Propert. jkv. I.k. 368–374.; Vö. *Novák László*, 1994. 473–477.

ben, hogy „A' feketei Kertem maradjon 3. fiamra, Kivévén a' Tanya Helje, azis maradjon István fiamra”.³⁸

Nagykörös mezőváros két pusztát szerzett. Pótharasztot még 1641/42-ben vásárolták meg, s ebben a birtokában I. Lipót megerősítette 1693-ban, később azonban a királyi fiskus elkobzásra ítélte, mivel Nagykörös jobbágy jogú és állapotú helység volt, így – a Tripartitum incapacitás törvénye értelmében – földbirtok tulajdonosa nem lehetett. Ezért – miként a vásárlás alkalmával is –, a mezővárosban élő és a magisztrátusban is helyet foglaló körösi armalista nemesek váltották meg nemesi joguk alapján a kamarától Pótharasztot, amelynek költségeit a város fedezte. Így a pusztát továbbra is Nagykörös birtokában maradhatott, s ott a tanács mezei kerteket osztott ki lakosainak.³⁹

Bődreegyházához hasonlóan Pótharaszton is a mezeikertes határhasználat érvényesült. A Nagyköröstől távol fekvő pusztán kertművelést folytattak a körösi gazdák. A pusztát térképét a nagykörösi születésű geometra, Balla Antal készítette el 1787-ben. Ekkor már 78 körösi nemes és civisgazda birtokolt ott mezei kertet.⁴⁰ Tekintettel arra, hogy a mezei kertek komplex mezőgazdasági üzemközpont funkciót töltöttek be, a XIX. század elején már azokat tanya névvel is illették, hangsúlyozva a gazdasági és lakás funkció összefonódását. Nagykörös városa – bevételei növelése érdekében – 1816-ban árendába bocsátotta a még szabad területet, a Kelemen-erdő területét. A földosztást megörökítették a város jegyzőkönyvében: „Második Biró Czira Gergely Úr szoval referállya: hogy minekutánna a' Ns Tanács rendeléséből Pótharasztyára ki küldetett volna, azomba a' mérésre rendes földmérőt nem kaphatott, tehát N: Joó Mihály és Gál Istvány Senator Urakkal, kik ugyan azon Kelemenből kimettzendő tanyákra ki menvén... azon Kelement a' Monori uton innen Nap Kelet felől a' Város Tanyája felől kezdvén a' Csévi Határig húzott egyenes Linea által két felé szakasztották, és azután ezen ductuson fejjül a' Pottharaszti Árendások földje felől való plágát hosszuba napnyugotrul nap keletnek hasítván két felé, a' felmérés után úgy jött ki, hogy ezen két résznek mellyek az árendások földjével határosak száz száz Hóldat téznek, a' harmadik rész pedig, mely a' Város tanyájától a' Csévi Határig húzott egyenes Lineán innen N: Farkas Ferenczné Aszszony Tanyájáig fekszik, mintegy 240 jugerumot tévén nagyobb volna, mint sem hogy azt tsak egy Tanyának kellene kiadni, azért, még ezen rész... két felé szakasztódjon, és így két tanyára osztódjon ki, mely szerént az ugy nevezett Kelemenből, mint egy száz Jugerumokat, valamivel többet tévő Tanyák fognak telni. Továbbá a' Kelemennek azon fele, melly a' Monori út mentébe, a' Csévi Határig keresztbe húzott Lineán felyül van, hosszára két felé hasítódván, a' mely rész a' Város tanyája felül van, Senator Joó Mihály Urnak, a' másik rész pedig, mely a' Csévi határ felől van Gazda Szabó Istvánnak, hasonló képpen a' Kelemennek azon fele is, mely a' Monori uton

38 PML NkV Tan. ir. Végr. Nro. 1135., Vö. *Novák László*, 1994. 472.

39 *Novák László*, 1994. 350., Vö. *Majlát Jolán*, 1943.

40 A pusztát nagyobb része a városé volt, amelyből 1926 kat. hold volt a göbolyjárás, a város használatában „a Város tanyája” 854 kh, két árendás 3896 kat. holdat birtokolt, a fennmaradó 4000 kat. holdon 69 gazdaság működött, ezek között a legkisebb mezei kert 12, a legnagyobb – Nemes Nyáry Lajosé – két tagban volt 162 kat. hold. *Novák László*, 1994. 350–351.

alol van a' Város tanyájától a' Csévi határig huzott Linea által két felé hasítódván, az a' rész, mely Ns Farkas Ferentzné Aszszony Tanyája mellett van Senator Gál Istvány Urnak, a' másik rész Pedig száz Andrásnak árendába adattatni rendeltetik... most ezen ki adott Kertek Minéműségére nézve a' többi Pótharaszti Kerteknek leg utolsó Classisához tartoznak, mellyeknek árendájok az idő szerént egy Jugerumra 30 xrt téssen."⁴¹

Nyársapát pusztája közvetlenül csatlakozott a nagykőrösi határhoz. A falu elpusztulását követően a pusztát zálogbirtokként használták a körösiek 1696-tól a Forgách család jóvoltából. Tekintettel arra, hogy II. Rákóczi Ferenc és gróf Forgách János javait elkobozta a bécsi kamara a szabadságharc bukása után, Nagykőrös város – azon önös érdek által is vezéreltetve, hogy megmaradjon a pusztája birtokában – a saját költségén megváltotta az elkobzott birtokrészeket (Nyársapát ¼-¼ Rákóczi és Forgách részét) a Forgách család számára. Így a pusztája ¾ részét továbbra is birtokolhatta Nagykőrös, s ott mezei kerteket osztott ki lakosainak a tanács. Az ¼ Aspremont részt a körösi nemesek használták,⁴² s ők szubárendába adták a városnak, amelyet a magisztrátus szintén kiosztott lakosainak. Például a körösi nemesek 1776. szeptember 1-jén kötöttek szerződést a tanáccsal, amelyben rögzítették: „NKörösi Tanács adgyon minékünk a' Besnyőben egy-egy Kert helyet, melylyet mi azon jussal bírassunk, a' mi némű jussal más körösi Lakosok ottan Kerteket bírnak: ígervén magunkat mind a' fizetést, mind egyéb praestatiokat más Lakosok módgyára azon Kertektől tellyesíteni fogunk”.⁴³ Nagyobb arányú kertosztásra 1795-ben került sor, amikor ezer holdnyi területen 73 gazda jutott földhöz Besnyőben és a körösi határ felől eső legelőrészen. Nyársapát *Nyilas* területét kaszálónak használták. A Forgách és Aspremont földesúri birtok 1818-ban történt megvásárlását követően újabb földosztásra került sor Nyársapáton: 1818-ban 44 gazda részesült 2853,56 kat. hold földterületben (ezzel együtt összesen 177 gazda birtokolt 6825,74 kat. hold mezei kertet).⁴⁴

A mezei kertek Nyársapáton is már komplex üzemközpontok, tanyák voltak a XIX. század elején. A birtokvásárlást megelőzően a körösi magisztrátus 1817-ben annak adott hangot, hogy ésszerű tanyasi gazdálkodás valósuljon meg a pusztákon: „ha a' Pusztája béli birtokok az egymás után következő osztályok által szüntelen apróbb részekre osztatnának fel: utollyára csekélységek miatt haszonvehetetlenné lennének. azomba azon Puszták a' várostól több mértföldnyi meszseségre lévén, szükséges, hogy a' gazdák ott Tanyákat építvén, birtokaikat ott lakó Emberek, 's Marháik által műveltessék, már pedig ha apró részekre, nevezetesen, még husz holdnál is kisebb darabokra osztatnának fel azon Birtokok; ennek az a' roszsz következése lenne, a' mi tapasztaltatott gyakran, hogy az olyan tehetősebb gazdák, kiknek a' Pusztában kicsiny részek esne, minden Marhaikkal arra reá szállván, szomszédjaikkal

41 PML NkV Tan. jkv. 1816. 126, 406–408.; Vö. *Novák László*, 1994. 352.

42 A Nagykőröshöz közeli Tetetlen pusztája is Rákóczi-birtok volt, s ennek elkobozott fele részét körösi armalista nemesek vásárolták meg a királyi fiskustól, másik felét a város bérelte az Aspremont családtól. *Novák László*, 1994. 360–361.

43 PML NkV Tan. Lajstorozmatlan ir. 1744–1808., Vö. *Novák László*, 1994. 356.

44 *Novák László*, 1994. 357–359.

nak tetemes, és szenvedhetetlen károkat okoznának. Ezen gazdasági tekintetből *Aeconomicum Principium*bol történt az, hogy midőn Tetétlen, és Nyársapáthnak egy része először ki osztattott, a' földek 25. 20. Holdnyi darabokra osztattak fel, és ekkora részekbe classificaltattak, 's rajtok fekvő summa ezen *Classificatio* szerint vette-tett ki reájok: hogy tehát ezen *Classificatio* is rendtelenségbe ne hozódjon, szükséges, hogy az osztályokba esett kisebb darab senkinek se jusson, sőt még az olyan esetekben is, midőn az említett, és az első ki osztásban mértékül fel vett mennyiség-nél több esnék egy osztályosnak, akkor is ezen mértéket nem lehet zavarodásba hozni, hanem Tetétlenen egynek huszonött ötven hetvenöt 's.a.t.: Nyársapáthon pedig husz, negyven, hatvan 's.a.t. Jugerum eshetik..." – határozott a tanács.⁴⁵

Nagykörösön tehát folyamatában kísérhető figyelemmel a tanyásodás: a határ különböző részein, pusztákon létesült kertek. mezei kertektől a szállás jelleggel, lakó-funkcióval bővülő mezei kertekig, szállásokig, illetve a komplex üzemközpontokig, a tanyákig. Ez a folyamat a XIX. század elején teljesezett ki.

A határbeli üzemhely másik fontos terminológiája a *szállás*, amely a mezei kert-től eltérően, elsődlegesen az állattartással áll összefüggésben. A Nagyköros mezőváros által bérelt puszták közé tartozott a határával szomszédos *Lajos* és *Kara* bérelt jász pusztá, amelyeket a körösi civisek használhattak szubarendában. Az 1642-es összeírás szerint „Lajoson valo mezei kertek” 12, a „Karai mezey kertek” 24 körösi gazda használatában voltak. A következő esztendőben, 1643-ban, majd 1645-ben is „Lajoson valo szallasoktul” fizetett 12, illetve 10 gazda bérleti díjat, „Karay Niaralok az kik egiüt vannak”, „Karan valo nyaralosok” száma 25, illetve 30.⁴⁶ A „mezei kert” és „szállás” a föld megművelésén túl az ideiglenes lakottságra, jószág tartására utal. A „nyaraló” elsődlegesen az állattartáshoz kapcsolódik. Nyári időszakban a pusztán tartották a jószágot, s ott ideiglenesen tartózkodtak is. Mivel 1642-höz képest nagy időkülönbség nincsen, a később említett „szállások”, „nyaralók” a „mezei kerttel” a határbeli üzemközpont funkció komplex jellegét támasztják alá.

A Nagykörosön megismert komplex funkciójú mezei kertek kialakultak az Alföld más vidékein is, melyeket egyértelműen *szállásnak*, illetve *tanyának* neveznek a XVIII. században. Cegléd tágas határán kert, tanya névvel jelölték a határbeli üzemközpontokat. Az 1768-as úrbéri felmérés alkalmával a jobbágyok arról beszéltek, hogy „az Városbeli Lakosok Kert 's Tanya száma, kik kisebb, kik nagyobb szántó földeket s kaszállókat egy darabban birnak...”⁴⁷ Cegléd mezeikertes határát örökíti meg Ruttkay Mihály 1750-ben készített térképe. Az urbárium bevezetésével együtt kívánták Cegléd kötetlen, mezeikert-tanyás határhasználatát megszüntetni, bevezetni a háromnyomásos földművelési rendszert. Az 1770-es években 500 „gunyhót” ítélték pusztulásra. Tekintettel azonban arra, hogy a tágas határon lévő kertek, tanyák távol estek a várostól, így a tanyás, kötetlen gazdálkodás nem szűnhetett meg. A 3/8 telkes jobbágyok tanyaföldet kaptak a határrendezés során, míg a *fertályos* és *félfer-*

45 Novák László, 1978. 154.

46 Novák László, 1978. 148.

47 Novák László Ferenc, 2006. 153.

tályos gazdák három nyomásban művelhették földjeiket a mezőváros feletti területen, a *Fertályföldeken*.⁴⁸

Az alföldi nagyhatárú települések – többségük mezőváros – határán szükségszerűen alakult ki a szállásrendszer. Ennek szép példáját mutatják a békési helységek, ahol a távoli határrészekre jött létre a szállásrendszer. Például Gyoma déli területén, a *Keselyőson* voltak a „Tiami szállások”.⁴⁹ A magyarok, németek és szlovákok által lakott Mezőberényben „szállások” voltak a Gyomával szomszédos *Félhalmon* és *Keselyűson*.⁵⁰ A Hajdúságban eredetileg a szabadfoglalásos földművelési rendszer a szállásokat hívta életre a XVII. században. A XVIII. század végén – a központi királyi hatalom által szorgalmazott racionalizáció, korszerű gazdálkodás érdekében – kívánták s be is vezették a nyomásos földművelést. Például Hajdúböszörmény déli, délkeleti határán, a város alatt mérték ki három nyomásban az ugarföldeket, míg a belső határ északi területe továbbra is szállásföld maradhatott. A mezőváros határának térképét Beck Pál geometra készítette el 1783-ban, s a délnyugati, nyugati és északi határrészen tüntette fel a szállásföldeket („Terra Tuguriales”), amelyek XIX. század első felében váltak komplex tanyaközponttá.⁵¹

Debrecen kiterjedt határán is szállásföldek alkották az intenzívebb gazdálkodás üzemközpontjait. A várostól nyugati irányban terültek el a jobb minőségű földek. A várost övező belső legelő után következtek azok a puszták (*Ondód, Cuca*), ahol a debreceni cívisgazdák örökjogon bírták a ház után való földeket. Jóllehet a földeket a XVIII. század végéig hétévenként újraosztották, a szállásrendszer kialakulhatott. A XVII. század végén eltűntek a pusztai legelőkről a szálláskertek – tehát az állattartás fontos létesítményei –, azonban a későbbiek során is megtalálhatók – a szántóföldeken is – a mezei szállások, karámok. A ház után való földek 1775-re kerültek a telek-szervezetbe, s teremtődtek meg a stabil tanyás gazdálkodás alapjai Debrecenben.⁵²

A szállás tehát a mezőgazdálkodás nélkülözhetetlen üzemhelye, illetve üzemközpontja, ahol az állandó lakás funkció az állattartó gazdálkodáshoz kapcsolódik.

A nagyhatárú mezővárosok, illetve nagyobb városok határában is szükségszerűen alakultak ki a szállások, mint történt ez például Pozsony esetében, mint azt bizonyítja az 1839-ben készült „Látcső-Földkép” térrajza, amely a Bazin és Nagyszombat felé vezető útvonalak között elhelyezkedő „Szállás”, „Szállások” nevű területeket tüntet fel a „Löpor tor[ony]” és „Tégla K[ert]” szomszédságaikban.⁵³

48 *Novák László*, 1982. 165–168.

49 Györffy István ezeket tévesen állapította meg önálló településegységként, illetve nem ismerte fel azt, hogy azok a településrendszer szerves részei (*Györffy István*, 1943. 100.). Valójában Gyoma sajátos határhatszámú területe, ahol szállástanyák épültek ki, s azok törzsföldként szervesen a település központjához tartoztak. *Novák László*, 1987. 530.

50 *Novák László*, 1986b. 185, 187.

51 *Novák László*, 1986b. 94–97., Vö. *Balogh István*, 1954–1955.

52 *Balogh István*, 1981. 276–290.

53 Ld. a panorámatérképet („Pressburg und Umgebung”). „A’ természet szerint fel vette, leírta és a maga költségein kiadta Pernold Adolf Emánuel Bécsben”. (Eredetije a köpcsényi Néprajzi Múzeum, „Ethnographisches Museum Schloss Kitzsee” gyűjteményében.)

IRODALOM

- ACSÁDY IGNÁC (1948): A magyar jobbágság története. Szikra Kiadás, Bp.
- BAKÁCS ISTVÁN (1982): Iratok Pest megye történetéhez. Pest megye múltjából 5. Bp.
- BALOGH ISTVÁN (1954–1955): Hajdúböszörmény határhasználat a XVIII. században. *Ethnographia* LXIV–LXV. 441–457. 99–124.
- BALOGH ISTVÁN (1981): Mezőgazdasági termelés és agrártársadalom. In: Debrecen története (szerk. Rácz István) 2. 1693–1848. Debrecen, 273–308.
- BALOGH JÁNOS (1984): A mezőgazdálkodás. In: Debrecen története 1693-ig (szerk. Szendrey István) 1. Debrecen, 471–491.
- BÁCSKAI VERA (1965): Magyar mezővárosok a XV. században. Értekezések a történeti tudományok köréből 37. Akadémiai Kiadó, Bp.
- BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ (1938): Pest megye történetének okleveles emlékei 1002-től 1599-ig. Bp.
- BELÉNYESY MÁRTA (1948): Adatok a tanyakialakulás kérdéséhez (A „telek” és magyar tanya középkori gyökerei). A Magyar Táj- és Népismeret Könyvtára 10. Bp.
- BELÉNYESY MÁRTA (1954–1955): A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században. *Ethnographia* LXIV–LXV. 387–415, 57–95.
- GYÖRFFY ISTVÁN (1926a): Hajdúböszörmény települése. Föld és Ember VI. Bp., 117–210.
- GYÖRFFY ISTVÁN (1926b): Az alföldi kertes városok. Néprajzi Értesítő XVIII. 105–136.
- GYÖRFFY ISTVÁN (1943): Magyar falu, magyar ház. Turul Kiadás, Bp.
- KÁLDY-NAGY GYULA (1985): A Budai Szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Pest megye múltjából 6. Bp.
- LÉDERER EMMA (szerk.) (1964): Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához I. rész 1000-től 1526-ig. Tankönyv Kiadó, Bp.
- MAJLÁT JOLÁN (1943): Egy alföldi civis város kialakulása. Nagykőrös gazdaság- és társadalomtörténete a megtelepedéstől a XVIII. század elejéi. Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 16. Bp.
- MÓDY GYÖRGY (1989): Árpád-kori templomépítészet Hajdú-Biharban. In: Az Alföld építészete (szerk. Novák László–Selmeczi László). Az Arany János Múzeum Közleményei – Acta Musei de János Arany nominati VI. Nagykőrös, 41–56.
- NAGY GYULA (1896): Czegei Vass György és Vass László naplói 1659–1739. Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századból III. Bp.
- NOVÁK LÁSZLÓ (1975): Hajdúböszörmény telek- és településrendszere. A Hajdúsági Múzeum Évkönyve II. Hajdúböszörmény, 179–218.
- NOVÁK LÁSZLÓ (1977): Gyoma településnéprajzi viszonyai és hagyományos gazdálkodása. In: Gyoma története (szerk. Szabó Ferenc). Gyoma, 507–574.
- NOVÁK LÁSZLÓ (1978): Nagykőrös mezővárosi fejlődése és településrendszere a XIX. század közepéig. In: Tanulmányok Nagykőrös történetéből és néprajzából (szerk. Novák László). Az Arany János Múzeum Közleményei – Acta Musei de János arany nominati I. Nagykőrös, 9–168.
- NOVÁK LÁSZLÓ (1982): Cegléd mezőváros a XVIII. században és a XIX. század első felében. In: Cegléd története (szerk., Ikvai Nándor). Studia Comitatus 11. Szentendre, 121–188.
- NOVÁK LÁSZLÓ (1986a): A Három város. Gondolat Kiadó, Bp.
- NOVÁK LÁSZLÓ (1986b): Településnéprajz. Tanulmányok az Alföld településnéprajzához. Az Arany János Múzeum Kismonográfiái 5. Nagykőrös.
- NOVÁK LÁSZLÓ (1987): Györffy István munkásságának történetisége. In: Györffy István az Alföld kutatója és életművének irodalma (szerk. Bellon Tibor–Szabó László). Nagykunsági Füzetek 6. Karcag–Szolnok, 114–125.
- NOVÁK LÁSZLÓ (1989): A Három város építészete. Az Arany János Múzeum Kismonográfiái 8. Nagykőrös.
- NOVÁK LÁSZLÓ (1994): Nagykőrös története és néprajza a XIX. század közepéig I–II. Nagykőrös Város Monográfiája I. Nagykőrös.
- NOVÁK LÁSZLÓ (1995): Településnéprajz. Néprajz Egyetemi Hallgatóknak 18. KLTE, Debrecen.
- NOVÁK LÁSZLÓ (2004): Nyársapát a 16. század közepétől a 20. század közepéig. In: Nyársapát története (szerk. Kovácsné Csonki Katalin–Bicskei Krisztina). Nyársapát, 37–66.

- NOVÁK LÁSZLÓ (2006): Pest vármegye népe a XVIII. században. Archivum Musei de János Arany nominati III. Nagykőrös.
- SZABÓ ISTVÁN (1963): Praedium. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság- és településtörténelem körében. Agrártörténeti Szemle V. 1–147, 301–331.
- SZILÁDY ÁRON–SZILÁGYI SÁNDOR (1863): Okmánytár a török hódoltság történetéhez Magyarországon. Nagy-Kőrös, Cegléd, Dömsöd, Szeged, halas levéltáraiból I–II. Pest.
- VASS ELŐD (1982): Cegléd az Árpád-kortól a török kor végéig. In: Cegléd története (szerk. Ikvai Nándor). Studia Comitatus 11. Szentendre, 83–120.

LÁSZLÓ FERENC NOVÁK

**THE CONTEXT OF USING
AGRICULTURAL “BORDERLANDS”:
GARDEN – QUARTERS – HOMESTEADS**

The use of borderlands, in fact, means the natural agricultural system of the vicinity of a given settlement. As soon as the settlement was established, the local population started to use and cultivate the surrounding lands. In the early centuries (11–14th centuries) on the Hungarian Plains individuals could freely occupy and cultivate land. Nothing had restrained the different forms of use – accordingly an unrestrained form of using agricultural lands was formed. An early kind of this use was the “garden”. On the one hand, the centre of the settlement was split functionally between houses and the separate farmyard, or straw-yard, stock-yard, with an animal husbanding function, where horticulture and allotment could also exist. In the vicinity of larger settlements and market-towns, and lands belonging to these settlements so called “gardens” and “field-gardens” were established (Around Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd, Abony, Nyársapát, Pótharaszti). We have historical data about these developments since the 16th century. At the distant edge of surrounding agricultural lands plough-lands were developed, and hay was usually stockpiled, the latter used during the winter in the sheds of animals. The appearance of the home-function of these “field-gardens” had given them new functions, and at many places in the Hajdúság, in Debrecen and in the Kőrös–Tisza area so called “quarters” and “quarter-gardens” have developed. The importance of this type of the use of surrounding agricultural lands was secured during the second half of the 18th century, when, in the process of rationalizing farming, a new, course-rotation (calcutura) system was introduced. As a result, the unbound homestead and the calcutura system existed side by side. From the end of the 18th century and in the first decades of the 19th century the “quarter-garden” agricultural and settlement system developed into a more standardized homestead-system, that continued to exist in the vicinity of larger settlements and market towns in the upcoming centuries.

VÁLTOZÁSOK A FÖLDMŰVELÉS RENDSZERÉBEN ÉRMELLÉKEN ÉS SÁRRÉTEN 1715–1828 KÖZÖTT

Az Érmellék és a Sárrét Északkelet-Magyarország két, egymással is összefüggő tájegysége volt, amelyek természeti feltételeit döntően három folyó: az Ér, a Berettyó és a Sebes-Körös határozta meg. E kistájakat nemcsak a néprajztudomány,¹ de a földrajz² és az agrártörténet³ is vizsgálja. Azt is látnunk kell azonban, hogy sem az Érmellék, sem a Sárrét körülhatárolása egyáltalán nem problémátlan. Varga Gyula

- 1 „Érmellék a Berettyó és az Ér közötti sík és dombvidék, mintegy 30-35 részben vagy egészben magyarlakta községgel.” A Sárrét „a Berettyó, a Sebes- és Fekete-Körös alsó folyásának egykori árterülete. Két kisebb tájra oszlik: a) A Nagysárrét: Bihamagybajom, Szerep, Sárrétudvari és Nagyrabé községektől délen Füzesgyarmat–Szeghalom–Dévaványáig, nyugatra Karcag–Kisújszállás–Türkeve határáig, keleten Vértessomlói–Nagykeréki községeig terjed. Nevezik Berettyó Sárrétjének is. b) Kissárrét vagy Sebes-Körös Sárrétje Csökmő–Vésztő–Komádi határától délen és nyugaton Békésig, keleten Biharugra, Körösnagyhársány községeig húzódik”. *Kósa László–Filep Antal*: A magyar nép táji-történeti tagozódása. Budapest 1983. 93. 164–65. *Szűcs Sándor*: A régi Sárrét világa. Budapest, 1942. *Bódi Erzsébet*: Érmellék, mint néprajzi táj (Hagyományos kulturális értékei alapján) *Veliky János* szerk.: Egy kistérség rekonstrukciója: Érmellék, Debrecen, 2005. 101.
- 2 *Osváth Pál*: Bihar vármegye sárréti járásának leírása Nagyvárad, 1875. *Gallacz János*: Monográfia a Körös-Berettyó völgy ármentesítéséről és ezen völgyben alakult vízrendező társulatokról. Nagyvárad, 1896. I–II. k. *Csávás István*: A Nagy-Sárrét monográfiája. Debrecen, 1941. *Papp Antal*: A Nagy- és Kis-Sárrét vidékének régi vízrajza. Debrecen, 1956. *Csatári Bálint*: Adatok a Sárrét településföldrajzához. Alföldi Tanulmányok II. Békéscsaba 1978. *Molnár Géza*: A középkori vízrendszer összeomlása és az Alföld elmozsarasodása. (*Fejér László–Kaján Imre* szerk.: Mérlegen a Tisza-szabályozás. Budapest, 1992) 48–49. *Szilágyi Zsolt*: A Sárrét helyzete a regionális központok által rajzolt térben 1920 előtt és után (*Demeter Gábor–Bagdi Róbert* szerk.: Migráció és asszimiláció Északkelet-Magyarországon és a Partiumban 1715–1992). Debrecen, 2007. *Benedek Zoltán*: Érmellék. Orosháza, 1996.
- 3 *Jakó Zsigmond* megállapítása szerint „a hegyek közül rendkívül nagy eséssel kirohanó folyók a geológiai korokban hegytörmelékkel feltöltött bihari síkságon hirtelen lelassultak és medrüket szinte elvesztve hatalmas nádas rétségeket alkottak [...] a megye nyugati felében az óriási kiterjedésű, Kis- és Nagysárrét néven ismert mocsárvilágot teremtettk meg. Nem lehet vitás, hogy ezek a nádasok és rétségek nem a török pusztítás következtében keletkeztek, hanem szülőanyjuk a táj kis lejtése [...] az érmelléki dombok alján a vidékre a kanyargó Ér nyomta rá bélyegét. A számtalan ágra szakadt kis folyó lomha folyását alig lehetett látni, határozott medre sem volt, hanem vizével széles sávban bejárta a dombok alatti síkságot.” *Jakó Zsigmond*: Bihar megye a török pusztítás előtt. Budapest, 1940. 2–3. *N. Kiss István*: 16. századi dézsmajegyzékek (Borsod, Heves, Bereg, Bihar és Közép-Szolnok megyék). Budapest, 1960. 879. A kiadványban az Érmellék másik neve: Cserehát. *Orosz István*: Hagyományok és megújulás (A földművelés rendszerének változásai a bihari Sárréten). Debrecen, 1995. 261–68. *Papp Klára*: Biharország jobbágynépe. A magánbirtok és jobbágynépe a XVIII. században. Debrecen, 1998. 14–15. *Dóka Klára*: A Körös és Berettyó-völgy gazdálkodása az ármentesítés előtt és után. Gyula, 2006. 10–17.

szerint pl. az Érmelléket tekinthetjük úgy, mint az Ér folyó vagy „árok” nagy mocsárvidékét, amely csak a XIX. század 80-as éveiben szűnt meg az Ér csatorna megépítésével, de azonosíthatjuk Bihar megye 1871-ben kialakított székelyhídi járásával, amelyben azonban a földrajzi értelemben vett Érmelléknek csak 13 települése volt megtalálható, s úgy is, mint az érmelléki borvidék régióját, bár ebbe nagyon sokan nemcsak az Ér melletti falvak és mezővárosok szőlőhegyeit értették bele, de a Nagyvárad környéki hegyközi szőlőket is.⁴ Szilágyi Zsolt – nem teljesen megalapozottan – néhány kunsági és Békés megyei települést is a Sárréthez tartozónak tekintett.⁵

E tanulmány azonban a felhasznált források: az 1715–28. évi országos adóösszeírások, a Mária Terézia korában született paraszti vallomások és az 1828. évi Regnicolaris Conscriptio időszakában érvényes érmelléki és sárréti szolgabírói járás területi beosztását veszi figyelembe.⁶ Ennek megfelelően az érmelléki járásban olyan települések földművelési rendszerének változásaival is foglalkozik, amelyeket a szorosabban vett Érmellék mellett más bihari kistájakhoz, így a Rézaljához vagy a Hegyközhez lehet számítani. Ugyanígy a sárréti járás települései közül sem rekeszti ki a nyírségi tájhoz kapcsolható falvakat (Acsád, Mikepércs, Kaba, Sáránd stb.).⁷

Jakó Zsigmond monográfiájából ismeretes, hogy az Érmellék és a Sárrét földrajzi helyzetét már a középkorban is a vizek határozták meg. A táj tele volt erekkel, tocsogókkal, nádas laposokkal. Az erek azonban nyáron többnyire kiszáradtak s nem akadályozták a földművelést, míg az őszi esőzések idején vízzel árasztották el a környező laposokat s mérsékeltek a középkorban is ismétlődő aszályok hatását.⁸

A két tájegység első „tudományos” leírását Bél Mátyásnak köszönhetjük a XVIII. század elején született geográfiai munkájában. Ő a tágan értelmezett Érmelléknek nemcsak a borait dicséri, de földművelésre alkalmas talaját is, és megállapítja, hogy a Berettyó és az Ér mocsaras és lápos folyók, sok iszapot és pocsolyát teremtenek, s kiérve az Alföldre, szinte megszűnnek folyni.⁹ Ugyanakkor e folyóknak köszönheti a Sárrét és az Érmellék is kiváló fekete földjét és termékenységet. A Sárrétet tekinti a megye leggazdagabb termést adó vidékének, de azt írja, hogy az Érmellék mezőit is „a legtermékenyebb földek között láttam”.¹⁰

4 Varga Gyula: Érmelléki szőlőhegyek rendszabályai a XIX. század végétől (*Varga Gyula: Granarium. Varga Gyula Válogatott Tanulmányai*). Debrecen, 2004. 263.

5 Szilágyi Zsolt: i. m. 186–88.

6 A fenti időpontban Bihar megye négy, majd öt szolgabírói járásra oszlott (érmelléki, sárréti, várad, belényesi). A legnagyobb járásból, a belényesiből vált ki a szalontai. A történeti elemzések általában e kereteket veszik figyelembe. *Mezősi Károly*: Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében (1692). Budapest, 1943. 18. *Pesty Frigyes* kéziratos helynévtárából 1864. Bihar vármegye I–II. (Közléteszi: *Hoffmann István és Kiss Tamás*) Debrecen, 1996. *Bárony István*: Termelési adottságok és lehetőségek Bihar megyében a XVIII. század elején (Adalékok az 1715–20. évi országos összeírások forrásértékéhez). Magyar Történeti Tanulmányok VIII. Debrecen, 103. *Papp Klára*: i. m. 13 skv. A járások beosztása 1871-ben változott meg, amikor a megyét 17 járásra osztották. *Borovszky Samu* szerk.: Bihar vármegye és Nagyvárad. Budapest, 1901 (Bihar vármegye térképe).

7 Kósa László–Filep Antal: i. m. 115, 162–63.

8 Jakó Zsigmond: i. m. 5–6.

9 Bél Mátyás: Bihar megye leírása (Fordította P. Szalay Emőke, bevezetés és jegyzetek: Csorba Csaba). A Bihari Múzeum Évkönyve II. Berettyóújfalú, 1978. 58.

10 Uo. 59.

Bél Mátyás megállapításait a későbbi korok szerzői is megerősítik. A Berettyónak a vízrendezés előtt Bakonszegnél már szinte alig volt esése, s a torkolatánál már csak 7 cm volt kilométerenként. Az Ér Szalacsnál lépett be Bihar megyébe, s Pocsajnál ömlött a Berettyóba. völgye még a Berettyóénál is mélyebben volt, és esése Szalacs és Pocsaj között nem volt több kilométerenként 16 cm-nél. Így érthető, hogy az árvizek e folyók mentén összetorlódtak, s a XVIII–XIX. században lápos, mocsaras tájat teremtettek partjaik mellett.¹¹

A természeti környezet vázolt helyzete megjelenik a XVIII–XIX. századi paraszti vallomásokban is. 1715-ben az áradásos, vízzel borított rét miatt nemcsak az Érhez közelfekvő Gálospetri, Ottomány, Éradony, Értarcsa, Kiskereki, Szentimre vagy Kóly lakói panaszkodnak, hanem a távolabbi Bogyoszló, Albis, Érmihályfalva, Álmosd lakói is. Az áradásos földeket éppen emiatt többnyire nem lehetett szántónak használni, csak a víz visszahúzódása után kaszálónak. Az ilyen kaszáló azonban a panaszok szerint csak sással vegyes szénát termelt. Hasonló helyzetről tudósítanak vallomásaikban a Berettyó melléki települések is (Berettyószéplak, Bályog, Száldobágy, Bárdfalva, Széltalló, Monospetri, Margitta, Vedresábrány, Királyi, Vajda stb.). Nem volt más a helyzet a sárréti településeknél sem. Kabán, Zsákán a zombékos, sással elegyes rét miatt, Gáborjában és Váncsodon azért panaszkodtak, mert szántóikat gyakran tönkretette a Berettyó, illetve a Körös áradása.¹²

A helyzet a Mária Terézia által elrendelt úrbérrendezésig nem sokat változott. 1770-ben a bályogiak szerint rétjeiket csak akkor lehet kaszálni, „amikor az árvíz el nem rontja”. Az éradonyiaknak is a folyó mellett lévő kaszálóit „az árvíz olykor elborítja, s a királyiak kaszálóiban is „kárt szokott tenni” a Berettyó. Gáborjában is a kaszálók felét a „víz árja” gyakran felnyomja, s ezért csak „sásos szénát teremnek”. Zsákán az árvíz olykor „megrontja” a falu határát.¹³

A vízrendezések előtt még a XIX. században is sokat szenvedett a táj a folyók áradásaitól. Berettyóújfaluban 1828-ban a település „szerencsétlenségének” tartották, hogy a Berettyó áradásai a szántóföldek némely részét is megszállva tartják.¹⁴ A Sárrétről a Magyar gazda c. lap tudósítója még 1845-ben is azt állapítja meg, hogy

11 *Borovszky Samu*: i. m. 7–11.

12 Magyar Országos Levéltár (MOL) Archivum Regnicolare, Conscriptio Inclyti Comitatus Bihariensis in Anno 1715 peracta Lad GG. „Prata sunt exundationis aquarum obnoxia” (Mihályfalva); „Prata sunt exposita exundationibus fluvii Ér” (Gálospetri); „Prata producunt foenum carciotis plenum, quia sunt exundationibus aquarum exposita” (Kolly); „Prata sunt exposita exundationibus Berettyó” (Vajda); „Prata quoque sunt exigua, foenum illis gignitur propter exundationibus aquarum carciotis mixtum” (Szentimre); Kabán és Zsákán is „carciotis mixti” szénát termelt a rét; „Agri saepe destructus per exundationibus fluvii Berettyó” (Gáborján); „Agri hujus possessionis saepe in tertialitate destructunt per exundationibus fluvii Körös (Váncsod); „Prata inter et penes Paludes proferunt... foeni carciotis mixti” (Zsáka).

13 *Bársony István–Papp Klára–Takács Péter*: Az úrbérrendezés forrásai Bihar vármegyében. Debrecen, 2001. I. k. (Az érmelléki és a sárréti járás). 35, 72, 115, 231, 284.

14 „Fatalitas loci est, quod pratis destituitur, item ramus fluvii Berettyó in aliqua parte agros occasione exundationis obsideat”. MOL Regnicolaris Levéltár N. 26. Archivum Palatinale, Conscriptio Regnicolaris 1828. Comitatus Bihariensis, Possessio (!) Berettyó-Újfalú. Vö. *Orosz István*: Berettyó-újfalú agrárviszonyai a XVII–XIX. században. (*Varga Gyula* szerk.: Berettyóújfalú története.) Berettyóújfalú, 1981. 229.

sok rét van a falvak határában, de rétnek itt nem azt nevezik, mint másutt, hanem a kákát, nádat, gyékényt termő földet.¹⁵ A visszatérő panaszok felsorolása nélkül is nyilvánvaló, hogy a természeti körülmények változatlansága miatt korszakunkban a vidék lakóinak együtt kellett élniük a „rakoncátlan” folyókkal, s szántóföldként állandó jelleggel csak a kiemelkedő határrészeket, a „hátaikat”, „laponyagokat” művelhették.

A táji feltételek alakították a határhasználat rendjét s benne az alkalmazott földművelési rendszereket is. Ezekről Wellmann Imre kutatásai óta országos áttekintésünk is van, s részleteiben ismerjük az Alföld északnyugati peremén található közösségek határhasználati rendszerét. Születtek írások dunántúli megyékről is, Bársony István jóvoltából pedig Bihar vármegye mind a négy járásának összefoglaló adatait is ismerjük a XVIII. században, Perjés Géza az 1728. évi összeírás adatait közölte gépi feldolgozás eredményeként.¹⁶ A Bihar megyei elemzések azonban főként a XVIII. század elején született összeírások alapján születtek, s az úrbérrendezés adatait is csak egy tanulmány vizsgálta. Bár a természeti feltételek nem sokat változtak, a demográfiai helyzet és a termelési feltételek változásai mégis arra kényszerítették a megye s ezen belül az elemzett két járás paraszti lakosságát, hogy változtasson a határhasználat rendszerén, így az 1828. évi összeírást is be kell vonni a vizsgálódásokba, mert enélkül nem rajzolhatunk valós képet a földművelési rendszerek alakulásáról a jobbágyfelszabadítást megelőző másfél évszázadban.¹⁷

A két járás 113 települése közül 1715-ben 14, 1728-ban és 1770-ben 4, 1828-ban 1 falu adatai hiányoznak. Nem kétséges, hogy a török pusztítás után a XVIII. század első felében Bihar megye két vizsgált járásában is fokozatosan népesedtek újra az elpusztult helységek. Az érmelléki járásban 1692-ben csak 23 lakott és 55 elhagyott települést írtak össze, míg a sárrétiben 21 népes helységgel szemben 61 desertaként szerepelt.¹⁸ A puszták egy része a XVIII. század során sem települt újra (Herpály, Andaháza, Szomajom, Rétszentmiklós, Körmösd, Szöcsköd, Kistrábé,

15 Magyar Gazda, 1945. 1501–1502.

16 *Wellmann Imre*: Földművelési rendszerek Magyarországon a XVIII. században (Főként az 1715. évi országos összeírás alapján). *Uő*: Határhasználat az Alföld északnyugati peremén (*Csiki Tamás–Rémiás Tibor*: Válogatás Wellmann Imre agrár- és társadalomtörténeti tanulmányaiból). Miskolc, 1999. 134–211. *T. Mérei Klára*: A földművelési rendszer alakulása Somogy megyében (1720–1848). Agrártörténeti Szemle 1962/1–2. 193–200. *Orosz István*: Bodennutzungssysteme in West-Transdanubien in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts (Studia Ethnographica et Folcloristica in honorem Béla Gunda). Debrecen, 1971. 271–85. *Bársony István*: Termelési adottságok és lehetőségek Bihar megyében a XVIII. század elején (Adalékok az 1715–20-évi országos összeírások forrásértékéhez). Magyar Történeti Tanulmányok XVIII. kötet. Debrecen, 1975 93–113. *Uő*: A paraszti gazdálkodás feltételei és lehetőségei a 18. századi Bihar megyében (*Iff. Barta János–Papp Klára* szerk.: Bihar vármegye az úrbérrendezés idején). *Perjés Géza*: Jelentés az 1728-évi adóösszeírás gépi feldolgozásáról. Agrártörténeti Szemle 1978/1–2. *Uő*: Bihar megye 1728. évi adóösszeírásának gépi feldolgozása (A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve VI. k. 1979) 33–91.

17 A részletes adatok a mellékletben találhatóak. A rovatok értelmezésében az idegen határ művelése azt jelenti, hogy saját határa a településnek nem volt elég a szántógazdálkodáshoz, a szántó hiánya pedig többnyire azt, hogy a szűk határ miatt a földeket kertként osztották ki. *Vö. Perjés Géza*: i. m. (Bihar megye...) 34.

18 *Mezősi Károly*: i. m. 137, 143.

Ebes, Pac, Fejértó, Sárfő stb.), jó néhány 1692-ben még lakatlan falunak 1715-ben azonban már ismét volt lakossága. Csokaly, Királyi, Alsó- és Felső-Derna vagy Vedres-Ábrány 1692-ben pl. hét éve pusztán állottak, 1715-ben azonban már mind-egyikben lakott néhány jobbágycsalád.¹⁹ Az újratelepülés különösen akkor volt gyors, ha az adott település lakossága nem pusztult el teljes egészében, csak átköltözött egy másik faluba. Szerep (zsellér) lakói Udvariban, Dancsházáé pedig Nagyabjomban, Mezősasé Kabán éltek.²⁰

Határhasználati rendszerek

Település	1715		1728		1770		1828	
Csak idegen határt művel	4	4,0%	–	–	2	1,8%	–	–
Nincs szántó	–	–	7	6,4%	–	–	–	–
Nincs nyomás	32	32,3%	21	19,3%	1	0,9%	11	9,8%
Egy nyomás	6	6,1%	10	9,2%	8	7,3%	1	0,9%
Két nyomás	38	38,4%	48	44,0%	49	45,0%	32	28,6%
Három nyomás	17	17,2%	23	21,1%	33	30,3%	66	58,9%
Ismeretlen	2	2,0%	23	21,1%	16	14,7%	2	1,8%
Összesen	99	100%	109	100%	109	100%	112	100%
Nincs adat	14		4		4		1	
Mindösszesen	113		113		113		113	

Az 1715-ben még pusztán álló települések közül, amint a mellékletből kitűnik, Mezőpeterdnek, Svábolaszinak és Szakállnak még 1728-ban sem volt lakossága,²¹ a többiek azonban már lakottak voltak. Az adóösszeírások helyenként közlik is az újratelepülés tényét. Monostorpályi lakói 1715 előtt csak két esztendővel ülték meg falujukat.²² Az 1728. évi összeírás során azonban olyan településeknél is hivatkoztak a benépesülésre, amelyek már 1715-ben is lakottak voltak (Genyéte, Kóly Csokaly, Lüki).²³ Az 1715 és 1728 között újratelepült helységek közül Ártánd, Bedő, Csökmő, Darvas, Furta, Vekerd 1552-ben még lakottak voltak, Déda 1559-ben szerepelt adóösszeírásban, Selind 1552 óta állt pusztán, míg Mezősas és Dancsháza lakói 1715 előtt – amint említettük – a szomszédos településen éltek.²⁴

Ha a fenti összesítés alapján elemezni kívánjuk a két járás településeinek határhasználati rendszerét, az első szembetűnő tény, hogy a XVIII. század első felében a nem nyomásos rendszerek igen magas arányban vannak jelen. 1715-ben nem klaszszikus (két- vagy három-) nyomásos rendszer volt a települések 42,4%-ában, 1728-ban pedig 34,6%-ában. Az összesítésben az összeírók nyomán ugyan igyekeztünk megkülönböztetni az egynyomásos és a nyomások nélküli faluhatárokat, ez azonban

19 Uo: 51–53.

20 Uo: 63, 65.

21 Közülük „Pagus Ollassi est 12 annis desertus” már 1692-ben is. Mezőpeterden 1552-ben 10 1/2 telket irtak össze, bizonyára a XVII. század második felében pusztult el Szakáll. 1552-ben 9 telekből álló település volt. Uo.: 56, 146–47.

22 „Haec possessio est populata a spatio duorum duntaxat annorum...” MOL Conscriptio 1715 Lad GG. Monostorpályi.

23 HbML Bihar megye Levéltára IV. A Bihar megye adószedőjének iratai 19. k.

24 *Mezősi Károly*: i. m. 57, 60, 65, 143–44, 146–48. *Gonda Ferenc*: Kaba története, Kaba, 1981. 46.

többnyire a conscriptoroknak sem sikerült, mert a nyomásnélküliségnek és az egy nyomásnak igen gyakran ugyanolyan jellemzőit sorolták fel. Kokad nyomások nélküli határán 1715-ben azt állapítják meg az összeírók, hogy „cui quantum libet et quantum potest, secundum qualitatem suae facultatis potest arari”, 1728-ban viszont egy nyomás mellett „agros annuatim usuant”.²⁵ Aközött, hogy tehetsége szerint mindenki ott szánt, ahol akar, s aközött, hogy évente használja a földet, a lényegét tekintve nincs különbség, hiszen a szabadon felfogott földet folyamatosan, azaz „évente” használták addig, amíg másikat nem fogtak fel. Félegyházán, ahol mindkét időpontban egy nyomást jegyzett fel az összeíró, ugyanúgy művelték a földet, mint Kokadon.²⁶

Ha a XVIII. század elején született két összeírás adatait térképen rögzítjük, a nyomások nélküli, illetve egy nyomásos faluhatárok egyik jól elkülöníthető övezete a Rézhegy vidéke. A megyébe belépő Berettyó mindkét partján, a Bisztra völgyében és a Bisztra és Gyepes folyó közötti hegyvidéken található apró (román lakosságú) falvak többsége azért nem tudott nyomásokat kialakítani, mert a szántóföldek nagyon szűk terjedelműek voltak (Almaszeg, Terje, Hőke, Sárszeg, Alsó- és Felsőderna, Középes, Déda, Bályog stb.), s többnyire csak arra voltak elegendők, hogy a belső telek részeként házak után kiosszák azokat. Maguk a házak is többnyire szét-szórta az erdei irtásokon jöttek létre, igásállatok hiányában gyakran nem is szántással, csak ásózással vagy kapálással készítették elő a talajt, s itt vetettek némi kukoricát (*triticum turcicum*) vagy készítettek a kaszálón szénát. Berettyószéplak mellett más településeknél is azt jegyezte meg az összeíró, hogy „agri et prata eorum penes domos sunt”. A határhasználatra utaló megjegyzések nem is ismétlődnek minden falunál. Várvíz 1715. évi összeírásánál szerepel, hogy még másik három településen is (Középes, Papfalva, Bisztraújfalu) csak kerteknek kiosztott szántók vannak a házak között, s ezen a lakosok egyedül kukoricát termelnek. Sárszegnél is fel van sorolva további négy falu (Cséhtelek, Bozsaly, Baromlak, Hőke), ahol csak a házak melletti csekély szántóföldeken folyik mezőgazdasági termelés.²⁷

A fentiek magyarázatot adnak arra a kérdésre is, hogy azok a települések, amelyeknél 1728-ban a szántó hiányára hivatkoznak (Almaszeg, Alsó-Derna, Baromlak, Apátkeresztúr, Lüki), ugyanúgy nyomások nélkül, valójában kert formájában művelték földjeiket, mint azok, amelyeket a Rézhegy vidékén egynyomásos vagy nyomások nélküli határként írtak össze. Meglepő legfeljebb az lehet, hogy néhány településnél az erdei irtásokat másodlagos határnak tekintik, ahová az áradások miatt költözött át a falu. Az Ér partján fekvő Kóly az 1728. évi összeírás szerint az árvizek miatt nem a régi helyén települt újjá, hanem az erdőben. Széltalló és Déda lakói a Berettyó, Sárszegé a Gyepes miatt települtek át hasonló módon. Genyéte és Lüki jobbágysai a régi falu helyén is kialakítottak csekély terjedelmű szántót.²⁸

25 MOL Conscriptio 1715, Com. Bihar, Lad GG. Kokad, HBmL. IV A Bihar megye adószedőjének iratai 19. k. 1728, Kokad.

26 Uo. Félegyháza.

27 MOL Conscriptio 1715 Com. Bihar Lad GG a megfelelő településeknél.

28 HBmL IV. A. Bihar megye adószedőjének iratai 19. k. A fenti települések szöveges megjegyzései alapján.

Néhány esetben azonban (Berettyóújfalun, Nagybjom, Nagyrábé, Bors, Vértes, Kaba) a fenti magyarázat aligha megfelelő. Nagybjom, Bors és Vértes 1715-ben úgy szerepel az összeírásban, mint olyan települések, amelyek nem a saját határukon szoktak vetni. Berettyóújfaluban viszont 1715-ben egy nyomást írtak össze, 1728-ban pedig olyan településként szerepel, amelynek nincs saját szántóföldje.²⁹ Az összeírók valószínűleg nem voltak tisztában azzal, hogy az alföldi települések egy részében, ahol lehetőség volt rá, a saját határ és a bérelt földesúri puszták közös határháználatti rendszert alkottak. Korábban Berettyóújfalun példáján igyekeztem bemutatni, hogy a bérelt prédiomok és a saját határ használata sajátos egységet is alkotott. Ennek a lényege az volt, hogy az egyetlen mezőt alkotó, szántóföldi művelésre alkalmas földek hol a település saját határán, hol a bérelt prédiom(ok)on helyezkedtek el, azaz hol a saját határt, hol a bérelt pusztát hagyták parlagon s fordították legezőnek. Így oldható fel az az ellentmondás, ami Berettyóújfalun esetében pl. az 1715. évi és az 1728. évi összeírás között látszólag feszül. A mezőváros határán 1715-ben egy nyomás van kimutatva, 1728-ban viszont arról olvashatunk, hogy Berettyóújfalun, ha szántani és kaszálni akar, a szomszédos földesurak pusztáira szorul. Aligha tévedünk, ha feltételezzük, hogy 1715-ben a vetések a város saját határán voltak egyetlen feltört táblában, mint a parlagolós, már szabályozott talajváltós rendszerben általában, ezért lehetett egy nyomásról beszélni, 1728-ban viszont valamelyik bérelt pusztán, s a saját határ parlagon hevert (illetve egy csekély darabján kendert és kukoricát vetettek).³⁰ Joggal feltételezhetjük, hogy Nagybjomban,³¹ Borson és Vértesen hasonló rendszer érvényesült. Ez a gazdálkodás könnyen átalakulhatott kétnyomásossá (Bors és Vértes esetében már 1728-ra), de elég szívósan továbbélhetett, (Berettyóújfalun esetében). Berettyóújfaluban még 1770-ben is csak egy nyomást találtak.³² A földrajzi körülmények kedvezőtlen alakulása miatt az idegen határon történő gazdálkodás másodlagos fejleményként is kialakulhatott. Ez történt Komádiban is, ahol 1715-ben és 1728-ban kétnyomásos rendszerrel olvashatunk, mégis a falu jobbágysai 1770-ben azt vallották, hogy egy kevés kenderföldön kívül más szántóik és kaszálóik nincsenek, „mivelhogy ahol azelőtt a magunk élésére is szántottunk és kaszáltunk, már most ott nád és gyékény terem [...] s el kelletik az árvizek miatt

29 Nagybjomban „Agri quotannis dividunt”, mivel azonban mocsarakkal van körülvéve, Szabolcs megyéhez tartozó két pusztán, Tetétlenen és Szentmiklóson „faciunt seminaturam”. Borson a Körös kiöntései miatt a határ nagy része alkalmatlan a vetésre, ezért a Szántó nevű pusztán szoktak vetni. A vértesiek azért nem tudnak a saját határukon vetni, mert „Kronczfeld generális” allodioma elfoglalta határukot. A berettyóújfalusiak a saját határuk mellett a herpályi, andaházi, szomajomi és szentkozmai határokat is használták. MOL Conscriptio 1715. Com. Bihar, Lad GG. Nagybjom, Bors, Vértes, Berettyóújfalun. Vö. *Orosz István*: i. m. (Berettyóújfalun...) 243.

30 Az 1715. évi összeírás a fentebb idézett helyen, az 1728. évi: HBmL Bihar megye adószedőjének iratai 20. k.

31 *Molnár Ambrus*: Bajom jobbágnépessége és gazdálkodása a török hódoltság idején. *Papp Klára*: Bajom története 1702-től 1848–49-ig (*Újváry Zoltán* szerk.: Biharnagybjom története és néprajza). Debrecen 1992. 84, 166–67.

32 A mezőváros úrbéri összeírása hiányzik *Bárony István–Papp Klára–Takács Péter* kiadványából. Adatai: *Orosz István*: i. m. 243.

pusztulni [...] mostanában 1-2 mérföldnyire lévő pusztákra kénytelenítettünk szántás-vetés kedvéért járni.”³³

Azt, hogy a saját határt és a pusztákat közös rendszerbe egyesítő gazdálkodás lényegét az összeírók egyáltalán nem értették, egy 1735-ben született Bihar megyei utasítás tanúsítja, amely szerint „némely adózók, sőt közösségek is saját határukat legeltetésre szokták fordítani és az államhatalom megtévesztésével más határon és pusztákon vetnek és másutt legeltetik méneseiket és gulyáikat”,³⁴ holott a cél aligha csak az adóeltagadás volt.

A saját határ és a puszták együttes használatának vázolt formája az Alföldön is egyedinek tekinthető. Az sem biztos, hogy ebben a formában csak a parlagolás volt az általános. Nagyrábén még a parlagoló rendszer érvényesült 1715-ben, az összeírás szerint a határ nem volt nyomásokra osztva, és mivel „tágas volt a határ, kinek mennyi tetszett, annyit szánthatott”. 1720-ban is mindenki ott fogott fel szántóföldet, ahol neki tetszett, 1728-ban az egyetlen nyomást 6-7 évig is éltek egyfolytában.³⁵ 1770-ben azonban már három nyomás van a falu saját határán, két nyomás van a bérelt kistrábei pusztán és négy nyomás az ugyancsak bérelt rétszentmiklósi határban. Feltételezésünk szerint azonban ez a négy nyomás nem ugaros, hanem parlagolós rendszer, hiszen a határ egyetlen darabban van, és a prédiüm „szántó földje edjik esztendőben Kétszeres Búzával, 2 dikban Tengerivel, 3 dikban Árpával vetetik, 4 dikban ugarnak hagyatik”.³⁶ A felsorolt vetemények nem váltakoznak négy nyomásban, csak annyit jelentenek, hogy az egyetlen tagban lévő pusztá határában ilyen sorrendben következnek egymás után, majd pihentetés (ugar? parlag?) következik. Arról azonban nem esik szó, hogy ez hány évig tart. Véleményünk szerint ugyanaz a rendszer érvényesül, mit a közeli Szoboszlón s annak mintájára Sápon és Földesen.³⁷ Úgy tűnik, Nagyrábén a saját határon a XVIII. század második felében ugarnyomásos rendszer alakult ki, míg a bérelt puszták egyikén megőrződött a parlagolós rendszer. A prédiüimok ebben a formában is kapcsolódhattak a település egészének gaz-

33 *Bársony István–Papp Klára–Takács Péter*: i. m. I. k. 242. Más források is inkább azt erősítik meg, hogy Komádinak korábban is minimális saját határa volt. Egy 1728-ból származó földesúri összeírás szerint a falu lakói nem szántanak saját határukon, csak a pusztákon. MOL E197 Kamarai Levéltár, Urbaria et Conscriptioes (U et C) Fasc. 60 Nro. 61.

34 HBmL Bihar m Levéltára IV. A 1/a Acta Generalia Congregationis, Prot. 8. k. 1735 381. Vö. *Orosz István*: i. m. (Berettyóújfalú...) 244.

35 „Hujus possessionis Agri non sunt sub Calcaturis, sed quoniam esset amplum Territorium, quantum cui placet arare potest”. MOL Conscriptio Regnicolaris 1715. Com Bihar Lad.GG. Rabé. HBmL. Bihar megye Levéltára. IV. A. Bihar megye adószedőjének iratai 20. k. *Molnár Ambrus*: Nagyrábé népének gazdálkodása a török hódoltság után. Agrártörténeti Szemle, 1972/3-4. 406.

36 Uo. 415. A szerző természetesen vette a négynyomásos gazdálkodást, de nem kereste, hogy valóban létezett-e négy calcatura a bérelt pusztán, vagy csak egy tábla veteményeinek sorrendjéről szól a dokumentum. Négy nyomásra a szomszédos Bárándon is történik utalás. *Varga Gyula*: A bárándi agrártermelés 1700–1945 (*Balassa Iván* szerk.: Báránd története és néprajza). Báránd, 1985. 281.

37 *Orosz István*: Hagyományok és megújulás (A hajdúvárosok gazdálkodásának és társadalmi szerkezetének 18–19. századi történetéhez). Debrecen, 1995, 203. A forgó- vagy ugarföldek Hadház és Vámospércs kivételével a hajdúvárosokban sem ugarnyomásos rendszert jelentettek. Vö. *Molnár Ambrus*: Határhasználat a Bihar megyei Sápon a XIX. században. Agrártörténeti Szemle 1968/3-4. 523–28.

dálkodásához. Az is előfordult, hogy úgy tértek át az ugarnyomásos gazdálkodásra, hogy egy nyomást saját határon, másikat a pusztán alakították ki, s ezeket váltogtatták egymással, miként ez valószínűleg Bors és Vértes esetében is történt. Az egész rendszer jogi feltétele azonban a földesúri puszták huzamos és folyamatos bérlete volt, aminek – úgy tűnik – a XVIII. század végéig nem volt akadály.

Minden bizonnyal a fenti sorba kell beilleszteniünk a Berettyótól legtávolabb eső és nem is mindig Bihar megyéhez tartozó Kaba mezőváros határhasználatát. Kabán a XVIII. század első felében nincsenek nyomások, 1770-ben olvashatunk először arról, hogy a szántóföldek „három fordulóban vannak és jó termékenyek”. A kérdőpontokra adott válaszok azonban távolról sem elég egyértelműek ahhoz, hogy a várost besoroljuk a háromnyomásos rendszer szerint gazdálkodók közé. A kaszálókról pl. azt vallják a lakosok, hogy azok „határunknak tilalmas részén vannak *melyek szántóföldekből állnak* [az én kiemelésem O. I.], úgyhogy amíg a földet termékenynek tapasztaljuk, addig szántjuk, azután pedig parlaggá hagyván kaszálóvá fordítjuk...”. Később pedig megjegyzi, hogy eddig szántó- és kaszálóföldjeik egyenlő mértékben nem voltak felosztva, csak a gazdák „tehetségükhöz képest” használták. Tilalmas földjeiket állandó jelleggel bírták, de az „ugarföldeket” 6-7 esztendőnként újra szokták osztani.³⁸

A fenti szövegből annyi az első olvasásra is kiderül, hogy a kaszálók nem a szokványos értelemben használt rétek, az ugarföldek pedig nem a fordulós gazdálkodás ugarnyomásai. Kabán a tilalmasnak tekintett határrészen mindenkinek „állandóan bírt” határrésze volt, amelynek használatát nem szabályozta a közösség, még úgy sem, hogy befolyásolta volna a birtokost, kaszálónak vagy szántónak fordítja azt. Az úrbérrendezés korában a tilalmas már szántó volt, de rajta parlagoló gazdálkodás folyt, s a parlagon hagyott földet tekintették kaszálónak. A tilalmas szántóktól, parlagkaszálóktól elkülönültek az ugarföldek, amelyek nem voltak állandóan a kabaiak birtokában, mert hat-hét évenként újraosztották azokat. Az ugarföldeken is parlagoltak tehát, erre utal a parlagolás hat-hét éves időtartamának megfelelő újraosztás, így az ugar elnevezés nem az ugarnyomásra utal, hanem a tilalmasi földektől megkülönböztetett határrészre, amelyben történetesen három forduló volt, de ezeket ugyanúgy nem egymással váltogtatták, mint a nagyrábiak rétszentmiklósi szántóföldjeiket.

Abban, hogy a kabai adatokat csak így lehet értelmezni, megerősít a hajdúvárosok analógiája. A szomszédos Szoboszlón vagy a hajdúvárosok közül Böszörményben és Nánáson ugyanígy megkülönböztették a tilalmasokat (vagy szállásföldeket) az ugarföldről, s a tilalmasok állandó használatban voltak, hol szántóként, hol kaszálóként, míg az ugarokat meghatározott időnként újraosztották s az ugarnyomásokat nem egymással váltogtatták.³⁹ Ma már aligha dönthető el, hogy a kabai határ-

38 Bársony István–Papp Klára–Takács Péter: i. m. 237–38. Vö: Gonda Ferenc: i. m. 80–82.

39 Orosz István: i. m. (A hajdú városok gazdálkodásának...) 202. Uő: Mezőgazdasági termelés és agrártársadalom (Rácz István szerk.: Hajdúnánás története). Hajdúnánás, 1973. 96–97. Uő: A hajdúböszörményi mezőgazdasági termelés és agrártársadalom fejlődése 1784–1889 (Szendrey István szerk.: Hajdúböszörmény története). Debrecen, 1973. 351.

használat alakulásában a szomszédság példája volt-e a döntő vagy az, hogy Kaba a kis hajdúvárosok egyikeként igyekezett örizni a hajdú hagyományokat.

A parlagoló gazdálkodás fentebb elemzett sokféle variációjától függetlenül az kétségtelen, hogy a Rézálja és az Ér felső folyásánál fekvő szűk határu falvak nyomás nélküli vagy egy nyomásos rendszere mellett a Berettyó alsó folyásánál és a Berettyó és Sebes-Körös közötti tájon a XVIII. század első felében „klasszikus” parlagoló településeket találunk, amelyek általában már szabályozott talajváltás rendjében újraosztásos földközösséggel kapcsolódtak össze.⁴⁰ A határ egy részét a kommunitás jelölte ki szántóföldnek, s azon a lakosok többnyire igaerejük, „fakultásuk” szerint szántottak fel egy részt maguknak vagy őszi, vagy tavaszi gabonának, s a határrészt 6-7 évig folyamatosan szántották és vetették, majd a közösség döntése alapján a határ másik részén ismételték meg ugyanezt, míg az elhagyott parlagot kaszálónak vagy legelőnek fordították. A parlagolást jó eszköznek tartották a legelő megújítására is, mert a parlaglegelő bővebb szénát termelt a gyeplegelőnél.⁴¹ A parlagolás a korábbi évtizedekben azoknál a településeknél is szokásban volt, ahol az általunk vizsgált korszakban már ugarnyomásos rendszert találunk. Így a sárréti Konyáron 1715 és 1828 között mindig két- vagy háromnyomásos rendszer volt, de 1684-ben még nem voltak nyomások a falu határában.⁴² Az érmelléki Micskén a XVIII–XIX. században mindig háromnyomásos volt a település határa, ez azonban csak 1699 óta volt így, előtte 1688-ban kétnyomásos, még korábban parlagolós rendszer érvényesült.⁴³

A parlagolós rendszer részletesebb elemzése sem feledtetheti el velünk, hogy a sárréti és érmelléki települések között már 1728-ban legnagyobb arányban (44,0%) kétnyomásos faluhatárok szerepeltek. Ezek száma 1715 és 1728 között is növekedett: 14 olyan települést (Báránd, Bisztraújfalu, Bors, Középes, Lázi, Monostorpályi, Papfalu, Sámson, Szentimre, Szentjános, Szentlázár, Sárrétudvari, Várvíz, Vértes) találunk (12,8%), ahol nem nyomásos rendszerek helyett kétnyomásos faluhatárok jöttek létre. Sőt két esetben (Sárszeg, Tépe) háromnyomásos rendszer született (1,8%). Az, hogy 6 esetben (Albis, Bályog, Bártfalva, Piskolt, Terebes, Zsáka) nyomásos rendszer alakult nyomások nélkülivé, arra utalhat, hogy a határhasználat formái távolról sem voltak szilárdak.

A fentebbi táblázatból nyilvánvaló, hogy a legnagyobb változások 1728 és 1770 között következtek be. A nem nyomásos rendszerek aránya 10%-ra csökkent, a két-

40 Vö. Varga János: A földközösség megerősödése és bomlása a 18. században (*Spira György szerk.: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711–1790*). Budapest, 1952. 23.

41 Klasszikus leírását olvashatjuk e rendszernek a sárréti településekkel szomszédos Szovát 1715. évi összeírásában. „Haec possessio eligit sibi certam plagam territorii sui, ubi incolae tam vernalem quam et autumnalem seminaturam facere consuevissent, inter seminaturas praescriptas et terras arabiles etiam falcare solent [...] quas terras arabiles ubi post culturam 6 et etiam 7 annorum continuarum sterilitari aliquantulum adverterent, illas terras quos falcatura adhibere solerent iterum arare et inseminare consuevissent, quas nunc vero seminatura adhibent easdem eorum falcare assolerent. Et sic vice versa jam terras arabiles in falcaturas, jam vero falcaturam in terras arabiles convertere in usu haberent.” MOL Conscriptio regnicolaris 1715. Com. Szabolcs Lad. BB. Szovát.

42 Uo. U et C Fasc. 88. Nro. 62.

43 Uo. U et C Fasc. 24. Nro. 44–45–47–48, Fasc. 108. Nro. 51.

és háromnyomásosoké pedig 75,3%-ra nőtt. Az arányokat torzíthatja az ismeretlen rendszerű települések nagy száma (14,7%), de ha ezek mind a nem nyomásos faluhatárokat növelnék, akkor is a települések háromnegyedében már két- vagy háromnyomásos gazdálkodás folyt. A kiváltó okok között a legnagyobb szerepet valószínűleg a népességszám növekedése játszotta. A növekvő lakosság változatlan területen csak intenzívebb határhasználati rendszerek mellett tudta a szükséges élelmiszereket és takarmányokat megtermelni. 1770-ben még mindig a kétnyomásos gazdálkodás volt a legelterjedtebb (45,0%), de a háromnyomásos már csaknem elérte az összes települések egyharmadát (30,3%).

Az 1770 és 1828 közötti csaknem hat évtized alatt a változások fő irányának a kétnyomásos faluhatárok háromnyomásossá alakulása tűnik. A nem nyomásos falvak száma 1770-hez képest tovább már nem csökkent, sőt valamelyest emelkedett (10,8%) ugyanakkor megduplázódott a háromnyomásos falvak száma, 33-ról 66-ra, s arányuk is 30,3%-ról 58,9%-ra nőtt.

A változások iránya egyértelmű. A nyomásos gazdálkodás terjedése s azon belül is a háromnyomásos uralkodóvá válása az 1828-ban feltárt helyzet legfőbb sajátossága. 1715 és 1828 között 113 település közül csak 20 (17,7%) határhasználati rendszere maradt változatlan, minden összeírás esetében azonos.⁴⁴ Közülük 8 nyomás nélküli, 5 kétnyomásos, 7 pedig háromnyomásos település volt.

Ha a vizsgálatok eredményeként térképen akarjuk áttekinteni az egyes földművelési rendszereket, 1715-ben az egynyomásos és nyomások nélküli rendszerek általános elterjedtségét tapasztalhatjuk. A Sebes-Körös és a Berettyó közötti tájon, valamint a Berettyó és a megyehatár közötti területen négy kivétellel csak parlagolós településhatárokat lehetett találni. Ez volt a helyzet a Rézhegy vidékén is. Kétnyomásos rendszer elszórva mindenütt volt, míg háromnyomásos falvak az Ér felső folyásának mindkét oldala kivételével jóformán sehol másutt.

A helyzet már 1770-re alapjaiban megváltozott. Az Ér és a Berettyó összefolyásától, Pocsajtól a megyehatárig csak öt nem nyomásos rendszerű határt lehetett találni. Valójában innen keletre is nagyon lecsökkent az ugarnyomást nem alkalmazó települések száma, annak fő területén, a Rézalján is. A korábban nem nyomásos vidékek jórészt kétnyomásossá váltak, de akadt jó néhány olyan falu is, ahol már háromnyomásos rendszer működött (Álmosd, Kaba, Bihartorda, Terebes). További területi átalakulás következett be 1770 és 1828 között. A korábban bemutatott adatoknak megfelelően háromnyomásos határ szinte mindenütt előfordult, még a Berettyó felső folyásának bal partján, a Rézalján is. Az Ér és a Berettyó jobb partján összesen csak három kétnyomásos határ maradt (Csokaj, Szerep, Berettyóújfalu), és a Berettyó

44 A 20 település a következő: Asszonyvására, Bagamér, Bojt, Csokaj, Érsemjén, Felsőderma, Gálospetri, Kéc, Kóly, Magyarhomorog, Monospetri, Lüki, Nagyléta, Ottomány, Sástelek, Szalacs, Szunyogd, Terje, Váncsod, Vedresábrány. Ide sorolható Artánd is, de 1715-ben még lakatlan volt. 1701-ben: „emberemlékezet óta elhagyatott” (MOL E 197. Kamarai Levéltár, /U et C/ Fasc. 27. Nro. 30), a következő három összeírás során azonos határhasználat jellemezte. Asszonyvásáráról, Csokajról, Lükiről, Ottományról, Szunyogdáról, Terjéről 1770-ben, Vasadról 1828-ban nem ismerjük a földművelés rendszerét, a másik három időpontban azonban minden településnél azonos, így joggal feltételezhetjük, hogy a hiányzó évben is azonos volt.

tyó és Ér között is csak öt (Asszonyvására, Vedresábány, Szentimre, Félegyháza, Svábolaszai). A nem nyomásos települések Váncsod kivételével valamennyien a Rézalján voltak, de ott is elegyesen a két- és háromnyomásos falvakkal. A kétnyomásos rendszer többségben csak a Berettyó és a Sebes-Körös közötti területen maradt meg, de míg e területen 1770-ben egyetlen háromnyomásos község sem volt, 1828-ban már hatot találhattunk. Úgy tűnik, hogy az államhatalom törekvése, amely az ugarnyomásos gazdálkodást, azon belül is a háromnyomásos rendszert preferálta, Bihar megye alföldi tájegységein eredményes volt, bár valószínűleg inkább a demográfiai nyomás eredményezte a vetésterület kiszélesítését már a vízrendezéseket megelőző évtizedekben, s ehhez a háromnyomásos gazdálkodás jó alapot biztosított.

Szólnunk kell arról is, hogy 1828-ban a nyomásos gazdálkodás olyan formái is megjelentek, amelyek valójában kiiktatták az ugarolást, vagy nem a rendszernek megfelelően alkalmazták. Egész Bihar megyében 74 kétnyomásos faluhatár volt (ez az összes település 14,9%-a), közte azonban 23-ban (az összes kétnyomásos település 31,1%-ában) a szántóföldek felét nem pihentették ugarként. A 23 „nem szabályos” kétnyomású határ közül 8 (34,8%) az Érmelléken volt található. Hat településen (Csokajban, Érfancsikán, Félegyházán, Poklostelken, Svábolasziban és Szentimrén) egyáltalán nem hagytak ugart, háromban (Baromlak, Cséhtelek, Érfancsika) viszont a két nyomás ellenére a szántóföldek kétharmadát vetették be minden évben, és csak egyharmadát hagyták ugaron.⁴⁵ A nyolc település közül kettő (Cséhtelek és Félegyháza) 1770-ben még ugar nélkül gazdálkodott, ötben már akkor is két nyomás volt (Baromlak, Csokaj, Érfancsika, Svábolaszai, Szentimre), míg Poklostelken 1770-ben három nyomás volt s 1828-ra az alakult vissza kétnyomásossá. Az úrbérrendezés során az érfancsikaiak arról vallottak, hogy csak egy éve tértek át a nyomások nélküli rendszerről kétnyomásos gazdálkodásra,⁴⁶ de csak ők és a poklostelkiek nem panaszkodtak a szűk határra. A félegyháziak úgy vélték, szántóföldjük „nép számához képest igen csekély”, s hasonló véleményt fogalmaztak meg a többiek is.⁴⁷ Mindezek magyarázhatják, hogy a két forduló ellenére miért nem hagytak ugart egyes településeken, illetve miért nem a szántóföldek felét pihentették. Az ugar nélküli vagy az ugar területét csökkentő gazdálkodás az ország más tájain lehetett az előrehaladás jele is. Wellmann Imre az Alföld északnyugati peremén már a XVIII. század utolsó harmadában úgy találta, hogy egyes helyeken az ugaros gazdálkodás kereteit is feszegették a kertekből a szántóföldekre kikerülő kapások, a kukorica, dohány, káposzta, dinnye, répafélék.⁴⁸ Megítélésünk szerint az Alföld északkeleti peremén hasonló jelenségekről még 1828-ban is csak igen korlátozottan beszélhetünk. A dinnye, dohány mezei „kertekben” történő termelése már megkezdődött, a kukorica is egyre nagyobb részt kért a tavaszi vetemények között, beilleszkedése a vetésforgóba azonban ott, ahol nagy arányokban termelték, nem az ugar, hanem a tavaszi gabonák rovására történt. A hajdúvárosokban és az őket mintának tekintő környékbeli településeken pedig külön „nyomás”-t alakítottak ki a tengeri számára. Abban a

45 MOL N. 26. Conscr. Regnicolaris 1828. a megfelelő településeknél.

46 *Bársony István–Papp Klára–Takács Péter*: i. m. 89.

47 Uo. 39, 54–55, 89, 92, 153, 164, 174–75.

48 *Wellmann Imre*: i. m. (Határhasználat...) 182.

rendszerben, amelyben, mint Kabán, a nyomásokat nem egymással váltogatták, bár-mikor ki lehetett alakítani egy fordulót a kukoricának, vagy a fordulón belül be lehetett iktatni a tengeri vetését is.⁴⁹

A fentiekben említett települések esetében azonban aligha erről volt szó. A kukorica már a XVIII. század elején sem volt új növény, helyenként az egész vetésterületet elfoglalta, így a vetésforgóba való beilleszkedéséről nem beszélhetünk. Inkább azt kell feltételeznünk, hogy e falvakban állami vagy földesúri ösztönzésre kialakítottak egy második nyomást is, de az ugarolást vagy nem teremtették meg, vagy a szántóterületen belül erősen háttérbe szorították. A második nyomást ugar nélkül váltogatták az elsővel, vagy nagy részét ugyanolyan terményekkel vetették be, mint az első nyomást. Ha két forduló volt a határban és azoknak 2/3-át állandóan vetették, nyilván nem lehetett kétnyomásos rendszert kialakítani.

Az átalakulás szempontjából a Sárrét és az Érmellék az említettek ellenére is Bihar megye élenjáró területe volt. Ez tüstént kiderül, ha a változásokat összevetjük a vármegye egész területén lejátszódó folyamatokkal.

A földművelés rendszere

Település	Bihar megyében				Az érmelléki és sárréti járásban			
	1715-ben		1828-ban		1715-ben		1828-ban	
Nyomás nélkül v. egy nyomásban	266	61,8%	177	35,7%	42	42,4%	12	10,8%
Két nyomásban	83	22,0%	74	14,9%	38	38,4%	32	28,6%
Három nyomásban	18	4,9%	215	43,3%	17	17,2%	66	58,9%
Ismeretlen	43	11,2%	30	6,1%	2	2,0%	2	1,8%

A vizsgálatok két végpontján⁵⁰ a sárréti és érmelléki járás kedvezőbb arányai világosan megmutatkoznak. 1715-ben a megyei 61,8%-kal szemben „csak” 42,4% a két járásban a nyomásrendszert nem alkalmazó települések száma, s 1828-ig ezek csökkenése is jóval nagyobb, mint a megyei átlag (10,8%-ra, a megyei 35,7%-kal szemben). Az is látható, hogy az ellenkező oldalon, a háromnyomásos faluhatárok 1715-ben egy kivétellel az általunk vizsgált területen voltak, pontosabban az érmelléki járásban, mert a sárrétiiben ekkor ugyanúgy egy sem volt, mint a belényesiben. (Az érmelléki 17 település mellett a váradiban volt egy háromnyomásos falu.)

1828-ban az egész megyében legnagyobb arányúra nőtt a háromnyomásos határok aránya, de igen magas maradt azoké is, amelyek nem alakítottak ki fordulókat szántóföldjeiken. Ennek oka egyértelműen a szűk határu magas hegyvidéki falvak nagy száma volt, ahol nem is volt mód nyomások létrehozására. Az Érmelléken és a Sárréten minimálisra csökkent, még a rézaljai falvakban is, a nyomások nélküli faluhatárok száma, míg az alföldi településeken gyakorlatilag megszűnt a parlagoló gazdálkodás. Az északkelet-alföldi 113 település helyzete e változásokkal sokkal közelebb került az országos helyzethez, mint amilyenben 1715-ben volt. A XVIII. század

49 Orosz István: i. m. (A hajdúvárosok gazdálkodásának...) 203–4.

50 A Bihar megyei összesített adatok 1715-ben Bársony István: i. m. (Termelési adottságok...) 98. Az 1828. évi adatok a szerző számításai az 1828. évi összeírás alapján.

elején ugyanis a nyomások nélküli és egynyomásos helységek aránya 26%, a kétnyomásosaké 45%, a háromnyomásosoké 27% volt. Ettől előnytelenül különbözött a Sárrét és Érmellék 42,4%, 38,4%, 17,2%-kal. 1828-ban azonban a nem nyomásos határok aránya (10,8%) már alig különbözik az országos átlagtól (11%). A kétnyomásos rendszer az általunk vizsgált területen némileg magasabb (28,6%) az országos átlagnál (26,5%), a háromnyomásos (58,9%) pedig alacsonyabb (62,5%).⁵¹ Úgy tűnik, a fejlődés iránya az Alföld északkeleti tájain is olyan volt, mint az északnyugatin. Wellmann Imre 173 északnyugat-alföldi település viszonyainak elemzése alapján jutott arra a következtetésre, hogy az úrbérrendezés időszakára az intenzív irányú fejlődés a parlagolástól az ugaros-nyomásos gazdálkodásra való áttérésben mutatkozott meg, bár a múlt örökségét jelezte, hogy a terület parasztnépe az esetek csaknem kétharmadában kétnyomásos gazdálkodást folytatott, és a háromnyomásos rendszert a falvaknak alig egyharmada követte.⁵² Az Északkelet-Alföldön 113 helységre kiterjedő vizsgálataink egyik konklúziója is az lehet, hogy 1770 tájára meghatározóvá váltak a kétnyomásos faluhatárok, bár 50% körüli arányuk alacsonyabb volt, mint az északnyugati Alföldön, a háromnyomásos rendszer aránya viszont itt is csaknem elérte az egyharmadot, s mintegy 10% maradt a nem nyomásos rendszerek keretei között. Az északnyugat-alföldi régió települései között a XVIII. század második felében is maradtak az állattartó gazdálkodásra épülő mezeikertes, parlagoló települések. Az általunk vizsgált két járásban a rézaljai falvakat aligha tekinthetjük ilyennek. Kaba, Nagyrábé s talán Berettyóújfalu is azonban olyan határhasználati rendszert alakított ki, ami kedvezett a pusztai állattartásnak. Északkelet-Tiszántúlon is voltak azonban olyan városok (Debrecen, Nyíregyháza, Nádudvar, a hajdúvárosok), amelyek hasonlóak voltak Ceglédhez vagy Kecskeméhez.⁵³

A vizsgált két járás gazdálkodására vonatkozóan a XIX. század első felére levonhatjuk azt a következtetést is, hogy 1770 és 1828 között az ugaronyomásos településhatárok között uralkodóvá vált a háromnyomásos rendszer.

Az 1828-ra kialakult helyzetet saját korábbi táji vizsgálatainkkal vethetjük össze. Moson, Sopron és Vas vármegyékben a háromnyomásos rendszerek aránya 84,0, 56,8 illetve 61,2% volt, a kétnyomásosoké pedig 6,0, 18,0, 7,4%.⁵⁴ A két bihari járás háromnyomásos falvainak 58,9%-os aránya beleillik ebbe a sorba, de a kétnyomásos rendszer 28,6%-os részesedése mutatja, hogy a múlt öröksége itt erősebb volt, mint a Nyugat-Dunántúlon. Annál is inkább, mert a nem nyomásos faluhatárok

51 A becsült országos arányokra: *Orosz István: Die landwirtschaftliche Produktion in Ungarn 1790–1849. Agrártörténeti Szemle 1971. Supplementum 4. Uő: Magyarország mezőgazdasága a feudalizmus alkonyán (Orosz István–Für Lajos–Romány Pál szerk.: Magyarország agrártörténete). Budapest, 1996. 90.*

52 *Wellmann Imre: i. m. (Határhasználat...) 181–82.*

53 *Balázs Sándor* szerint Nádudvaron a XVIII. század végén a határ 83%-a az állattartást szolgálta. *Balázs Sándor: Nádudvar története. Budapest, 2001. 331–32, 336. Balogh István: A civisek világa, Budapest, 1973. 96, 103. Uő: Hajdúság, Budapest, 1969. 54–59. Uő: Határhasználat és gazdálkodás Nyíregyházán a XVIII–XIX. században. Ethnographia 1970/2–4 121–33. Orosz István: Gazdálkodás Debrecenben a szabad királyi várossá válás után. (Győri Róbert–Hajdú Zoltán szerk.: Kárpát-medence: települések, tájak régiók, térsztruktúrák). Pécs–Budapest, 2006. 63.*

54 *Orosz István: i. m. (Bodennutzungssysteme...) 275.*

között (az „erdőváltó” vasi falvakat nem számítva) már sok vetett ugaros, sőt ugar nélküli rendszert is találhattunk.⁵⁵

Az ugarnyomások rendszerei alkonya Magyarországon a jobbágyfelszabadítás után a tagosításokkal és az úrbéri birtokrendezésekkel következett be. A Sárreuten és Érmelléken ezek mellett összekapcsolódott a vízrendezésekkel, a Berettyó, az Ér és a Sebes-Körös szabályozásával.

1. MELLÉKLET

Földművelési rendszerek Sárreut és Érmellék településein

Település	1715	1728	1770	1828
Acsád ⁵⁶	1	3	2	?
Albis ⁵⁷	2	0	3	3
Almaszeg ⁵⁸	0	szn	?	2
Álmosd	0	3	3	3
Alsóderna	0	szn	?	2
Ártánd	–	2	2	2
Asszonyvására	2	2	–	2
Bagamér	3	3	3	3
Bagos	2	2	–	3
Bakonszeg	1	0	2	3
Bályog	2	0	2	2
Báránd	0	2	?	3
Baromlak	0	szn	2	2
Bártfalva	2	0	2	2
Bedő	–	2	2	3
Berekböszörmény	2	2	2	3
Bisztraújfalu	0	2	2	2
Bogyoszló	3	2	3	3
Bojt	2	2	2	2
Bors	ih	2	2	2
Bozsaj	0	0	2	2
Csanáros	–	2	–	3
Cséhtelek	0	0	1	2
Csokaj	2	2	?	2
Csökmő	–	3	2	2
Dancsháza	–	0	2	3
Darvas ⁵⁹	–	1	2	2
Derecske ⁶⁰	2	2	3	3
Déda	–	0	2	0
Diószeg ⁶¹	0	2	3	3
Esztár	2	3	3	3
Éradony	3	3	3	3
Érfancsika ⁶²	0	0	2	2

55 Uo. 280.

56 1723-ban három nyomásos. MOL U et C Fasc. 91. Nro. 25.

57 1699-ben három nyomásos. Uo. Fasc. 49. Nro 4. Fasc. 82. Nro. 91.

58 1743-ban három nyomásos. Uo. Fasc. 28. Nro. 14.

59 1780-ban háromnyomásos. Uo. Fasc. 188. Nro. 17.

60 1728-ban kétnyomásos. Uo. Fasc. 6. Nro. 61.

61 1719-ben háromnyomásos. Uo. Fasc. 5. Nro. 31.

62 1766-ban kétnyomásos. Uo. Fasc. 82. Nro. 8. Fasc. 103. Nro. 19.

Település	1715	1728	1770	1828
Erkeserű	2	2	2	3
Érsemjén	3	3	3	3
Értarcsa	2	2	2	3
Félegyháza	1	1	1	2
Felsőábrány	2	3	3	3
Felsőderna	0	0	0	0
Furta	–	1	1	2
Gáborján ⁶³	2	2	2	3
Gálospetri	3	3	3	3
Genyété	3	0	2	3
Hencida	2	2	2	3
Hosszúpályi	2	2	3	3
Hőke	0	0	2	0
Kaba	0	0	3	3
Keresztszegapáti	2	2	2	3
(Apát)Keresztúr	0	szn	1	3
Kéc	3	3	3	3
Királyi ⁶⁴	2	3	?	3
Kiskereki ⁶⁵	2	2	2	3
Kokad	0	1	2	3
Kóly	0	0	?	0
Komádi	2	2	ih	2
Konyár	2	2	2	3
Köbölkút	2	2	2	3
Középes	0	2	2	0
Lázi	0	2	–	0
Lüki	0	szn	?	0
Margitta	3	3	3	3
Magyarhomorog ⁶⁶	?	–	ih	?
Mezőkeresztes ⁶⁷	2	2	2	3
Micske	3	3	3	3
Mihályfalva ⁶⁸	3	3	3	3
Mikepéercs	2	2	2	3
Monostorpályi	0	2	2	3
Monospetri ⁶⁹	3	3	3	3
Nagybajom	ih	1	3	3
Nagyléta ⁷⁰	3	3	3	3
Nagyráb ⁷¹	0	1	3	3
Ottomány ⁷²	3	3	?	3

63 1728-ban kétnyomásos. Uo. Fasc. 6. Nro. 61.

64 A XVIII. század elején kétnyomásos. Uo. Fasc. 117. Nro. 54.

65 1699-ben háromnyomásos, 1702-ben kétnyomásos. Uo. Fasc. 49. Nro. 7. Fasc. 27. Nro. 31.

66 1746-ban kétnyomásos. Uo. Fasc. 23. Nro. 3, 1790-ben háromnyomásos Uo. Fasc. 206. Nro. 6. Az összeírásban arra történik hivatkozás, hogy a településen korábban nem volt nyomásos rendszer (!), a föld nagyon kimerült, ezért kellett áttérni a nyomások kialakítására. 1828-ban zsellérfaluként írták össze.

67 1178-ban kétnyomásos. Uo. Fasc. 125. Nro. 1/a.

68 1696-ban és 1699-ben háromnyomásos. Uo. Fasc. 49. Nro. 4. Fasc. 82. Nro. 9

69 1754-ben háromnyomásos. Uo. Fasc. 75. Nro. 4

70 1695-ben és 1699-ben háromnyomásos. Uo. Fasc. 66. Nro. 12. Fasc. 49. Nro. 4.

71 1733-ban kétnyomásos. Uo. Fasc. 23. Nro. 31.

72 A XVII. század végén háromnyomásos. Uo. Fasc. 32. Nro. 68.

Település	1715	1728	1770	1828
Papfalva	0	2	2	2
Peterd	—	—	2	2
Piskolt	3	0	3	3
Pocsaj ⁷³	2	3	3	3
Poklostelek	2	2	3	3
Sámson	2	3	3	3
Sáránd	2	2	3	3
Sárszeg	0	3	2	3
Sas	—	1	2	2
Sástelek	0	0	1	0
Selind	—	2	2	3
Sváboldaszi	—	—	2	2
Szakáli	—	—	2	2
Szalacs	3	3	3	3
Székelyhid	3	2	2	3
Széltálló	2	2	2	1
Szentimre	0	2	2	2
Szentjános	ih	2	2	2
Szentjobb ⁷⁴	0	0	?	3
Szentlázár	0	2	?	3
Szentmiklós	2	2	3	3
Szentpéterszeg	2	2	3	3
Széplak	2	2	?	3
Szerep ⁷⁵	?	1	1	2
Száldobágy	2	2	?	0
Szunyogd	0	0	?	0
Tépe	0	3	3	3
Terebes	2	0	3	3
Terje	0	0	?	0
Torda	1	1	3	3
Tóti ⁷⁶	3	3	3	3
Udvari ⁷⁷	0	2	2	3
Újfalu	1	szn	1	2
Vajda	2	2	?	3
Váncsod ⁷⁸	1	1	1	?
Várvíz	0	2	2	2
Vasad	2	2	?	3
Vedresábrány	2	2	2	2
Vekerd	—	szn	2	2
Vértes	ih	2	2	3
Zsáka	2	0	2	2

73 1778-ban háromnyomásos. Uo. Fasc. 125. Nro. 1/a.

74 1687-ben kétnyomásos. Uo. Fasc. 52. Nro. 58, 1738-ban háromnyomásos Fasc. 52. Nro. 53.

75 1751-ben nyomások nélkül. Uo. Fasc. 74. Nro. 28.

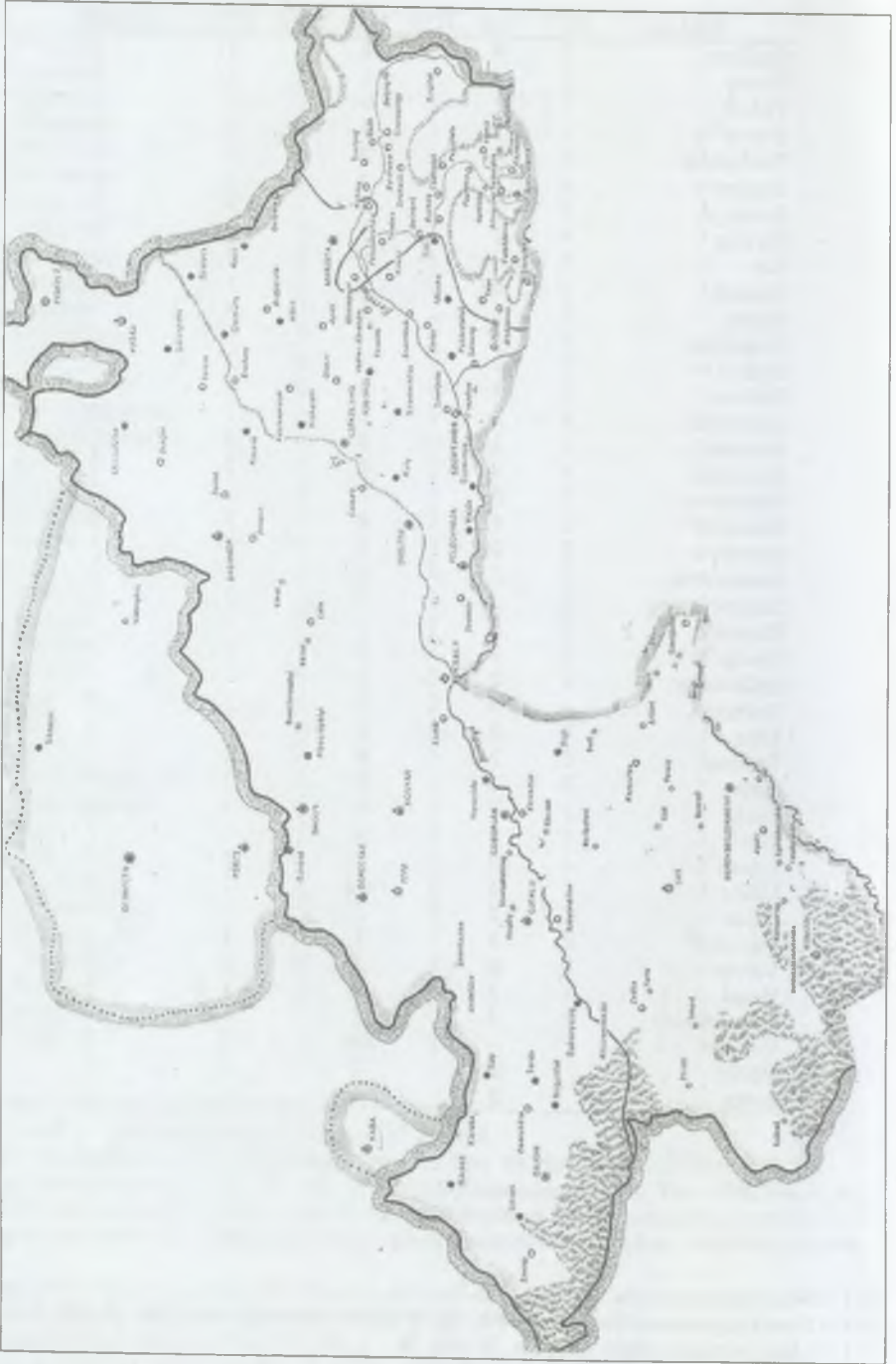
76 1703-ban háromnyomásos. Uo. Fasc. 91. Nro. 11.

77 1778-ban kétnyomásos. Uo. Fasc. 125. Nro. 1/a.

78 1773-ban a szállásokon(!) lévő szántói két nyomásban. Uo. Fasc. 102. Nro. 26.

2. MELLÉKLET

Bihar vármegye sárréti és érmelléki járásai a XVIII. században

ISTVÁN OROSZ

CHANGES IN THE SYSTEM OF TILLAGE IN THE ÉRMELLÉK ÉS SÁRRÉT BETWEEN 1715–1828

The essay analyzes the changes of the tillage system of 113 settlements in the Sárret and Érmellék regions of County Bihar in four stages (1715, 1728, 1770, 1828). The Sárret and the Érmellék were characteristic regions of the North-East Great Plains, agricultural and tillage possibilities determined by three rivers: the Ér, the Berettyó and the Sebes-Körös. In 1715 and 1728 the ratio of meadow-switching (out of crop) was high (42.4 and 34.6 per cent, respectively); in 1770 and 1828, however, it was the fallow-system (two and three-course rotation) started to prevail (in 1770 45 per cent of settlements used the two-course, in 1828 58.9 per cent used the three-course rotation system).

The study also reveals the two types of non-course rotation farmlands. One of these were used in the small villages of the "Copper-Mountains" (mainly inhabited by Romainians). It meant, that in the mountains only the small strips of land around the houses were cultivated, often using not ploughing, but digging instead. The use of more courses was not possible by the "narrowness" (shortage) of the surrounding lands. The other type, used on the plains, was developed by the new settlers, who returned after the defeat of the Turks (small in numbers, but with an abundance of land). In this system only a segment of the available pastures were ploughed and cultivated (usually 6–7 years) until it was exhausted. Then a new portion of the pasture was plowed, and the abandoned plough-land was used to produce hay. Though the authorities preferred the fallow-type of farming, the growth of the population resulted in the spread of the two-course rotation by 1770, and three-course rotation by 1828. Under the influence of the neighboring "Hajdú" towns and that of Debrecen some of the settlement in the regions started to mix different kinds of methods, or developed their own particular attitude towards tillage.

The essay concludes, that the Érmellék and the Sárret regions have belonged not only to the relatively developed parts of Bihar County, but also were close to the level of national development and the North-Western parts of the Great Plains. A relative "lagging behind" could be observed in these regions if one compared them to the western counties of Hungary (Vas, Sopron and Moson) where modern types of tillage have already appeared.

CSOMA ZSIGMOND

BORTERMELŐ, KERTÉSZKEDŐ MAGYARORSZÁGI PROTESTÁNS LELKÉSZEK ÉS TANÍTÓK

(Szakirodalmi munkásságuk és mintagazdaságaik hatása
a XVIII–XIX. század fordulóján)

A protestáns egyházaknak a katolikus egyházhoz viszonyított szerényebb jövedelme, az anyagi kényszer a parókia környéki, közeli és távolabbi talpalatnyi nagyságú kiskert vagy földterület példamutató megművelését és a gazdálkodás elméleti ismeretnek bővítését követelte meg a lelkipásztoroktól.¹

Az évszakok váltakozása, a kert alakulása az örök életet, az újraéledő természet a mindig újraszülető és a földi létében meghaló, megüdvözőlő emberi életet szimbolizálta. A felvilágosodás és a racionalizmus kora, a merkantilizmus, a gazdálkodás céltudatosságát hirdető elvek a városellátó gazdálkodás szerepét, az önmagán is segíteni tudó, jó adóalanyt helyezték előtérbe. Az állam a XVIII. század közepétől adózóvédelmi politikája mellett egyre inkább a nagyobb adófizetésre képes jobbágyvédő, a takarmány- és ipari növénytermeléssel foglalkozó, ésszerűen gazdálkodó gazdákat propagálta. Számos új nézet és tan terjedt el, az első magyar nyelvű szakkönyv megjelenésével betetőzően a XVIII. század végén. A református Nagyváthy János szakkönyve újszerűségével, összefoglaló részletességével sikerré vált 1791-től, de mindez csak a jéghegy csúcsát jelentette.²

A kertészkedő lelkészek és tanítók nem tekinthetők csak a XVIII–XIX. század fordulója sajátosságának, a történelem során többször is találunk erre példát. Mindenesetre a reformáció kezdetétől (természetesen nem felejtve a középkori kolostorkertek ilyen szerepét) számolhatunk kertészkedő, így a gazdálkodást tudományos szintre is emelő lelkészekkel. Elég, ha Melius (Juhász) Péterre, Beythe Istvánra és fiára, Beythe Andrásra gondolunk vagy az általuk is segített Európa-hírű Clusiusra. A híres egyházi személyiségek mellett számtalan névtelen vagy alig ismert vidéki lelkész is egy-egy területen maradandót alkotott.

Cikkemben azoknak a részben ismert és számtalan névtelen lelkésznek állítok emléket, akik ezt az Istennek tetsző cselekedetet a maguk és egyházuk jövedelemki-

1 Erre az elvárásra és az elmélet-gyakorlat egységére már korábbi cikkeimben is felfigyeltem, amikor a XIX. század második felének néptanítói-népoktatási szerepét vizsgáltam, vagy amikor a filoxéra utáni szőlőrekonstrukcióban hívtam fel szerepükre a figyelmet. (Vö. A dunántúli néptanítók és papok küzdelme a filoxéra ellen. In: Agrártörténeti Szemle 1987. 3–4. 677–691., A kertészet fejlődése és a népiskolák, néptanítók szerepe az ismeretek elsajátításában, terjesztésében a XIX. sz. második felében. In: Népiskolák Magyarországon. Tatabányai Múzeum Tudományos Füzetek 1. Tatabánya. 1997. 91–126., Falusi környezet-nagyvárosi ellátás. 1998. 158–179.)

2 Nagyváthy J. 1791.

egészítő tevékenysége mellett közösségük javára és a magyar tudományosság szintjére is emelték a XVIII–XIX. század fordulóján.³ Ezzel a munkássággal példát mutattak a parasztságnak, híveiknek. A kertészkedő lelkészek mintaképpül szolgáltak mind a gyakorlati, mind az elméleti-hitbeli tevékenységükben. Ők jelentették az alapját a XIX. század közepétől annak az egyre erősödő felismerésnek, hogy a gazdálkodás mintaképévé vált lelkészek és néptanítók működése országos méretekben a népjólét emelkedésének is záloga. Rájuk támaszkodott későbbiekben az állam az új gazdálkodási ismeretek terjesztésében, és ebben a nagyhatású munkában a példa mellett mind a szószéket, mind az iskolai katedrát felhasználták.⁴ Kis Bálint szentesi református lelkész gazdálkodói példamutatásával, újításával Benda Kálmán foglalkozott behatóan. Az újabb történeti szakirodalomban pedig már megfogalmazódott a gyümölcsstermesztés mint isteni szolgálat és az egyházközség szolgálatának összekapcsolódó gondolata is.⁵

Európai jelenség volt a XVIII–XIX. század fordulóján, hogy az újkori mezőgazdasági forradalom élharcosai papok, lelkészek és néptanítók voltak. Németországban pl. Johann Christoph Frommel 1784-ben a lóherével foglalkozott a Freiburg közeli Bettbergben, Johann Friedrich Mayer Kupferzellből pedig a lóhere és a burgonya termesztését ajánlotta 1769–1786 között megjelent tizkötetes munkájában. Johann August Friedrich Block, Nutha falusi környezetében négykötetes mezőgazdasági tankönyvet írt 1774-ben lipcsei megjelenéssel.⁶ De az európai mezőgazdaságot forradalmian megújító Albrecht Thaer is vidéki pap volt eredetileg, mielőtt okszerű földművelési tanait kidolgozta. Számtalan példát hozhatnánk még fel Magyarországról is, elég ha az evangélikus Tessedikre vagy a jezsuita Mitterpacherra gondolunk. A Pethe Ferenc szerkesztette Nemzeti Gazda c. lapba is több gazdálkodó pap írt beszámolót, így pl. a mezőtúri prédikátor, Magyar Mihály ún. „Magyar Vasboronájá”-ról, a vaskéről pedig a már említett szentesi Kis Bálint református prédikátor emlékezett meg. A cikkíró meg is említette: bár csak példát mutatnának a prédikátorok a mezőgazdasági munkákban, az eszközök készítésében is. Olyan tankönyvet várt volna el, mint amilyen 1791-ben Mathesiustól jelent meg a vidéki prédikátorok és a papi birtokok gazdálkodásáról.⁷ A Nemzeti Gazdában is a földművelő szerszámok rajzait hiányolták, többek közt a fent említett vidéki papok által készített és használt eszközökről.⁸

Ismert Szepespüspök példája, ahol a plébános buzdítására az 1830-as évek óta gyümölcsstermesztéssel és aszalással kezdtek el foglalkozni a helyiek, így csak ebből a tevékenységből 20 000 forint nyereséget értek el.⁹ A század közepi pomológusok között általánosan ismert volt Urbanek kanonok vagy Majthényi plébános neve is. Oláh János 1854-ben, amellett, hogy sajnálkozott a sok gyümölcs veszendőbe mené-

3 Köszönöm lelkiismeretes lektorom, Barta János észrevételeit és buzdító mondatait.

4 Vö. az 1. lábjegyzettel.

5 Vö. von Hans-Jürgen Lechtreck 1997. 204–226.

6 E. Klein 1973. 36.

7 Mathesius 1791.

8 Nemzeti Gazda 1816. I. 379–380. II. 236., 263–265.

9 Egri A. 1852. 4.

se felett, azt írta: „...*íme fölkérem főleg a t. cz. lelkész urakat, hogy a vezérletükre bízott népben igyekezzenek fölébreszteni s növelni a gyümölcsfák nemesítése – s tenyésztésének megkedvelését...*”¹⁰ A vidéki lelkészek, majd pedig a néptanítók a mindenkori modernizációs kísérleteknek a megcélzott rétege voltak és ezeknek a tanoknak a terjesztői is.

A korszak kiemelkedő botanikai-kertészeti munkásságú protestáns lelkészei ABC-sorrendben a következők voltak.¹¹

Benkő József (1740–1814), aki Bardócon, a Székelyföldön született. Iskoláit Székelyudvarhelyen és Nagyenyeden végezte, majd Középjátsán lett református pap. Szép fűvészkertje is volt, 600-nál több növényfajjal. A gyógyfüvek gyűjtésével foglalkozott. Botanikai munkáiban ő ismertette először Erdély növényvilágát, de Erdély természetrajzában is kitűnő volt.

Bogsch János (1745–1821) Poprádon született. Lőcsén volt tanító, innen Pozsonyba ment tanárnak. Kertészeti és méhészeti munkákat írt, népszerű szerző volt.

Enyedi Sámuel (?–1671) valószínű nagyenyedi születésű orvosdoktor volt, végül alvinci református prédikátor lett. Sok teológiai műve mellett írt egy kertészeti munkát is, amely Bornemissza Anna, Apafi Mihály erdélyi fejedelem feleségének támogatásával jelent meg 1669-ben.

Fábián József (1761–1825) Veszprémben született. Alsóörsön, Debrecenben, majd Genfben és Bernben tanult, előbb Vörösberényben, majd Tótvázsonyban lett református pap. 1803-ban megjelent egy természettudományt magyarázó, köznéppnek szóló könyve, majd 1805-ben lefordította franciából Chaptal monumentális borászati munkáját, amely forradalmasította az európai szőlészetet-borászatot. Columella mezőgazdasági írásait is ő fordította magyarra, majd 1819-ben meg is jelentette.

Földi János (1755–1801) Nagyszalontán látta meg a napvilágot. Debrecenben a kollégiumban tanult, költő, nyelvész, természettudós. Diószegi és Fazekas hat évvel halála után az ő szellemében alkották meg az első rendszeres növénytant, melynek megírásában őt a halál meggátolta. Élete fő feladatának pedig ezt tartotta volna, de csak a munkája tervezetét fejthette ki.

Gáti István (1749–1843) Mádon született, máramarosi református lelkész és táblabíró. Természethistóriája, melyben az ásványok, plánták és állatok világát ismerteti, három kiadást ért meg.

Glatz Jakab (1776–1831) poprádi születésű evangélikus lelkész. Útleírásában a gazdálkodásról részletes és plasztikus képet festett, Tessediket is felkereste Szarvason, a keszthelyi Georgikonról is írt.

Gotthard Mihály (1753–?) dobsinai születésű evangélikus lelkész, szülőhelyéről írt topográfiát, benne a gazdálkodásról is.

Klein Mihály (1712–1782) Merényben (Szepes m.) született. Bártfai, körmöcbányai, pozsonyi evangélikus lelkészként írta meg Magyarország természeti ritkaságairól szóló munkáját, amely fordításban 1814-ben jelent meg.

¹⁰ Oláh János 1854. Előszó.

¹¹ Itt a felsorolásban a teljességre törekedtem és a szakirodalmi munkásságot kifejtőket gyűjtöttem egybe. A későbbi tárgyalás során csak a XVIII–XIX. század fordulóján is tevékenykedők szőlészeti-borászati, kertészeti tevékenységével foglalkozom részletesen.

Kömlel János (1756–1802) Atyán (Szatmár m.) született református lelkész, 1790-ben Pesten megjelent munkája: „Szükségben segítő könyv”, amely gazdasági tanácsadó volt.

Lange Tódor (1739–1814) brassói születésű evangélikus lelkész, méhészeti szakíró volt.

Leibitzer János (1763–1817) lőcsei tanító, kertészeti szakíró volt.

Mauksch Tamás (1748–1831) késmárki evangélikus lelkész botanizált, és a Tátra természeti viszonyait vizsgálta. A Szepesség növényvilágával is foglalkozott.

Tessedik Sámuel (1742–1820) szarvasi evangélikus lelkész, egész életét a magyar gazdaság jobbítására, az új módszerek elterjesztésére fordította. Munkássága az elbukó-felemelkedő gazdálkodó szép példája. Országos hírnevet és a bécsi udvar elismerését is kivívta.

Wittchen Mihály (1773–1847) szepesszombati születésű, Poprádon, Bandrokbán és Nagy-Lomnicon élő, a Szepesség gazdasági életéről cikket író evangélikus lelkész volt.

A biblia növényei közül talán a szőlő a legfontosabb. A növény a keresztyéni gyülekezetet, a közösség erejét, az egyházközség tagjait szimbolizálja, miközben Krisztust is. Az úrvacsorai bor Jézus Krisztus véré, a keresztyén egyházzal kötött szerződést szimbolizálja. A szőlő és a bor rendkívül fontos árucikk is volt, vagyontárgy és különleges érték, a gazdagság alapja és szimbóluma is egyszerre. Nem véletlen, hogy a XVIII. századi nagymértékű szőlőtelepítési hullám és bortütermelés miatt az extenzív szőlőművelés és bortermeles színvonalán sokan szerettek volna javítani. A bor Magyarországon nemzeti italként a jólétet, a hiánya éppen a gazdasági pangást, esetleg az elszegényedést mutatta. Ezért különösen fontosak a protestáns lelkészek kezdeményezései ezen a téren, mind a szakirodalom ismertetése, mind példamutató gazdálkodásuk révén.

Munkásságuk bemutatását az európai nemzeti szakirodalmak lefordításában szerzett érdemeik ismertetésével kezdem, a francia, majd a német és osztrák szakirodalmat is bemutatva, amelyek közzétételében a protestáns lelkészek is nagy részt vállaltak.

A francia szőlészeti-borászati szakirodalom az ókori római szakirodalom után Európa legnagyobb hatású szakirodalma lett a XVIII. század második felétől. A XVIII. század végi, XIX. század eleji hatása közvetlenül szakirodalmi és azon keresztül a természetéstechnikára is hatott. A XVIII. század második felében Chaptal, Rozier és társaik, már természettudományos vizsgálatokra alapozták véleményüket, amit Nagyváthy János is már ismert. Olyan megállapításokra jutottak az erjedés, borbiokémia területén, amelyek a borosgazdákat közel állandó minőségű borkészítéshez segítették hozzá. Kisebb-nagyobb cikkekben ugyan eddig is hivatkoztak a magyarországi szakírók francia szerzőkre a borászat különböző területein, de a legegységértelműbb átütő sikert Chaptal és társai munkássága jelentette. (Az 1801-ben megjelent könyvét 1802-ben németre fordították. Mitterpacher Lajos is készített egy latin kivonatot a könyvből, amely német nyelvre fordítva 1814-ben, magyarra fordítva 1815-ben és 1818-ban meg is jelent.) A francia szőlészeti-borászati szakiroda-

lom legjelentősebbjei megismertetéséhez Fábián József vörösberényi, majd tótvá-
zsonyi református lelkész járult hozzá magyar nyelvű fordításaival. A lelkész a
XVIII. század második fele követelményeinek megfelelően a természettudományok
és a legújabb mezőgazdasági reformok, eljárások lelkes terjesztője lett.

Fábián 1762. február 19-én, a Veszprém megyei Alsóörsön született, nemesi csa-
ládból. Tanulmányait a debreceni református kollégiumban végezte. Teológiát is
végzett. Pappá szentelése után a cívisvárosban maradt, előbb mint algimnáziumi ta-
nító, majd 1789. szeptember 19-től főiskolai senior lett. Megtakarított pénzén két
évet töltött a genfi és a berni egyetemeken. 1793-ban tért haza. Hamarosan a vörös-
berényi kálvinista gyülekezet lelkésze lett. Megnősült, felesége Somogyi Zsuzsanna,
három fiú- és három leánygyermeknek adott életet.

Fábián iskolatársa volt a vele egyidős Pethe Ferenc is, aki Nagyváthyt követte
Keszthelyen, és a náluk fiatalabb Karacs Ferenc, aki később rézmetszeteket készített
Fábián legjelentősebb munkájához. A svájci egyetemeken eltöltött idő, a nyelvtudás
a természettudományos ismeretek gyarapítására adott lehetőséget. A szülőföldjére
visszatérő Fábián szűkebb rokonságban megtalálhatók voltak Somogyi Gedeon, a
közvetlen munkatársak között pedig Ángyán János veszprémi, Naszályi János
felsőörsi és Pap István vámosi lelkészek, a vármegye értelmiségének jeles képviselői,
valamint a nyelvész Pápay Sámuel és az orvos Zsoldos János.

J. A. Chaptal könyvecskéjét – amelyet Franciaországban egy év alatt háromszor
is kiadtak – Fábián József lefordította és hozzávéve lelkésztársának, Gombás János-
nak a somlói borvidékről készült írásait 1805-ben jelentette meg. Fábián más szer-
zők könyvét is lefordította és kiadta, mint például a szőlészet kiváló kutatóját, Ro-
zierét, valamint Parmentier és Dussieux borászoknak Chaptallal közösen írt enciklo-
pédikus művét, amit „Visgálódó és oktató értekezés a ’ szőlő-mívelésről” címmel je-
lentetett meg. A kétkötetes mű „az európai szőlőtermesztés és borászat egyik Bibliá-
ja” lett, és számos nyelvre lefordították.

A francia borászat eredményei hosszabb távon kétségkívül meghatározták a ma-
gyar borászat fejlődését is. A francia szőlészeti-borászati ismereteket a budai egye-
tem professzora, Mitterpacher Lajos kivonatolva és Fábián József református lelkész
részletes magyar fordításai tették közkinccsé. Bár számában a francia szakirodalom
magyarországi tolmácsolása elmarad a német és osztrák szakirodalmakétól, hatása –
épp a más nyelvekre fordítása és a korabeli korszerű, természettudományos ismeret-
tek felhasználása révén – európai jelentőségű volt.¹²

Megismervén ugyanis kora Európájának élvonalbeli természettudományos ered-
ményeit, Fábián rádöbbsent, mennyire szüksége van hazája mezőgazdaságának a tu-
dományosan is igazolt ismeretek gyakorlati tevékenységben való elterjesztésére. Kü-
lönösen szűkebb pátriájában, a Balaton-felvidéken kiemelkedő fontosságú szőlészet
és borászat szakterülete érdekelte. E téren már a XVIII. században elől jártak a leg-
nagyobb bortermelő ország, „Frankhon” tudósai. Jean Antoine Chaptal (1756–
1832), a nagy kémikus, aki egyúttal Napóleon minisztere is volt, korszakalkotó je-

12 A francia szőlészeti-borászati szakirodalom európai meghatározó jelentőségére: *Csoma Zs.* 1994–
1995. 50–54.

lentőségű borászati enciklopédiát állított össze. Fábián azonnal felismerte, hogy a borok kezelésének és tartósításának hazai gyakorlata mennyire tévHITEKEN alapul a kémia tudományának tükrében, ezért saját költségén magyarra fordítva adta ki 1805-ben „*A boroknak természetésekről, készítésekről és eltartásokról való értekezés*” címmel Chaptal új művét. A fordítás nagy közönségsikere nyomán hamarosan már egy újabb könyv fordításán dolgozott: azon a kétkötetes, enciklopédiaszerű, de mégis rengeteg új ismeretet tartalmazó könyvön, amely sokszor idézett szakmai kézi-könyvvé vált Magyarországon.

Rozier, valamint Parmentier és Dussieux borászok Chaptallal közösen írt enciklopédikus művének magyar kiadását Veszprém vármegye közönsége és előljárói, élükön Eszterházy János főispánnal, önkéntes adományokkal és 215 előfizető a költségek előlegezésével biztosították. Miként előző műveiben, e munkájában is megmutatkozik a nyelvújítás nemes szándéka: számos idegen szakkifejezésnek igyekezett magyar megfelelőt alkotni. A munka egyik fő érdeme, hogy a magyar ampelográfiai irodalomban először 21 rézmetszettel mutatja be a híres francia szőlőfajtákat. (Egyes metszeteket Karacs Ferenc készített.) Fábián különösen sokat tett a chasselas szőlőfajták magyarországi elterjesztése érdekében. Ebben az időben nem volt Magyarországon jól szállítható és jól eltartható csemegeszőlő, amelyből jó bort is lehetett erjeszteni. Munkái hatását jelzi, hogy Széchenyi István, Schams Ferenc, Mayerffy Ferenc is gyakran hivatkoztak rá, Görög Demeter pedig azt javasolta, hogy a sasza szőlőket nevezzék magyarul Fábián szőlőknek (Fábián fehér, Aranyszínű Fábián, Fábián muskotály stb.). Ez a név ma is elterjedt a szőlészeti szakirodalomban.

Chaptal–Rozier–Parmentier és Dussieux könyvét fordítva, Fábiánban felmerült egy rövidebb és a magyar szőlészet-borászat szempontjából fontos összességűbb munka kiadása, de később sajnos eltekintett ettől. A kétkötetes francia munkát lefordítva, mint írta, sok minden hasznosíthatónak tűnt számára Magyarországon is. Sőt egy saját könyv megjelentetését is tervezte a magyar szőlészet-borászat történetéről, a szőlőfajtákról, természetői tapasztalatokról, ampelográfiailag hasznosítható metszetekkel. A francia szerzők német, latin nyelvűre, végül pedig általa magyarra is lefordított könyvében a magyar nyelvű fordítást azzal indokolta: „...*akik tudnak is, hatsak a nagyobb Oskolákban Oeconomiat gazdaságra oktató tanításokat nem halgattak, s a régi és újabb Irók szállásaikhoz nintsenek hozzá szokva, azon fordításokat tökéletesen meg nem értik, hanem azért is, hogy ezzel Magyar literatúránkat is, a mennyire tőlem lehet, ékesítsem és gyarapítsam...*” A kétkötetes könyv fordítását 1809-ben fejezte be. Munkássága nem szokványos könyvfordítást jelentett ekkor, mert bátorság kellett ahhoz, hogy az előretörő francia seregek és Napóleon magyar önállóságot hirdető röplapjai, majd kiáltványai idején egy dunántúli vidéki lelkész éppen francia szakkönyvet fordítson. Hogy mégis megjelenhetett ez a könyv, mutatja azt is, hogy Bécs inkább a szakmunkák hiányosságait helyezte középpontba ahelyett, hogy a magyar árukra, borokra hátrányos vámpolitikán változtatott volna, ami a bortermelés minőségromlásának egyik oka volt. Érdeklődés mutatkozott a közvéleményben a könyv iránt, amit az előfizetők, támogatók népes névsora is mutat. Légrádi László neve is szerepel a sorban, aki 1844-ben külön is kiadott egy fajtajegyzéket, amire talán Fábián Józsefnek az előszóban erre vonatkozó tervei sarkallták. Hasonlóan sze-

repel Görög Demeter neve is az előfizetők közt, aki Grinzingben alapított nem sokkal később Európa-hírű fajtagyűjteményt. A könyvet szinte minden magyarországi borvidéken előjegyeztették a nagyobb és a kor színvonalán gazdálkodni kívánó szőlőbirtokosok.

A fordítást a saját jegyzeteivel, a fogalmakat magyarázó szótárral, továbbá a szőlőcukor, a szőlőmagolaj és a krispán készítéséről szóló fejezettel egészítette ki. Már 1809-ben készen állt a mű, de a veszprémi Szammer nyomdában való kinyomtatására csak 1813-ban és 1814-ben került sor, s addig mások is felismerték a mű értékeit. Fábíán a hazai sajtóból értesült arról, hogy gróf Erdődy József támogatásával és Mitterpacher Lajos fordításában elkészült a mű latin nyelvű kivonatos változata. Ő is Erdődyhez fordult, hivatkozott „...a' mi magyar és elevenedni kezdő litterátúránk” érdekeire és arra, hogy a deákul nem tudók sokkal többen vannak a két magyar hazában, ami szükségessé tenné a magyar nyelvű kiadást is, a gróftól azonban sem anyagi, sem erkölcsi támogatást nem kapott. Ezért 1812. augusztus 2-án Tótvá-zsonyból levelet írt Veszprém vármegye alispánjának, azt kérve, hogy tegyék közhírré a vármegyékben a kiadásra szánt művet. Folyamodványához mellékelte a mű tartalomjegyzékét, s leírta, hogy a könyv két kötetből, nyolcvan árkusból fog állni és 24 réztábla egészíti ki. A Karacs Ferenc által készített metszetek az első szőlőfajta-ábrázolások voltak Magyarországon. Az alispán 31 bortermelő vármegyében kurrentáltatta a művet, és felhívott az előfizetésre. Baranya, Csanád, Csongrád, Gömör, Hont, Szatmár, Tolna, Veszprém és Zala megyékből jelentkeztek az előfizetők, amire Fábíán kinyomtatta a művet.

„A Vizsgálódó és oktató értekezés a' szőlő-mívelésről. A bor égettbor, közönséges és fűszeres etzetek készítésének mesterségével együtt” címet viselő munka már a kiadás körülményeinél fogva is a magyar nyelv használatáért folytatott küzdelem részévé vált, mivel a mű megjelenítése jórészt a Veszprém megyei és Balaton-felvidéki vármegyei tisztviselők, falusi lelkészek, tanítók, uradalmi alkalmazottak előfizetései és Fábíán személyes áldozatvállalása által vált lehetségessé. Fejér vármegyéből azért nem akadt előfizető a könyvre, mert a Mitterpacher által készített latin fordítást sokan megrendelték. Fábíán fordításának a magyar tudományos műnyelv kialakításához is köze lett annyiban, hogy a nádori dicséreten kívül bírálatot is kapott Schusztér Jánostól, a pesti egyetem kémiaprofesszorától, aki Kováts Mihálynak, az első magyar nyelvű kémiakönyv szerzőjének a szellemében bírálta. Egy kémikus azért lehetett a fordítás szakmai bírálója, mert Chaptal forradalmian új irányt jelölt ki a borászat számára, amikor abba bekapcsolta a kémiai vizsgálódást, amelynek segítségével a folyamatok szabályozhatóságát megállapította. Schusztér bírálatának egyik lényeges elemét az oxidáció és a dezoxidáció folyamatainak Fábíán általi helytelen értelmezése (oxidálni – savanyúvá tenni) képezte, míg a másik elemét egyes anyagoknak, kémiai elemeknek és folyamatoknak a lefordítása vagy le nem fordítása jelentette. Fábíán nem járt rossz úton, amikor a mindenáron való magyarosítás helyett gyakran körülíráshoz folyamodott, viszont ezt nem minden esetben tette helyesen.

A francia borászat eredményei hosszabb távon kétségkívül meghatározták a magyar borászat fejlődését is, de a Fábíán-féle fordítás közvetlen hatásáról nehéz bármit is megállapítani. A teljes mű kiadása Fábíán érdeme volt, de a Budán 1813 és

1823 között hét nyelven megjelentetett fordítások alapjául a Mitterpacher-féle latin nyelvű kivonatos fordítás szolgált. A Pethe Ferenc szerkesztette Nemzeti Gazda 1817-ben az alábbiakban hívta fel Fábíán könyvére a figyelmet: „*Van még letéve a N. Gazdánál egy hetes munka, mely nélkül az értelmes Szőlős-gazda el nem lehet, – a Chaptal, Rozier, Parmentier és Dussieu híres emberek által készült – Szőlőművelésről értekező könyv, melyet magyarra T. T. Fábíán Jós Ur fordított. Ez is egy, Magyarországon a maga nemében*”.

A Tudományos Gyűjtemény c. folyóirat 1820-ban könyvismertetésében nagy elismeréssel írt a fordításról: „...*Ezen munka által nem csak Hazánk Tudományos mezeje bővítetik, hanem [...] gazdálkodási állapotunk is kitetszőképen gyarapítatik: a mint ezt illyennek a Felséges Magyar Királyi Helytartó Tanács is megismerte, és mint illyent a Hazai szőlős Gazdáknak kerülő Felséges levelében ajánlotta is*”.

A francia szőlészeti-borászati ismereteket tehát a budai egyetem professzora, Mitterpacher Lajos kivonatos és Fábíán József református lelkész részletes magyar fordításai tették közkinccsé.

A protestáns lelkészek az első magyar fajtaleírásokban is az élen jártak. A magyarországi szőlőfajták rendszerezésével már a Bél Mátyás pozsonyi evangélikus köréhez tartozó Matolay János próbálkozott, aki a soproni szőlőkről készült leírásában a szőlőket négy csoportra osztotta: a duzzadtakra, a fehérekre, a szürkékre és a csemegeszőlőkre. A fajtanevek azonosításához is hozzákezdett, megállapítva, hogy a „*soproni Zapfete*” a tokaji Furminttal, míg a „*soproni Augster*” a tokaji Góhérral azonos. A nyugat-európai fajtákra is felhívta a figyelmet, így a Rizling, Veltelini, Tramini, Olaszrizling, Cirfandli fajtákra. A Furmintot Tumidulának (dagadt, hólyagos) nevezte és ampelográfiaileg leírta. (Valószínűleg a teltfürtű, „Hólyagos Furmint” klóntípust láthatta, különben elrúgott bogyókat és partenokarp kis szőlőbogyókat is megfigyelt és rögzített volna.) Matolay után csak Mitterpacher próbálkozott a szőlőfajták ampelográfiai leírásával (Élemta... 2. k.), ahol 36 fajtát írt le.

A szőlőfajták meghatározása nehéz feladat elé állította a tudományos, rendszerező tevékenység hiánya miatt szenvedő szőlőtermesztőket. Fábíán József református lelkész ebben is megoldást javasolt. A XVIII. század végén Franciaországban már egy önálló, fajtaazonosítást elősegítő ampelográfiai album kiadásának igénye is felmerült. Fábíán fordításában így hangzik Rozier elképzelése: „*Nékem úgy látszik, hogy egy okos és tapasztalt szőlős gazda, két három alkalmas rajzolóktól, és rézmetszőktől segítettvén, két esztendő alatt rá mehetne, hogy minden szőlő fajainkból, hasonfajainkból és azoknak különbségeiből egy igen derék Herbariumot Szőlőskönyvet készíthetne. Azok a' gyűjtemények, mellyek mostanság a' Frantzia Ország-beli gombákról és mérges plántákról Balliárd által készitettek azt mutatják, hogy a' rajzoló és réz-metző mesterség a' tökéletességnek arra a' gráditsára jutott, hogy az által akármiféle formákat és még a' legvékonyabb és játtzibh színeket is ki lehetett tsinálni.*” Elképzelése szerint az északi fekvésű, hamarabb beéző szőlőkből fokozatosan délibb szőlősterületekre vonulhatna a rézmetsző, aki így a későbbben erő fajtákat is megörökíthetné. Rozier szerint egy ilyen nagyszabású munkának „...*egyszersmind fűvészi és gazdasági tzélja is lenne, úgy gondolom, a' legszebb ajándék lenne, a' mellyet csak adhatnának a' Frantziák a' magok hazájoknak*”. Mindez még csak

terv volt, de már táblázatban közölték a könyvben a levél, a bogyószín, az alak, a levélfonák szőrözöttsége, a levéllemez fogazottsága, a fűrtalak, a billingesedés szempontjait mint a legfontosabb fajtabélyegeket, amelyeket egy ampelográfiai leírásnak tartalmaznia kell.

A kötetet magyar, német, latin nyelvre fordító református lelkész, Fábíán József elkövette azonban azt a hibát – minden jóakarata ellenére –, hogy a fajtaleírásakor a francia szőlőfajta-neveket átfordította magyarra, mintha önálló magyar fajtakról lenne szó. A magyaron kívül a német, latin nyelvekre fordított fajtanevekkel óriási kavarást okozott. Természetesen a kor szemléletének megfelelő óhaj volt a XVIII. század végén, a XIX. század elején a magyar szőlészet-borászat viszonyaira adaptálni a nyugat-európai eljárásokat. Fábíán az alábbi fajtaneveket adta fordításában a fajtakészletes ampelográfiai és termesztési értékelésével (az egyenlőségjel után az általam meghatározott fajtanév áll):

Cukor szőlő (Sauvignon-) = Sauvignon blanc,
 Festőszőlő = Teinturier,
 Füstös szőlő (gros Muscadet, die rauchfarbige Traube) = Muscadelle,
 Kereklevelű szőlő (Feuille ronde, die weisse rundblättrichte Burgunderrebe) = Fehér kisburgundi vagy Chardonnay,
 Zöld szőlő (Gamay nais-) = Budai zöld,
 Fekete gamé (Gamey noir) = Nagyburgundi Kék,
 Kis fekete (Petit Gamay-) = Kék kisburgundi,
 Ugorka szőlő (Le Cornichon, Kümmerling-Traube) = Halhólyag,
 Murló (Le Murleau-) = Merlot,
 Aranyárga kereklevelű (La feuille ronde-) = Pino blanc,
 Aranyos szépszőlő (Le chasselas doré Bar-sur-Aube) = Chasselas,
 Fehér petrezselyemszőlő (Le ciotat, Raisin d’Autriche) – Ausztriában die halb-wälsche Traube néven ismert = Chasselas, de veres változata is van,
 Fehér muskotály (Muscat blanc-) = Sárga muskotály és ennek bogyószínű változata, a veres muskotály,
 Fekete muskotálynak nevezi Fábíán József 1813-ban a (Le Muscat violet, die veilchen blaue Muscateller) = a Feketemuskotály fajtát.
 Az Alexandriai muskotályt is leírta, a Korinthusi fehérét Corinth blanc, die weisse Kernlose, oder Korinthische Traube néven.
 Fehér Morillon (Maurillon hatrif-) = Chardonnay,
 Molnárszőlő néven a Lisztesfehért,
 Fehér malvasir néven a Szürkebarátot,
 Mourillon néven a Kék kisburgundit,
 Fehér Szavanyi néven (Le Savagnien blanc-) = Pirostramini fehér változatát.

Emellett olyan fajtakat is lefordított, amelyek Magyarországon nem terjedtek el később, így pl. fordításai szerint: Gersely szőlő (Le Verjus), Svajtzer szőlő, Rochelli fekete és fehér (Rochelle noire et blandie), Lombardiai szőlő (Le Ramonat), Gyöngyszőlő (Le Raisin Perle, die Perletraube). A XX. század tudós ampelográfusa,

Németh Márton által ismertetett Gyöngyszőlő bogyói kerekék, a lelkész és fordító Fábián által ismertetett fajtának ezzel szemben „szemei hosszúkásak”. A Pirok szőlő (le Meslier vagy Mornain blanc, die Lindauer, frühe Leipziger Traube), Mansard (Le Mansard), Marokkói szőlő (Le Raisin de Maroc, Marokkauer Traube) szintén szerepelt a lefordított francia könyvben.

Sajátos módon az angol „új mezőgazdaság” eredményei a szőlészeti szakirodalomra közvetlen módon nem hatottak, mert természeti adottságai miatt Angliában a szőlőtermesztés sokkal kisebb jelentőségű volt, sőt a XVII. század végétől, majd a XVIII. században már nem is folyt ott. A XVIII–XIX. századi újabb szőlészeti-borászati szakismeretek főleg a német nyelvterület közvetítése útján jutottak el Magyarországra.¹³ Az első német szőlészeti-borászati szakkönyv (1582) megjelenése, majd a XVIII. század elejének szőlészeti enciklopédikus ismeretét adó nagyhatású *Georgica Curiosa* (1701. III.) szerzője, Wolf Helmhard Hohberg után Magyarországon általánosan ismert német szakíró M. Balthasar Sprenger (1724–1791) evangélikus lelkész volt. Gyakorlatias, jól szemléltetett könyveire a Magyar Hirmondó 1780-ban így hívta fel a figyelmet: „Ezen nemű legújabb s legalkalmasabb írások közül való im e titulusú Német könyv...” Hatása abban mérhető, hogy a XIX. század első felében a magyarországi borvidékeken a szőlőbirtokosok rá hivatkoztak többek közt a fajtatiszta telepítés, a nyugat-európai fajtacsoporthoz tartozó szőlőfajták elterjesztése és más szőlőmunkák korszerűsítése érdekében. Nagyváthy János is alapvető irodalmaként használta fel Sprengert, első magyar nyelvű mezőgazdasági szakkönyve íráskor.¹⁴

Érthető módon az osztrák szőlészeti-borászati szakirodalom volt a legismertebb Magyarországon,¹⁵ de az alsó-ausztriai, stájer szerzők önálló vizsgálataik mellett a délnémet szőlészeti szakirodalom hatása alatt álltak. A szőlőtermesztőkhöz a „jobbított” mezőgazdaság elvei, a külföldi munkák fordításai, ajánlásai révén keresték az utat. A XVIII. század legismertebb osztrák szakírója Johann Wiegand volt, akinek könyvei több kiadásban, több nyelven is megjelentek. Egy len- és dohánytermesztési útmutatót, valamint a *Handbuch für die österreichische Landjugend* címűt lefordították magyarra. Ez utóbbi munkája a bécsi udvar gazdaságpolitikája-propagandája révén 5 kiadást ért meg különböző nyelveken, és 1780-ban, majd 1792-ben iskolai célra is kiadták rövidebb magyar változatban. A könyv magyar fordítója, ifj. Szilágyi Sámuel (1719–1785) református lelkész, majd püspök az előszóban még nagyobb hangsúlyt ad a változások fontosságának. A fordító feladata lehetett a tartalmi magyarosítás is, amire a szakkifejezések magyar magyarázata utalhat. A fordítás lektorálását Weszprémi István kapta, a növénynevek szakavatott fordítója pedig Tzeizinger Antal patikus volt. A debreceni Szilágyi felhívta a magyar parasztfiatal-ság figyelmét, hogy „...ezek a Gazdaságról tanító Újj Oktatások, mellyek a mi időnkbe ki jönnek, nem valami Új és Paraszt embernek káros Találmányok, [...]”,

13 A német szőlészeti-borászati szakirodalom európai meghatározó jelentőségére. Vö. Csoma Zs. 1994–1995. 54–56.

14 Csoma Zs. 1990–1991.

15 Az osztrák szőlészeti-borászati szakirodalom magyarországi meghatározó jelentőségére. Vö. Csoma Zs. 1994–1995. 57–64.

hanem a korábbiak javított, korszerűbb ismeretekkel való bővítése. „Nem kell tehát az ilyen Munkáktól el ijedni, és olly Bal-Vélekedésbe lenni erántok, mintha azok valami Világot szédítő Munkák volnának. Sőt hitesse el minden Paraszt ember magával, hogy az ilyen Munkák főképpen az ő hasznára irattatnak, és botsáttatnak Világ eleibe.” Wiegand könyve a legtöbb borvidéken bírálta a szőlőtermesztés és a borászat színvonalát. A szőlészeti-borászati szakirodalomnak a természetéstechnológiára gyakorolt hatása révén az állami ösztönzés kezdeteitől (1760) a hadsereg ellátása és az adóalap biztosítása volt a legfontosabb célja. A szakirodalmat olvasó paraszt – épp, aki számára ez általános ismeretterjesztő színvonalon készült – elég ritka jelenség volt. A J. Wiegandot fordító Szilágyi Sámuel hiába írta: „Nints tehát a Magyar Paraszt Gazdának egyéb híjja, hanem hogy maga nyelvén a Gazdaságnak okos és hasznos fajtatajáról írott Könyvetskeje légyen, és annak Oktatásait kövesse, és munkába végye, előre le mondván, és örökesen elbútsúvzván a maga régi haszontalan Paraszt Filozofijától, melly tsupán ebben áll: Igy láttam az Apámtól – is, a Szép Apámtól is.” Tessedik Sámuel is úgy vélte, hogy jó, ha ezer paraszt közül egynek a kezébe jut éppen ez a könyvfordítás. Mitterpachert is csak kevesen ismerték. Sőt Nagyváthy az apáról fiúra szálló mezőgazdasági ismereteket és tévedéseket ostorozta még 1821-ben is.¹⁶

A pozsonyi evangélikus értelmiségi kör legjelesebb alakja Bél Mátyás, a helyi evangélikus lelkész volt. Tanítványai segítségével országleírásaiban a gazdálkodás kérdéseivel is foglalkozott. Munkáiban a szőlészet-borászat leírásával nemcsak a mezőgazdasági részek gazdagodtak, hanem értékes borvidék-történeti, helytörténeti adatokká is váltak mára ezek a leírások. Bél nem lép túl a hagyományos mezőgazdaság rendszerezésén az egykori tanítványai – így a szőlészeti-borászati részeket író Matolay János – segítségével írt „*De re rustica*”-jában sem. Felhasználta viszont az ókori klasszikus íróktól kezdve a mezőgazdasági ismeretek „*Hausväter*” irodalmát összegző Hohbergig az addig összegyűlt tudást. Bél már a „*Notitia Hungaricae novae*” című történeti könyvében is írt volna a magyarországi szőlők és borok témaköréből. Az egyes borvidékek tárgyalásánál hármastagolást tervezett. A történeti-helyrajzi részben a szőlők fekvését, adottságait, történeti múltjukat, a gazdasági részben a természetéstechnikát és a fizikai-orvosi részben a borok főbb tulajdonságait és orvosi megfigyeléseit tárgyalta volna. Hogy nagyszabású tervében ne kételkedhessenek, korábban megjelent „*Prodromus*”-könyvében már egyes részfejezeteket teljesen kidolgozott, többek közt a soproni szőlők és borok leírását is.

Bél tanítványa, Matolay János, akit Rapaics a „*magyar tudományos szőlészet megalapítója*”-ként emlegetett, lett a „*Prodromus*” soproni szőlőtermesztési, majd később a „*Notitia Hungariae novae*”...-ben a kőszegi borok leírója. A „*Notitia*” tervezésekor valamennyi nevezetesebb borvidék szőleinek és borának leírását tervbe vette Bél, de csak a tokaji, soproni, kőszegi, budai, szentgyörgyi és a miskolci borvidéké készült el.

16 A magyar mezőgazdasági szakirodalom fejlődésének elmaradására az európaiétól: *iff. Barta J.* 1973. 28–31., Tessedik véleményére a Wiegand könyv hatékonyságáról: *Kosáry D.* 1980. 643., Mitterpacherre: *Bakács I.* 1947. 146., *Nagyváthy J.* 1821. 186.

A XVIII. század másik felének kiemelkedő szorgalmú pedagógusa, a gazdasági élet és kertkultúra következetes reformere Tessedik Sámuel (1742–1820) volt, akinek életművének ebben a tanulmányban feltétlenül el kell időznünk.¹⁷ Tessedik édesanyja szintén pozsonyi származású volt, mint Bél Mátyás, így Tessedik is ismerte Bél Mátyás munkásságát. Bél leírásai azonban még nem adtak valós képet a magyarországi jobbágyparasztnak napi életéről, kínlódásairól. Ugyanakkor ezt a réteget a felvilágosodás sem Nyugat-Európában, sem pedig Magyarországon nemigen érintette meg. Kivételt csak azok a kisebb hatósugarú kezdeményezések jelentettek, ahol egy-egy természettudomány és gazdálkodás iránt érdeklődő pap, paptanárszívügyének tekintette a parasztfiatalok tanítását (német földön, Csehországban, Morvaországban, Ausztriában). Az ilyen példákat részben a cseh–morva származású lelkész apjától ismerte, részben pedig a külföldi előképek után már Tessedik Sámuel is meg tapasztalta fiatalkori erlangen, göttingeni tartózkodása során, valamint a pozsonyi evangélikus értelmiségi körök tevékenysége alapján. Így kezdte meg az általános és középiskolai korú tanulókat oktató tevékenységét, majd a gyakorlati mezőgazdasági munkára nevelő, a környék népeletét megváltoztató, egyre terebélyesedő és egyre nagyobb célokat maga elé tűző általános népnevelői, reformeri munkáját. A minőségi élet anyagi alapjait mezőgazdasági termeléssel biztosító gazdálkodó az egész vidék felemelkedését egységben látó evangélikus lelkész képét mutatja számunkra.

A XVIII–XIX. század hatásos, de kis területre és kevesebb emberre ható ismeretterjesztő módszere a személyes példamutatás és oktatás volt. Az európai mezőgazdasági-falufejlesztési tudományos ismeretterjesztésben, ezzel kapcsolatos személyes példamutatással és oktatással Magyarországon Tessedik Sámuel tevékenysége emelkedik ki, aki a szőlészeti reform tanai mellett a valóságos gazdálkodást megújító nézeteket vallott. Mind gyakorlati, mind elméleti-oktatási tevékenysége, mind tudományos munkája egy keretbe fogható, úttörő jelentőségű volt. Egyértelműen elismerésre méltó elképzelései ellenére sem tudott olyan fokú változást elérni, amit ennyi energia befektetése után elvárnánk. Még Szarvason is csak szűk körű volt a hatása, vitathatatlan viszont, hogy elképzelései messze meghaladták korát.

Munkássága három területre terjedt ki: elméleti-gyakorlati szakirodalmi tevékenység, gazdasági szakoktatás és az agrártermelés gyakorlati-elméleti fejlesztése, ami általános társadalmi reformtörekvéseket, a falu-vidék felemelkedésének programját is hordozta.

Tankönyvek, tantervek írásán, a gyakorlati oktatáson-példamutatáson túl komoly tudományos szakírói tevékenységet is folytatott. Szakírói munkássága viszonylag későn bontakozott ki, de egész élete tapasztalataival gazdagította írásait: negyvenkét éves volt, amikor első, egyben legfontosabb műve megjelent. Ám így is gazdag életművet hagyott maga után: mintegy négyszáz – megjelent és kéziratban ránk maradt – címjegyzéket. 1784-ben jelent meg főműve („Der Landmann in Ungarn...”),

17 Tessedik szőlészeti-borászati, kertészeti munkásságához, értékeléséhez vö. *Csoma Zs.* 1992. Tézisek Tessedik Sámuel kertészeti megfigyeléseihez és munkásságához. In: *Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem Lippay János tudományos ülésének előadásai.* 1992. 786–788., 1994–1995. 59–60. Tessedik Sámuel munkásságáról: In: *Magyar könyvek – magyar századok.* Szerk.: Kollega Tarsoly István. Tarsoly Kiadó. Bp. 1996. „A paraszt ember Magyarországon” (Forgács Emmával társszerzőségben). 153.

amit Széchenyi Ferenc Kónyi Jánossal magyarra fordítottat és 1786-ban Pécsen kiadatott „*A parasztember Magyarországon mitsoda és mi lehetne*” – címmel. Munkájában, miután leírta, hogy milyen sanyarú körülmények között él a magyarországi parasztember, megpróbálta ennek okait számba venni. Ezek között említi az iskolai oktatás elmaradottságát, a korszerű ismeretek hiányát; a rossz körülmények között folyó földművelést és állattenyésztést; az aprófalvas településrendszert; a kártékony szokásokat, babonákat, a termék-terménypiacok hiányát. Könyvének több mint fele azzal foglalkozik, hogy mi mindent kellene tartalmaznia az (esetenként inkább egy mai modern falura hasonlító) eszményi falurendtartásnak, hogy milyennek kellene lenniük az utcáknak és házaknak, hogyan kellene jövedelmező módon gazdálkodniuk a bennük lakó parasztnak. Tessedik sorra szedi azokat az okokat, amelyek miatt a parasztember nem boldogulhatott. Ezek közt említi a királyi rendeleteket, törvényeket, amelyeket a paraszt nem értett, illetve rosszul értelmezett. A feudális hierarchia legalján álló jobbágyparaszt informális ismeretei nagyon szegényesek voltak. Mindebben segíthetett volna a megfelelő színvonalú oktatás, ismeretterjesztés és különösen a gazdasági iskolák számának gyarapítása. A harmadik okként a nyereséges gazdálkodás hiányát említette, negyedik okként a helyi hiányosságokat és ezek elkerülésére segítségként hívható eszközök hiányát. Az ötödikként a parasztság nyomorának kevésbé ismert okait említette. Mindazok az erőfeszítések, amelyeket a gazdasági és társadalmi feszültségek megoldásán dolgozó szakemberek írásos formában fejtettek ki, nem vagy csak alig voltak ismertek, főleg a jobbágyparasztok előtt, akik még olvasni sem tudtak vagy olvasási nehézséggel küszködtek a rengeteg robotmunka mellett. Hatodik okként az alföldi nagyhatárú mezővárosok és falvak földművelési nehézségét említi, máshol pedig pont ellenkezően, a kis megművelhető terület volt kerékkötője a gazdasági, majd a társadalmi fejlődésnek. Az urbáriumi kötelmek a saját jobbágyparaszti földek megművelését nehezítették. Nyolcadik okként a rossz paraszti mentalitást tüntette fel, sok károsnak tartott szokás volt a gátja a racionális gazdálkodásnak. Az újításokkal szembeni bizalmatlanság a magasabb szintű gazdálkodást és életvitelt akadályozta meg. A feudális tulajdon, a robotoltatás és adójog miatt nem voltak érdekeltté téve az adózók a jobb minőségű munkára. Az önkormányzatiság hiánya révén a közösségi élet kereteit a hiányos és rossz falubeli rendtartások nem határolták elég jól körül. Mindezeknek alapjai Tessedik szerint a jól megtervezett, áttekinthető, új telepítésű falvak lehetnének, azok a helyek, ahol mindezek a hiányok nem akadályoznák az előbbre jutást. Ezért elképzelései alapján írásba foglalta „*egy jó rendbe vett falu eránt*” gondolatait. Mindezt oly részletességgel és mélységben, hogy a falu alaprajzát adva a fő- és melléképületek, a közösségi épületek, a gazdasági objektumok pontos helyét is meghatározta. Mindez Tessediknek nevelési, a népi társadalom hierarchiájáról szóló, a jobbágyparasztokat érintő mentálhigiéniai ismereteit, tapasztalatait és tudományos elképzeléseit is mutatja. Szemléletesen összevetette a régi és az új falu képét. Mindez azért is érdekes ma, mert jól jelzi, hogy Tessedik sokkal szélesebb látókörű személyiség volt annál, mint azt az 1950-es évek sematizmusa idején próbálták hangsúlyozni, csak mezőgazdasági reformátorként értékelve őt.

Tessedik Sámuel munkássága, a tudományos teljességre való törekvése nem érhető meg fiatalkori tanulmányai, nevelkedése nélkül. Tessedik életének túlnyomó része a XVIII. századra esett, a felvilágosodás európai és magyarországi erőviszonyai közepette.

A jobbágyparaszti réteget, a mezőgazdaságban dolgozók nagy arányát azonban a felvilágosodás Magyarországon sem érte el. Ezért is egyedülálló Tessedik felismerés- és példamutató munkássága.

Agrár-ismeretterjesztő tevékenységét a gazdasági összefüggések ismerete jellemezte. Nagyon sok nehézséggel és példamutató kitartással végezte ezt a munkáját. Ugyanakkor nem lehet elhallgatni azokat a sikertelenségeket vagy nehézségeket, amin nem tudott úrrá lenni, környezete fásultsága miatt.

Tessedik Sámuel új szemléletű munkásságában is európai kitekintéssel és kapcsolatokkal rendelkezett. Szakirodalmi tájékozódása révén birtokában volt a Krünitz nagyhatású XVIII. század végi enciklopédiájában összegyűjtött agrárszakmai ismereteknek. De Mitterpacher Lajos, Bél Mátyás, Prónay Gábor és Skerlecz Miklós, illetve J. Fr. Mayer, Nagy Sámuel,¹⁸ Johann Wiegand szakmai munkásságát is ismerte, bár mindez a személyes példa nélkül még kevésnek bizonyulhatott volna. Ezek a külföldi szakmai tapasztalatok jó elméleti háttérrel biztosítottak számára. Szakmai tanulmányutakon szerzett tapasztalatait a mezőgazdasági szakmai munkáiban alkalmazta is. (Elsősorban a német természetőntözési ismereteit, természetvédelmi próbálkozásait ismerte.) Az iskolai gyakorlati kertészeti és mezőgazdasági oktatás első hazai képviselője volt. Ez a munkássága kapcsolódik a korabeli európai kezdeményezésekhez. 1761-ben kidolgozza a szarvasi gyakorlati gazdasági iskola első tervét. Vázlatát a hatóságok elfogadják, a császár engedélyezi. 1780-ban, amikor kihirdették a jobb tanítási módszerek falusi iskolai bevezetését, 6 kh-at kért és kapott földesurától gazdasági kert részére, ahol egy évvel később már bemutatókat tartott. Talajt forgattatott, trágyáztatott, ültetett, és sövénynek alakított ki több gyümölcsfajt. Az alföldi szikéseket befásította, termővé tette, az akácfa elterjesztette, mezővédő erdősávokat telepített, helyes rétművelést, szénaszárítást alkalmazott és szénapajtaikat épített. A takarmánynövények, főleg a lóhere és a lucerna termesztését sikeresen valósította meg, ennek következtében fejlettebb istállózó állattenyésztést tudott bevezetni, aminek következtében nőtt a tej- és a tejtermékek termelése Szarvas környékén. A több trágya miatt a kapásnövények nagyobb termést adtak. A vasboronát és a hengert először ő alkalmazta. A méhészetben és a csatornaöntözéses gazdálkodásban is vezetett be újításokat. 1790–1791-ben Szarvason három gyümölcsfaiskolát alapított. Gyümölcscecetet és pálinkát főzetett, a cefrét állatokkal etette fel. Nem termő és idős fáknál sikerrel alkalmazta és javasolta a gyűrűzést, hasonlóan új oltási módokkal. A zöldségtermesztés területén Szarvason 1773-ban áttelelő salátát honosított meg, amely a környező községekben ekkor már ismert volt. Káposzta- és répamagot osztott szét a szarvasi parasztok között. Hétszer ismételte meg a dinnye-

18 Talán a sok református Nagy Sámuel közül a Bécsben szolgálatot teljesítő egyházi ágensre gondolt, vagy az 1788–1810 között élt, komáromi származású orvosdoktor, természetvizsgáló, Kazinczy barátját, orvosát említette itt.

répa-, burgonyaföldekbe történő, újraszántás nélküli búza és téli árpa vetését. Megalapította, hogy a vízigényes zeller és a spárga nem termesztendő nagy sikerrel az Alföldön. A fűszer- és gyógynövénytermesztés területén a sáfrányt szorgalmazta. Az 1799-es egyiptomi sáfrány árának két-háromszorosára emelkedése a hazai termelők kedvét is növelte. Javasolta ezért a külföldi sáfrány behozatalának tilalmát. Sokféle gyógynövénnyel kísérletezett Tessedik, főleg felesége irányításával termeltette a növényeket gyógyszerári célra. 1803-ban már több mint száz gyógynövényből álló gyűjteményt alakítottak ki a kertjében.

Tessedik Sámuel közvetlen példamutató gyakorlati hatásán kívül a könyvei hatását nehéz lemérni, bár a következő generáció ismerte és használta őket. Tessedik könyvét pl. az első kiadásban azért nem akarták olvasni, mert németül jelent meg, míg 1786-ban Széchenyi Ferenc költségén és intézkedésére Pécsen magyarra lefordítva megjelent.

Kísérletező munkásságával szemben elutasító volt Szarvas város közössége. Amikor 1783-ban pl. a faiskoláját egy héten keresztül hét községi bika pusztította és emiatt segítséget-jogorvoslást kért, azt a cinikus választ kapta, ha nem ültetett volna gyümölcsfákat, akkor a bikák sem pusztították volna el azokat. A kiközösítő értetlenség áldozata lett az a szarvasi ember is, akit Tessedik kertészének csúfoltak, mert 2000 eperfát és más fákat ültetett a tanyája körül. Végül az állandó zaklatások miatt, a negyedszeri földeladás után végleg elköltözött és Nagylakon telepedett meg.

Mindezek ellenére kitartó munkáját siker koronázta. 1788-ban tizenkét kertészkedő idősebb asszonyból Szarvason megalakította az első tervszerű kertésznők társaságát. Bár az, ahogy Tessedik fogalmazott, a „fanatizmus” miatt az első évben – mielőtt a példamutató kertészet a kertészkedési sikereket hirdethette volna – feloszlott. A kertészkedő-gazdálkodó evangélikus lelkész többször osztott szét szaporítóanyagot (magokat, töveket, gyökeres facsémétéket), sőt 1794-ben, amikor 300-ra emelték a bel- és külföldi gyümölcsfajták számát, a Tessedik-féle intézet bezárásakor a környéken terjesztették el ezeket. 1802-ben az újult erővel ismét kertet alapító Tessedik elégedetten nézett 2262 fiatal gyümölcsfájára, és megállapíthatta, hogy az emberek most kezdenek meggyőződni az ilyen sovány és szikes földek művelésének hasznáról.

Tessedik Sámuel 1805-ös összeírása alapján Szarvason 9649 lélek lakott, az össznépszerűségről pedig ő mintegy 1336 főt számlált zsellérnek, kertésznek. A magyar száraz, öntözés nélkül dolgozó kertészek az Alföldön a zsellérek agrárszegény rétegéből kerültek ki a XVIII. század végén, a XIX. század elején. Nem véletlen, hogy Tessedik a kertészetre oly nagy súlyt fektetett, mert úgy gondolta, hogy az agrárszegénység a családi gazdálkodással így tud majd valamit a gazdasági-társadalmi helyzetén segíteni. Ezzel a gondolattal mintegy másfél évszázaddal megelőzte „Kert-Magyarország” hirdetőit, akik szintén a kertészeti családi gazdálkodásban és a gyakorlati példamutatásban látták az agrárszegénység gazdasági-társadalmi felemelkedésének zálogát. Ugyancsak Tessedik mezőgazdasági ismeretterjesztési eredményének kell elkönyvelni azt a nagyszámú fiatalembert, akik a szarvasi iskolában, tankertben és a lelkészudvar környékén ismerkedtek meg behatóbban az ésszerűbb mezőgazdasági gazdálkodással. 1791-ben az iskolába korábban beiratkozottakkal együtt a

tanulói összlétszám már a 991 főt is meghaladta. (A Georgikon Keszthelyen csak 1797-ben kezdte meg működését, Magyaróváron pedig 1818-ban az Akadémia, bár ez utóbbi német oktatási nyelve miatt mindig idegenkedve figyelt intézmény volt.)

Elégedetten állapította meg Tessedik, hogy újabban ritkábbak még a betegségek is: *„...a nép életmódja ugyan némileg még a régi, de ma mégis váltogatva több hüvelyes veteményt, zöldséget, káposztát, salátát és gyümölcsöt esznek”*.

Az 1777-ben kibocsátott Ratio Educationis már a mezőgazdasági ismereteket is megkövetelte a bölcsészeti tanfolyam hallgatóitól. Így a magyarországi iskolák mind az öt fokozatában és a Nagyszombatról Budára, majd Pestre átköltözött egyetem filozófiai karán is elkezdtek oktatni a mezőgazdasági ismereteket. Itt Mitterpacher Lajos kapott megbízást ennek tanítására. Tessedik gondolatait – hogy az intenzívebb kert-növénykultúrák megismerésében a falusi pap és a tanító ismeretterjesztői tevékenységének, példamutatásának óriási szerepe van – átvette, és ő is hangsúlyozta a falusi papság szerepét. Sőt 1784-ben, a Helytartótanácsnak adott szakvéleményében egyértelműen kiállt amellett, hogy a teológusképzésben a mezőgazdasági-kertészeti ismeretek oktatásának megszüntetése helytelen volt. Leszögezte, hogy a mezőgazdaság oktatását az ötéves teológusképzésben kötelező tantárgyként kell előírni, mert az ország gazdasági helyzetének javulását a mezőgazdasági termelés színvonalának emelkedésétől lehet csak várni.

Az általános és speciális gazdaságtudományi ismereteket a gyakorlati tapasztalatokon kívül, szervezett formában sehol sem lehetett a XVIII. század közepéig megszerezni. Magyarországon Tessedik Sámuel valósította ezt meg először, ezzel azonban nemcsak az oktatást szorgalmazta, hanem a korszerűbb gazdálkodás számtalan elemét is terjesztette, ami együtt járt a hagyományos társadalmi keretek feszegetésével. Az önellátó kereskedő, a családi gazdálkodás útját járó termelő képe lebegett szeme előtt. Mindez akkor, amikor Kaunitz, Mária Terézia kancellárja 1776-ban külön emlékiratban hívta fel a figyelmet a falusi iskolák mezőgazdasági, szakmai ismeretátadási szerepére és lehetőségére.

A XIX. század elejének másik jellegzetes alakja Görög Demeter volt, aki a szellemi kultúra mellett az anyagi kultúrát is nagy ügyszeretettel szolgálta. Sokat fáradozott a hazai mezőgazdasági ismeretek korszerűsítéséért, általában a magyar gazdasági élet felvirágoztatásáért. Mint lapszerkesztő rendszeresen népszerűsítette a korszerű módszereket. Tessedik Sámuel működését különösen nagyra becsülte, több alkalommal ismertette tevékenységét, az általa alapított „*Oekonomica Oskolát*”, oktatási, iskolapolitikai elgondolásait, szakírói munkásságát.

Az elismerések azonban, akár a legmagasabb helyről, a nádortól is jöttek, mégis egy konok, megalkuvást nem tűrő, önmagát nem kímélő, a környező falusias társadalom igénytelenségét el nem fogadó, küzdelmeit egyedül megvívó személyiségről szóltak. Szinte mániákusan hajtotta magát és környezetét a jobbra jutásra. Életében ezért a konfliktusok gyakoriak voltak. Miközben igaza rendszerint beigazolódott, környezete mégis ambivalensen ítélte meg az országos szinten viszont elismert szaktekintélyt, az egyszemélyes intézményesült akaratot.

Tessedik Sámuel munkásságában ismeretlen a szarvasi evangélikus lelkész szólétszeti kísérletező tevékenysége, életrajzírói éppen csak megemlítik. A XIX. század

elején több szőlészeti cikket jelentetett meg. Elsősorban a hibás eljárások kijavítását, a muskotályszőlők iránti figyelmet és a szakirodalom alaposabb tanulmányozását sürgette. Többször bővítette az általa 12 pontban összefoglalt magyar szőlészeti- borászat hiányosságait az Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen c. folyóiratban. Tessedik a szőlőfajtákban látta a minőségi termesztés egyik legfontosabb tényezőjét. Ezért Pozsonyból 1774-ben szaporítóanyagot hozatott és azt el is telepítette. Ezeket folytatta fajtamegfigyeléseit, de sikert csak a szőlőskertektől távoli dűlőkben ért el, a nagymértékű madárpusztítás miatt. A kétszintes termesztést, a köztesnek használt gyümölcsfákat helytelenítette a szőlőkben, fák nélkül ugyanis jobbnak tartotta a termés és a bor minőségét.

Görög Demeter Nagyváthy János „Szorgalmatos mezei gazda” című munkáját is lelkesen propagálta, és örömmel számolt be arról, hogy a „*kassai polgárok kapva kapják a Szorgalmatos Mezei Gazdát, s áldják az isteni gondviselést, mely megadta nekik érne, hogy szülött nyelveken olvashatnak oly hasznos munkákat, amelyekről álmodni se tudtak vala, míg a deák világ tartott.*”

A gyümölcsstermesztés területén is példamutatóan gazdálkodtak a protestáns lelkészek, tanítók. A kertekben különösen Északkelet-Magyarországon és Nyugat-Magyarországon sok gyümölcsfa állt, amelyek termései és a gyümölcsből készített termékek szintén jövedelemkiegészítők lehettek, ha leszedték, aszalták, árulták őket, vagy a saját háztartás céljára használhatták fel. Kiemelkedik e téren a Poprádon született Bogsch János (1745–1821), akinek 1793-ban Bécsben megjelent nagysikerű gyümölcs- és zöldségtermesztési könyvecskéje a polgári háztartások kerti terményválasztékának bővítésére született meg.¹⁹ Bogsch a pozsonyi evangélikus iskola tanára volt, aki a kert és kertészet kedvelőinek különösen Lueder kertészeti írásait ajánlotta, saját könyvét pedig nemcsak a professzionista kertészeknek, hanem a gondolkodó parasztoknak és a kerttel rendelkező városi polgároknak is. Bár könyve rövid terjedelmű, szerinte mégis minden lényegest tartalmaz, havi bontásban tárgyalta benne a kertészeti tennivalókat. Írt az oltásról, szemzésről, különféle oltóviaszokról, faiskoláról, ápolási munkákról a faiskolákban, a fák trágyázásáról. Részletesen kitért egyes gyümölcsfajok sajátosságaira, az alma-, a kajszi-, a körte-, a cseresznye-, a gesztenye-, az eper-, a szilva-, az őszibarack- és a diófákra. Általános észrevételeit közli a zöldségtermesztésről is. A könyv bővített kiadása 1794-ben szintén Bécsben jelent meg.²⁰ A munka sikerét jelzi, hogy 1796-ban magyarul is kiadták Pozsonyban és Pesten, a címlapon egy vegyes kertet ábrázoló szép metszettel.²¹ A képen virágot öntöző nő és a kertben ásó férfi alakja vehető ki, a kertben ágyások, a távolban pedig a kerített gyümölcsösbe kapubejárót ábrázolt a metszetkészítő. A könyv Pesten Szent György havának (április) 2. napján készült el, az előszavát még 1795-ben írta a szerző. 1802-ben ismét megjelent magyarul a könyv második bővített kiadásban. A címlap és a kép hasonló a korábbihoz, de már piros nyomással emelték ki a címből a lényegét a *Kertész, a hasznos, az oktatás* szavak kiemelésével. Az első kiadás sikerét

19 Bogsch J. 1793. 112.

20 Bogsch J. 1794.

21 Bogsch J. 1796.

jelentette az, hogy 1796-tól 1801-re már elfogyott.²² A bővített 1802. évi kiadás először foglalkozott a gyümölcsöskertekkel, a vad- vagy erdei fák nevelésével és a szőlőhegyekkel. 1803-ban már a harmadik, bővített, javított kiadás jelent meg Bécsben, amelyben azonban szőlőművelésről nem esett szó, nem úgy, mint a korábbi magyar kiadásban.²³

Pethe Ferenc (1762–1832), a nyugat-európai protestáns területeket, iskolákat felkereső gazdasági szakember ugyancsak behatóan foglalkozott a gyümölcsstermesztés kérdéseivel, nemcsak mint szakíró, hanem mint a Georgikon tanára és az uradalom irányítója is. Szakkönyvében a meredek lejtőket teraszoztatva gyümölcsfák ültetésére tartotta hasznosíthatónak. London, Párizs, Bécs példáit hozta fel, ahol jó földdel betakarva alakítottak ki kerteket.²⁴ A támfalak előtt „futó törpe fák” nevelését tartotta célszerűnek, mint azt nagyobb uraknál látta. Ajánlotta, hogy a kőfal belső felületén, rácsozatra, fenyőfalécre terítsék ki a gyümölcsfák ágait, a koronát sövényformájában alakítsák ki.²⁵ Ezzel a megfelelő mikroklíma kialakítását lehetett elérni a magasabb fekvésű, de déli kitettségű lejtőkön. A gyümölcsösöket a Hollandiában látott élősövényekkel ajánlotta körbekeríteni, így pl. mogyoróval, amely háromévente abroncsnak való vesszőt biztosított. Szerinte a birsalma, a naspolya, a kökényszilva, a kökény, a som, a szőlő, a ribizli, a köszméte, a szeder, a sóskaborbolya (Isten átkozta tövisnek, nyúl somfának nevezte), a vadrózsa, a meggy és a cseresznye mind alkalmas sövénykerítésnek.²⁶ Fontosnak tartotta a faiskolát és a csemetenevelést. A vadalanyt jónak tartva, az oltványok mellett tört lándzsát. A megfelelő talaj és tenyésztésterület megválasztását tartotta fontosnak. Sok fajtát ismert, almából 38 fajtát, körtéből 46 fajtát, szilvából 29-et, de véglegesen fajtákat javasolni nem mert. „*Magyar pomonák után, még ma, kétségkívül nem írhat egy mezei a gyümölcs-lajstromot, se jót, se rosszat.*”²⁷ Őszibarackból két fő fajtát nevezett meg, a duráncit és a magvaválót, a dióval viszont csak egy oldalon foglalkozott.

A magyar kertgazdaság helyzetéről megbízható képet nyújtott a *Patriotisches Wochenblatt für Ungern* című gazdasági hetilap. Ezt a pozsonyi evangélikus Lübeck János Károly (1770–1814) indította el, évente négy számot tervezve. A hetilap munkatársa volt Tessedik Sámuel és Leibitzer János (1762–1817), aki 1804-ben a lap hasábjain jelentette meg „Über den Zustand des Gartenbaues in Ungern” című értekezését. Ebben lehangoló képet festett a korabeli kertészetről, a vándorárusokról, akiknek csalásai a még vállalkozó szellemű embereket is elriasztották a kertészkedéstől. Fajtaleírásait „Einige Obstsorten und deren Beschreibung” címmel a lap II. és IV. kötetében jelentette meg. 13 fajtát ismertet, főleg Christ német evangélikus lelkész pomológiai munkájára hivatkozott. A Mirobolán szilvát Magyarországon először ő ajánlotta a szakirodalomban. A Festetics-uradalmakban, különösen a keszthelyiben már 1758-ban francia fajtákkal együtt behozták és eltelepítettek Mirobolánt.

22 *Bogsch J.* 1802. 149.

23 *Bogsch J.* 1803.

24 *Pethe F.* II. 5.

25 *Pethe F.* II. 9.

26 *Pethe F.* II. 25.

27 *Pethe F.* II. 238.

Leibitzer János munkássága a szakmai köztudatba ugyan bekerült, de fajtaleírásai feladásra kerültek. Pedig Wiesenbach J. K. 1816-ban Pesten megjelent szakkönyvében még Leibitzer munkájára alapozott.²⁸ Leibitzer nem ismertette az összes gyümölcsfajtát, csak a kiválóbbakat. A gyümölcs leírását, növekedési erélyét, a fa habitusát, termékenységét, a levél pomológiai ismertetését adta, felhívta a figyelmet a különlegességekre és összevetette a korabeli elismert szakirodalommal, Christ, Du Hamel, Gikler, Deckant, Röbler leírásaival. A Nyári boralmát, a Stettinerbirnt (Barna Mihálykörtét), a Nemes magyar szilvát, a Nagy császáralmát,²⁹ majd később a Piros renettet, a Fontos almát,³⁰ a Rózsakörtét, a Narancsmuskotályt, a Citromkörtét, a Narancs körtét és a Cukorszilva nevű gyümölcsfajtákat írta le.³¹ Leibitzer a magyar gyümölcsfajták első szakszerű leírója volt, 26 alma-, 49 körte-, 11 szilva-, 12 cseresznye- és meggy-, 7 kajszi-, 13 őszibarackfajtát írt le. Magyarinak tartotta a Boszmánalmát, a Besztercei szilvát, a Nagy cukorszilvát, a Kék tojásszilvát és a Sötétbarna szívceseresznyét. A Boszmánalma leírása először nála található meg.³²

Leibitzer több évi tapasztalata alapján írta meg könyvét a törpefák kialakításáról és hasznáról.³³ Terjedelmes bevezetésében meghatározta, hogy mit értett a törpefák alatt. Az 1–4 láb (kb. 30–120 cm) magas törzsű fát nevezte így, az efeletti magasságukat pedig magastörzsű fáknak. Részletesen foglalkozott a sövény „Spalierbäume”-fácskákkal, amelyeket fal és kerítés elé javasolt elültetni. A kertek sarkába általában piramis vagy kerek, golyóalakú koronájú fákat ültetett volna. Ismerte a vázaformájú koronát, amit véleménye szerint helytelenül „Kesselbäume”-nek neveztek. A törpefácskákat olyan városi kertekben, konyhakertekben tartotta hasznosnak, ahol más növényeket is termesztettek, így nyereséggel kihasználható volt a szűk kert. A törpefák előnyének tartotta, hogy egy-egy kertben többféle gyümölcsöt lehetett termeszteni. Ezek a fácskák ugyanis harmadannyi területet igényeltek, mint a nagy lombkoronájú magas fák. Megfigyelései szerint a kis fák rendszeresebben is teremnek, nem úgy, mint a nagyok. Számos előnyt sorolja még fel, pl., hogy a kis fák a kert díszei is egyben. A törpefák nevelésének múltjára visszatekintve 1690-ből említi az első szakkönyvet, amely Párizsban jelent meg francia nyelven.

Leibitzer János Lócsén halt meg 1817-ben, de Leibitzer János néven még több gyakorlati mezőgazdasági monográfia jelent meg, valószínű a georgikoni tanulmányait 1809-ben megkezdett fia tollából. Ő is a magyarországi gyümölcsstermesztés elismert szakemberévé vált. Már a brünni Pomológiai Egyesület tagja volt, amikor 1831-ben háromkötetes kertészeti könyve hagyta el a nyomdát.³⁴ Az első kötetben részletesen foglalkozott a faiskolák fontosságával, a magiskolákkal, a magágyak előkészítésével, a gyümölcsmagok vetésével, a különböző gyümölcsökkel, a gyümölcsnemesítéssel, ezek eszközeivel, a szemzés- és az oltásmódokkal, az oltóviasz

28 Wiesenbach J. K. 1816.

29 J. Leibitzer 1804, II. 289.

30 Uo. III. 221–224.

31 Uo. IV. 230–238.

32 Rapaics R. 1937. 8.

33 J. Leibitzer 1804?

34 J. Leibitzer 1831., Leibitzer életrajzára. vö. Pálmány B. 1988. 369–372.

készítésével, a gyümölcsfa metszésével, a koronaformák kialakításával, az edényben nevelt törpegyümölcsfákkal, a fajtákkal, a gyümölcsfakártevőkkel, kórokozókkal és végül a gyümölcsösök havi munkaajánlataival. A második, önálló kötet pedig a gyümölcsstan, a pomológia részletes köteje, amelyet 1831-ben szintén megjelentetett, „*Die Obstlehre (Pomologie)*” címmel.³⁵

A XIX. század elején a gyümölcsstermesztés, a termésvédelem több újságban is gyakori téma. 1804-ben a gyümölcsfák fagykáráról, az ellene való védekezésről W. G. Beckerre hivatkozva értekezett a *Patriotisches Wochenblatt für Ungern*. Főleg az őszi- és a kajszibarack-, valamint a körtefákat sikerült megmenteni, mint azt a *Taschenbuch für Natur und Gartenfreunde* beszámolója alapján ismertette a lap.³⁶ Majd a gyümölcsfák ültetésének legjobb idejét és módját, az új ültetés kiszáradása elleni módszert ajánlotta.³⁷ Nem lehet véletlen, hogy Tessedik Sámuel a szarvasi iskolája nyilvános vizsgakérdéseit is a gyümölcsfatermesztésről és az oltásmódról a lapban tette fel 1804. szeptember 14-én.³⁸

A magyarországi protestáns lelkészek és tanítók a zöldségtermesztés kérdéskörében is tájékozottak voltak. A XIX. század elején még csak néhány szakkönyv állt a rendelkezésükre a zöldségtermesztés tanításához. Nagyváthy, Pethe könyvei már említették azokat a forrásokat, amelyekhez visszanyúlhattak a szakterület tanításánál. Ezek azonban nem mindig voltak megbízhatóak, más országok más fajtáit, termesztési szokásait ismertették. Ezért előbb-utóbb szükségessé vált, ha nem is magyarul, de magyarországi tapasztalatok és lehetőségek figyelembevételével zöldségtermesztési szakkönyvek írása és megjelentetése. A XVIII. század legismertebb kertészeti szakírója az erfurti Christian Reichart után Christian Friedrich Germershausen volt, aki 5 kötetes nagy monográfiájának 3. és 4. kötetében foglalkozott a zöldségtermesztés kérdéseivel is. A 3. kötet 5. fejezetétől a konyhakertek témakörét fejtette ki nagyon részletesen a „*Der Hausvater in systematischer Ordnung...*” c. hatalmas, egyenként is vaskos munkában, amely Lipcsében jelent meg 1785-ben. Germershausen eredetileg prédikátor volt Schlalachban (Treuenbrizen közelében) és tagja a lipcsei Szász Gazdasági Társaságnak, valamint a Pfalzi-Bajorországi Gazdasági Társaságnak Münchenben. A negyedik kötetét – valószínű ezek alapján – nem véletlen ajánlotta Johann Georg Krünitznek, a híres mezőgazdasági enciklopédia szerzőjének, számtalan társaság szívesen látott tagjának.³⁹ Germershausen 4. kötetének zöldségtermesztési fejezete előszavában megemlékezett felhasznált forrásairól, így Böhmer, Miller, Lüder, von Wilke szakírókról.

A magyarországi zöldségtermesztési viszonyokat ismerő és ismertető szakkönyv a már fentebb megismert Leibitzer Jánostól jelent meg 1794-ben Bécsben.⁴⁰ A szer-

35 J. Leibitzer 1831/a, 1831/b.

36 *Patriotisches Wochenblatt für Ungern* 1804. I. 301–304.

37 Uo. 331–334.

38 Uo. 110.

39 Krünitz a Szentpétervári Orosz Cári Szabad Gazdasági Társaság, a Királyi Porosz Tudományos Társaság (Frankfurt), a Göttingeni Német Társaság, az Oberlaufitzi Belső Társaság, a Lipcsei Gazdasági Társaság tiszteleti, a Schlezvigi Gazdasági, Hazafias Társaság rendes tagja volt.

40 J. Leibitzer 1794.

ző havonkénti bontásban foglalkozott a kertészeti munkákkal, részletezve a konyhai, hajtattott zöldségnövénytermesztést, a szabadföldi zöldségtermesztést, a virágoskerti növényeket, a magcsemete-nevelést, a faiskolákkal, a gyümölcskertészeti tennivalókkal, a hajtatóházi növénygondozással, a melegágyi zöldségtermesztéssel. 1797-ben már az evangélikus nemzeti iskola nyilvános tanára a cipszer Kirchdraufban, amikor Bécsben megjelent hosszú című, *Vollständiges Handbuch der Küchengärtnererei... c. munkája*.⁴¹ Előszavában a kertészetről szólva említette, hogy a gazdák célszerű gazdálkodása révén a nyereségnek valóban jelentősnek kell lennie. Szakirodalmi tájékozottságát jelzi, hogy Reinhart nagyhirű *Land- und Gartenschatz... c. könyvére*, Grotians: *Land-und Gartenkalender c. könyvére* és Bogsch János (fentebb már említett szerző) munkájára hivatkozott, az utóbbit földinknek (*unser Landsmann*) nevezte. Emellett főleg Lüder: *Briefe über den Küchengartenbau* című munkájára és a saját kerti kalendáriumára (*Gartenkalenders...*) hivatkozott, amelyet szeretett volna Magyarországon ismertté tenni.

Leibitzer itt azt a formát választotta, hogy egy általa kitalált Liebwert nevű öreg morvaországi pap szájába adta a szót, aki beszámoló formájában mindazt a kertészeti, gazdálkodási tapasztalatot megosztotta az olvasóval, amelyet a szerző ismert. 1808-ban már második javított kiadásban és egy rézmetszetű táblával bővítve jelent meg kertészeti kalendárium.⁴²

A képen locsoló és palántát ültető két uradalmi kertész látható, akik középen egy domborúan kiemelkedő virágágyás előtt dolgoznak, az ágyás négy sarkán pedig egy-egy másik ágyás látható. A háttérben díszcserjék sorakoznak, a kerítésre pedig sövénygyümölcsfák támaszkodnak. A könyv a 470. oldaltól az 525. oldalig táblázatba foglalta össze a kertészeti növények termesztési ismérveit, termesztési adatait, a munkákat hónapokban megadva. A táblázat előtt 5 oldalon keresztül ismertette a rövidítéseket, a jelzések feloldását. Előtte a virág-gyümölcs- és időjárás kalendáriumban írta le havonként a kertészeti tennivalókat.

1796-ban jelent meg Bogsch János: *Házi kertész... könyvecskéje magyarul* Pozsonyban és Pesten. A címlapján a már korábban⁴³ ismertetett virágot öntöző női alak és ásó férfi látható. A két alak kertben, ágyások körül dolgozik a szép kertészeti idillt sugalló képen. A Pesten elkészült könyv előszavában jelzi a szerző, hogy hónapok szerint haladva írja le a zöldségtermesztés ajánlott munkáit. Foglalkozik a telepítéssel, a zöldségtermesztés minden kérdésével, a melegágyakkal és a zöldségnövények ápolási munkáival. Érdekesség ma már, hogy az Isten korsókája vagy a Galambbegy salátáról, a Kalán levelű fűről mint zöldségnövényről, a turbulyáról, aminek a sóskát vagy a spenótot hívta vagy a Salottának nevezett téli sarjadékhagymáról is írt.

A fenti példák is jól mutatják, hogy a magyarországi protestáns lelkészek és tanítók milyen mértékben vették ki részüket a XVIII–XIX. század fordulóján a hazai kertészeti, szőlészeti-borászati és általában a gazdálkodási ismeretterjesztésből. A

41 *J. Leibitzer* 1797.

42 *J. Leibitzer* 1808.

43 A gyümölcsstermesztési részben ismertetett kép.

felvilágosodás, a természettudományi megismerés az istenhittel megfért, hiszen Istennek kedvező, a rendet és a szépet hirdető élet teljességét hirdették szegény gyülekezeteikben, környezetükben. Mindezt abból a felismerésből, hogy ugyanakkor közösségeik hasznára is fordítható új tudásra tesznek szert. Többségük tudományosan is értékelhető, maradandót alkotott, mind a kerti tevékenységek során, mind a szakirodalom területén.

IRODALOM

- ABEL, W. (1962): Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert. Stuttgart. In: Deutsche Agrargeschichte. Hg: Günther Franz.
- BARTA J. IFJ. (1969): A „Pallérozott mezei gazdaság” forrásairól. In: Agrártörténeti Szemle. 1969. 277–309.
- BARTA J. IFJ. (1973): Mezőgazdasági irodalmunk a XVIII. században. Bp.
- BARTA J. IFJ. (1982): A felvilágosult abszolútizmus agrárpolitikája a Habsburg- és a Hohenzollern Monarchiában. Bp.
- BATÁRI GY. (1994): A tudományos szaksajtó kialakulása Magyarországon (1721–1867). Bp. Az Országos Széchényi Könyvtár Füzetei 5. Szerk.: P. Vásárhelyi Judit.
- BENDA K. (1959): Két gazdasági utasítás a Ráday család birtokairól a XIX. század elejéről. In: Agrártörténeti Szemle. 1954/II. 1–4. sz. 127–153.
- BÉL M. (1723): Notitia Hungaricae novae historico geographia: De vineis et vino Hungariae. Kézirat a budapesti Ráday Könyvtár levéltárában. IV/B. Ford: Lukács Károly.
- BÉL M. (1984): Magyarország népének élete 1730 táján. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: Wellmann Imre. Bp.
- BOCKHORN, O. (1985): Die Gründung der Modellsammlung der k. k. Landwirtschafts-Gesellschaft in Wien im Jahre 1812. In: Beiträge zur Volkskunde Österreichs und angrenzenden deutschen Sprachraumes. Spittal/Drau.
- BOGSCH J. (1793): Kurze und auf Erfahrung gegründete Anleitung, nützliche Obstbäume und unentbehrliche Küchengewächse für bürgerliche Haushaltungen zu erziehen. Wien.
- BOGSCH J. (1794): Kurze und auf Erfahrung... Wien. (2. bővített kiadás).
- BOGSCH J. (1796): Házi kertész az az : hasznos és tapasztalásokkal erősített oktatás, mint kellessék hasznos Gyümölcsös fákat, és el-kerülhetetlen konyha beli zöldségeket szembe tűnő haszon vétellel nevelni. Pozsony, Pest.
- BOGSCH J. (1802): Házi kertész... Pozsony, Pest.
- BOGSCH J. (1803): Kurze und auf Erfahrung... Wien (3. bővített, javított kiadás).
- BRONNER, J. PH. (1830): Verbesserung des Weinbaues. Heidelberg.
- BRONNER, J. PH. (1833): Der Weinbau in Süddeutschland. Heidelberg.
- BRONNER, J. PH. (1834): Der Weinbau in der Provinz Rheinhessen, im Nahethal und Moselthal. Heidelberg.
- BRONNER, J. PH. (1836): Der Weinbau in Rheingau. Heidelberg.
- BRUSATTI, A. (1965): Österreichische Wirtschaftspolitik vom Josephinismus zum Ständestaat. Wien.
- CHRIST, J. L. (1781): Unterricht von der Landwirtschaft und Verbesserung des Feldbaues. Frankfurt a. M.
- CHRIST, J. L. (1804): Handbuch über die Obstbaumzucht und Obstlehre. Frankfurt am Main. (3. javított kiadás.)
- CSAPÓ J. (1775): Új füves és virágos magyar kert, mellben mindenik fűnek és virágnak neve, neme, ábrázolja, természete és ezekhez képest külömbféle hasznai, értelmessen meg-jegyeztettek. Pozsony.
- CSOMA ZS. (1979): Adatok Nagyváthy János munkásságához és életéhez. In: Borsodi Történelmi Évkönyv. VI. 105–116.
- CSOMA ZS. (1990–1991): Der Einfluß und die Verbreitung der deutschen und deutschsprachigen Weinbauliteratur in Ungarn, während der landwirtschaftlichen Revolution. In: MMgMK. 1990–1991. 57–75.

- CSOMA ZS. (1993): Uradalmi és jobbágy-paraszti szőlő-, bortermelés Somlón. In: *Studia Folkloristica et Ethnographica*. 35.
- CSOMA ZS. (1994–1995): Szőlészeti, borászati hagyományok a megújulás és a közösség kötelékében (Kapcsolatok, hatások, konfliktusok Dunántúl és Európa között a 17. század végétől a 20. század elejéig). Debrecen–Bp.
- CSOMA ZS. (1995): Az európai és a magyarországi szőlészeti-borászati ismeretek oktatása a keszthelyi Georgikonban (XVIII. század vége–XIX. század közepe). In: *Agrártörténeti Szemle* 1995/1–4. 190–243.
- CSOMA ZS. (1997): Kertészet és polgárosodás (Az európai szőlészeti-borászati-kertészeti ismeretek oktatása, szaktanácsadása a Georgikonban és a keszthelyi Uradalomban, a 18. század végétől a 19. század közepéig). *Agrártörténeti, agrártudomány-történeti monográfia*. Bp.
- EGRI A. (1852): Pomológia vagy is gyümölcsfa tenyésztési tanítás írta... Pozsony.
- FÁBIÁN J. (1799): Természeti história a gyermekeknek. Raff, Georg Christian után. némely hozzáadás-sal.
- FÁBIÁN J. (1805): vö: GOMBÁS J. (1805)
- FÁBIÁN J. (1813–1814): Viszsgálódó és oktató értekezés a szőlő-mivelésről. I–II. Veszprém. Fábán József... Veszprém.
- FRIML A. (1913): Az 1777-iki Ratio Educationis. Ford., bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva. Bp.
- FÜR L. (1988): Mitterpacher Lajos. In: *Magyar Agrártörténeti Életrajzok*. Szerk.: Für L.–Pintér J. Bp.
- GEDAY G. (1971): Görög Demeter. *Kertgazdaság*. 3: 85–88.
- GEDAY G. (1976): Nagy elődök: Fábán József. *Kertgazdaság* 4:75–78.
- GERMERSHAUSEN, CH. FR. (1783): *Haus-Vater in systematischer Ordnung*. I–V. Tom. Leipzig
- GERMERSHAUSEN, CH. FR. (1785): *Der Hausvater in systematischer Ordnung vom Verfasser der Hausmutter*. IV. Band. Leipzig
- GOMBÁS J. (1805): Egy toldalékkal a Nagy Somlyó Hegyről és boráról. In: Fábán József: *A Bornak természetésekről, készítésekről és eltartásokról való értekezés Chaptal után*. Veszprém.
- GÖRÖG D. (1829): Azon sokféle szőlő-fajoknak Lajstroma, a melyeket egy érdemes Hazánkfia Európának majd minden nevezetesebb Szőlőhegyeiről... Bécs.
- GUNST P. (1975): A magyar mezőgazdaság technikai fejlődése és annak akadályai (a XVIII. század végétől 1945-ig). In: *Agrártörténeti Szemle* 1975/1–2. 42–53.
- HARTSCHIMMELHOF, H. H. (1985): *Die Literatur der Hausvater*. In: *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*. 1985. 127–142.
- HEINTL, FR. R. (1808–1821): *Die Landwirtschaft des österreichischen Kaiserthums*. Wien.
- HOHBERG, W. H. (1701): *Georgica Curiosa Aucta...* III. Nürnberg.
- HUDI J. (1994): Pápa város önkormányzatai a 18. században (1730–1795). In: *Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig*. 287–323. Pápa. Főszerkesztő: Kubinyi András.
- HUDI J. (2002): Fábán-émlékkönyv (Fábán József (1761–1825) református esperes pályafutása. Pápa. In: *A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai. Forrásközlések* 4. Sorozatszerkesztő: Mezei Zsolt.
- KERESZTY Z. (1998): „Nézzétek a mező liliomait...” Bibliai növények a hit és a tudomány fényében. Bp.
- KLEIN, E. (1973): *Geschichte der deutschen Landwirtschaft im Industriezeitalter*. In: *Wissenschaftliche Paperbacks*.
- KOSÁRY D. (1971): Napóleon és Magyarország. In: *Századok* 3–4. 545–630.
- KOSÁRY D. (1980): *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp.
- KURUCZ GY. (1987): The new agriculture and the first Hungarian steward training college. In: *Studies on Voltaire and the Eighteenth century*. 263–265. Bp.
- KURUCZ GY. (1988–1989): Az agrártechnikai megújítás programja Pethe Ferenc „Pallérozott mezei gazdaság” című művében. In: *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1988–1989. 471–493.
- KURUCZ GY. (1996): A Georgikon alapításától 1848-ig. In: *Georgikon* 200. I. Emlékkönyv a Georgikon alapításának 200. évfordulójára. 9–131. Keszthely.
- KUTHY F. (1943): Nagyváthy János. Csurgó.

- LECHTREC K VON, H. J. (1997): Obstbau als Gottesdienst? Ein niederrheinisches Pastorenporträt als Dokument der Selbstbehauptung katholischer Landpfarrer zwischen Ancien Régime und Sakularisation. In: Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie. 45. Heft 2. 204–226.
- LEIBITZER J. (1794): Vollständiger Garten-Kalender nach dem vaterländischen Klima, und der Natur der Gewächse, für Gärtner und Gartenfreunde entworfen. Wien.
- LEIBITZER J. (1797): Vollständiges Handbuch der Küchengartnerei, in welchem der Bürger und Landmann eine gründliche Anweisung findet, wie er sich die nützlichsten und unentbehrlichsten Küchengewächse für seine Haushaltung erziehen soll. Wien.
- LEIBITZER J. (1798): Vollständiges Handbuch der Obstbaumzucht. Wien.
- LEIBITZER J. (1804): Einige Obstsorten und deren Beschreibung. In: Patriotisches Wochenblatt 1804. II. 221–224., IV. 230–238., 289.
- LEIBITZER J. (1808): Vollständiger Gartenkalender nach dem vaterländischen Klima und der Natur der Gewächse für Gärtner und Gartenfreunde entworfen... Wien.
- LEIBITZER J. (1831): Der Gartenbau nach den neuesten Ansichten und Bedürfnissen. Ein Taschenbuch für Gartenfreunde, welche Nutzen und Vergnügen im Garten suchen, nach vieljährigen Beobachtungen verfaßt, und mit Garten-Anlagen erläutert. Pest.
- LEIBITZER J. (1831/a): Anleitung zu Anlegung der Baumschulen, Obstorangerie und Anlage verschiedener Obstbaumpflanzungen... Pest, Leipzig.
- LEIBITZER J. (1831/b): Die Obstlehre (Pomologie) oder gedrängte systematische Beschreibung der vorzüglichsten für die Tafel und Wirtschaft anpflanzungswerthen Arten des Kern-, Stein-, Schalen- und Beeren-Obstes: sammelt... Pest és Leipzig.
- LEIBITZER J. (é. n.): Praktisches Handbuch der Zwergbaumzucht und Obstorangerie für alle die sich damit beschäftigen wollen. Lőcse.
- LENCSE S J. A. (1823): Értekezés a keszthelyi Georgiconról. Pest. Kézirat. OSZK. Quart. Hung. 757.
- LENCSE S J. A. (1842): Mezőgazdaságtan... Trautmann könyvének fordítása, kéziratban: OSZK Quart. Hung. 3698.
- LÉGRÁDY L. (1844): Lajstroma és rövid leírása azon honi s külföldi szőlőfajoknak... Pest.
- LICHNECKERT A. (1990): A balatonfüred-csopaki borvidék története. Veszprém.
- LÜDER, H. (1778): Briefe über die Bestellung eines Kuchengartens. Hannover.
- MARESC H, G. (1984/54): Die Anfänge der Mechanisierung der Landwirtschaft in Österreich. In: Blätter für Technikgeschichte 46/47. Heft. Wien.
- MATHESIUS (1791): Lehrbuch für angehenden Landprediger, wie ihre Wirtschaft ihnen und den Pfarrgüthern am nützlichsten einzurichten seyn.
- MATOLAY J. (1723): Commentatio eistolica de vino Sempronensi... In: Běl M.: Hungariae antiquae et novae Prodrömus. Norimbergae.
- MITTERPACHER L. (1777–1779): Elementa rei rusticae... Budae.
- MITTERPACHER L. (1814): Auszug aus Chaptal's. Roziers..... Ofen.
- MITTERPACHER L. (1815, 1818): Rövid oktatás a szőlő mívelésről és bor, pálinka és etzet készítéséről, Buda.
- MÜLLER HEINRICH H.–KLEMM V. (1988): Im Dienste der Ceres... Leipzig–Jena–Berlin.
- NAGYVÁTHY J. (1792, 1795, 1811): Közönséges Instructio a Milgos Tolnai Gróf Festetics György Királyi Kamarás Uradalmaiban gyakoroltatni szokott Gazdaságnak rendjén keresztöl... Kézirat. 1–483. Az 1795-ös az OSZK Helikon Könyvtár. Oec. 1360. nyilvántartási számán, Keszthely.
- NAGYVÁTHY J. (1821): A magyar practicus termesztő. Pest.
- NAGYVÁTHY K. (1891): Nagyváthy János élete. Pozsony.
- NAGYVÁTI J. (1791): A szorgalmatos mezei gazda. Pest.
- OLÁH J. (1854): Gyümölcsfa-kertészet vagy a gyümölcsfák tenyésztése, -nemesítése, -növelésének megóvása, -s orvoslásuknak, -úgy a szőlőtövek mívelésének alapos előadása két hasznos függelékkel, a nép felfogásához alkalmazva. Christ, Vemy, Geiger és Petrich nyomán saját tapasztalataival bővíve készítette... Komárom.
- OROSZ I. (1978): Albrecht Thaer és a „racionális” mezőgazdaság. In: Egyetemes Történeti Tanulmányok XII. Szerk: Orosz I. és Tokody Gy. 1978. 139–155. Debrecen.
- Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950. III. 1965. Graz–Köln. Hg: Leo Santifaller.

- P. ERMÉNYI M. (1987): Görög Demeter. In: Magyar Agrártörténeti Életrajzok. Szerk.: Für L.–Pintér J. Bp.
- PÁLMÁNY B. (1987): Fábrián József. In: Magyar Agrártörténeti Életrajzok. Szerk.: Für L.–Pintér S. Bp.
- PENYIGEY D. (1980): Tessedik Sámuel. In: Agrártörténeti Tanulmányok. 9. Bp.
- PETHE F. (1808–1813): Pallérozott mezei gazdaság. Pozsony.
- PRATIE, H. (1782): Anleitung zur Anlegung, Wartung und Erhaltung eines Obstgartens. Göttingen.
- RAPAICS R. (1937): Magyar gyümölcsfajták első szakszerű leírója. In: Természettudományi Közlöny. 1937. aug. 8.
- RAPAICS R. (1940): A magyar gyümölcs. Bp.
- RASCH, J. (1582): Von Bau, Pflieg und Brauch des Weins, ... München.
- REICHART CHR. (1985): Pionier und Förderer des Erfurter Erwerbsgartenbaues. Veröffentlichungen des Naturkundemuseums Erfurt. Sonderheft aus Anlaß des 300. Geburtstages von Christian Reichart.
- RÉVAI M. (1780): A mezei gazdaságnak folytatásáról. Pest.
- RITTER VON, H. FR. (1821): Die Landwirtschaft des österreichischen Kaiserthums. IV. Weinbau des österreichischen Kaiserthumes. I. Wien.
- RITTER VON, K. ST. (1830): Systematische Darstellung der neuesten Fortschritte in den Gewerben und Manufakturen und des gegenwärtigen Zustandes derselben. Wien.
- RUMY K. GY. (1811, 1812, 1814): Nur 12 Paragraphen über die Mängel (Lücken zum Ausfüllen) in der Wein-Cultur in Ungarn. In: Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen. 1811. 129–133., 1812. 456–457., 465–469., 471–476., 1814. 9–15.
- RUMY K. GY. (1814): Von der jetzigen Beschaffenheit des Georgikons zu Keszthely, und den Mitteln, dasselbe dem Zwecke landwirtschaftlicher Institute überhaupt näher zu bringen. Oedenburg.
- RUMY K. GY. (1816): Beantwortung einiger Anfragen über ungarische Traubensorten... In: Oekon. Neuigkeit. 463–464.
- RUMY K. GY. (1818): Erinnerung über Herrn Johann Leibitzers Beytrag zu Beantwortung einiger... In: Oekon. Neuigkeit. 364–367.
- SAARFELD, D. (1960): Bauernwirtschaft und Gutsbetrieb in der vorindustriellen Zeit. Stuttgart. In: Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte. VI. Hg: Friedrich Lütge–Günther Franz–Wilhelm Abel.
- SPRENGER, B. M. (1766–1767): Vollständige Abhandlung des gesammten Weinbaues und anderer daraus entstehenden Producte, nebst einem Anhang. Frankfurt und Leipzig.
- SPRENGER, B. M. (1778): Praxis des Weinbaues überhaupt besonder aber in Schwaben am Neckar, an der Rems und Enz für Weingartner und andere Weinbergsliebhaber beschrieben aus Gründen hergeleitet und mit prächtischen...
- SÜLE S. (1964): Kisszántói Pethe Ferenc (1763–1832). Bp.
- SÜLE S. (1967): A keszthelyi Georgikon 1797–1848. Bp.
- SZÁNTÓ I. (1956): Adalékok a magyarországi mezőgazdaság fejlődéséhez a napóleoni háborúk korában. In: Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzete. Szerk.: Bakos József. Eger.
- SZENTPÉTERY I. (1935): A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának története. Bp.
- TESCHEDIK S. (1784): Der Landmann in Ungarn, was er ist und was er seyn könnte ... Pest.
- THAER, A. (1798): Einleitung zur Kenntniß der englischen Landwirtschaft und ihrer neueren practischen und theoretischen Fortschritte in Rücksicht auf Vervollkommnung deutscher Landwirtschaft für denkende Landwirthe und Kameralisten. Hannover. Anmerkungen erläutert nebst 10 Kupfertafeln. Stuttgart.
- THAER, A. (szerk.) (1805): Annalen des Ackerbaues. Berlin, Wien
- THAER, A. (1811–1812): Grundsätze der rationellen Landwirtschaft. Berlin I–III., (1811), IV. (1812).
- TRAUTMANN, L. (szerk.) (1802): Oekonomischer Almanach auf das Jahr 1802.
- TRAUTMANN, L. (1810, 1814, 1822): Versuch einer wissenschaftlichen Anleitung zum Studium der Landwirtschaftslehre. Wien.
- TRAUTMANN, L. (1829): Az Öszvehasznító Élőtermészet-tudományoknak Alapvonatai. Pest.
- TRAUTMANN, L. (1842): Mezőgazdaságtan... Kézirat fordítás OSZK. Quart. Hung. 3698. Lencsés J. A. fordítása.

- Versuch... (1803): Versuch einer hundertjährigen Weinfeschung-Geschichte Oesterreich von 1700 bis 1800 aus Urquellen. Wien.
- VORÓS K. (1961): Fejezetek Nagyváthy János életéből. In: Agrártörténeti Szemle 1961. III/1. 10–32, 371–412.
- WALLESHAUSEN GY. (1994): A nagykőrösi „Oskolai Tanítókat Formáló Intézet egybekapcsolva a Pallérozott Mezei Gazdaságnak Tanításával”, vagyis az Oeconomico-Paedagogicum Institutum. In: Theológiai Szemle 1994/2. 103–108.
- WELLMANN I. (1971–1972): Die neuzeitliche „Landwirtschaftliche Revolution” und ihre Anfänge in Ungarn. MMgMK 297–309.
- WELLMANN I. (1979): A magyar mezőgazdaság a XVIII. században. In: Agrártörténeti Tanulmányok. 6. Bp.
- WIEGAND, J. (1764, 1766): Der wohlere Landwirth, oder vorleufige Anleitung wie die Landwirtschaftoekonomie, nämlich der Feldbau, der Wiesenwachs, die Hutweyden, die Waldungen... Leipzig.
- WIEGAND, J. (1769): Anleitung zu einem österreichischen Land- und Hauswirtschaftskalender. Wien.
- WIEGAND, J. (1771, 1774/a): Handbuch für österreichische Landjugend zum Unterricht einer wohlgeordneten Feldwirtschaft. Wien.
- WIEGAND, J. (1774/b): Az ausztriai paraszt ifjúságot a jól rendelt mezei gazdaságra oktató kézi könyvetske. Ford. ifj. Szilágyi S. Pozsony.
- WURZBACH VON, K. (1863): Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich... Wien.

ZSIGMOND CSOMA

HORTICULTURING MINISTERS AND THEIR MODEL-FARMS AT THE TURN OF THE 18TH AND 19TH CENTURIES

Since the Protestant churches had a comparably lower income than the Catholic Church, material need required from the Protestant ministers a more careful and exemplary cultivation of the small pieces of land around their rectories, from the very beginning.

The change of the seasons, the transformation of the garden, and rejuvenating environment has always stood for the salvation of human life. However, the Enlightenment and the age of rationalism, mercantilism and the views advertising the purposeful nature of agricultural activities put the conscientious, independent tax-payer in the forefront. The contemporary state, besides defending the tax-payer, preferred the more tax-capable – and also capable of self-saving – tax-payer. Accordingly, it supported the greater tax-payers, those farmers who cared for the producing of new fodder and industrial crops. A number of new views and approaches were being around with the appearance of the first Hungarian agricultural treatise at the end of the 18th century. The book of the Calvinist János Nagyváthy, with its originality and its concluding detail was only the tip of the iceberg.

Ministers with a horticultural occupation were not exceptional in the Age, for the age, a lot more examples from history could be taken. Ministers occupied in horti-

culture and dealing with agriculture on a scientific level, appeared with the beginnings of reformation and the spread of Calvinism. Among them we could find Péter Melius (Juhász) in Debrecen, István Beythe in Németújvár (Güssing of today's Austria) and his son András Beythe, or the famous botanist, Clusius. Besides the famous ecclesiastical persons, a number of unknown, or hardly known rural pastors produced something lasting in some of the more special fields of agricultural activity. The article would like to commemorate those ministers, who performed this "God pleasing" occupation for the sake of their community and on behalf of Hungarian science at the turn of the 18–19th centuries. In their work they have set an example for Hungarian peasantry, their flock. Horticulturing ministers were set as examples for their followers both in terms of practical issues and theoretical-spiritual activities.

They helped to realize, that from the middle of the 19th century it was these ministers and who constituted the pledge of the peoples' well-being. Their knowledge was utilized in the training of new farmers and the spread of new agricultural methods, using in this greatly influential work both the pulpit and the school cathedra were used for good.

KAPOSI ZOLTÁN¹

NAGYKANIZSA MEZŐGAZDASÁGÁNAK VÁLTOZÁSAI (1850–1914)²

A XIX. században végbement iparosodás és polgárosodás időszakában a magyarországi városok hosszú időn át megőrizték korábbi gazdasági sokszínűségüket. Ennek egyik tipikus jegye az volt, hogy – leszámítva az olyan ipari központokat, mint Budapest, Győr s néhány nehézipari település – a városokban a foglalkoztatás és a jövedelemtermelés terén a mezőgazdaság sokáig meghatározó maradt, vagyis a városban élők jelentős része az agrárszférában is dolgozott; saját telkén, külső kertjében, szántóján tevékenykedett, esetleg mások földjén bérmunkából szerezte jövedelmének jelentős részét.³ A hazai városok nagy részében a polgári élet alapvető attribútumává vált a földdel való rendelkezés. Az általunk tanulmányozott városok esetében ez főleg a szőlőbirtok létét feltételezte: ha nem rendelkezett a polgár szőlővel, sokáig nem is nagyon fogadták be a városi polgári közösségbe. A városi népesség nagy részénél nem különültek el mereven egymástól a gazdasági tevékenységformák, hanem egyfajta vegyes foglalkozási rendszer alakult ki.⁴ Ám az is megfigyelhető, hogy a piacgazdasági törvényszerűségek érvényre jutása egyre inkább profeszszionális gazdálkodót feltételezett, vagyis a XIX–XX. század fordulója felé elindult egy erőteljes specifikáció, aminek hatására ez a régi, több lábon álló gazdálkodói tevékenység némileg visszaszorult, ám továbbra is fontos maradt. Tanulmányunkban azt vizsgáljuk, hogy a Dél-Dunántúl egyik legnagyobb városa, Nagykanizsa gazdasági struktúrájában milyen szerepet játszott az agrárágazat, s hogyan alkalmazkodott a megváltozott külső gazdasági feltételekhez a polgári forradalom utáni hatvan év alatt.

1 A szerző a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar Közgazdasági és Regionális Tudományok Intézetének habilitált egyetemi docense, egyben a Nagykanizsa városi monográfia III. kötet kutatási programját irányító Szerkesztő Bizottság vezetője.

2 A tanulmány elkészítéséhez felhasználtuk a témavezetésünkkel folyt OTKA 037 621. kutatási program időszaka alatt gyűjtött forrásokat, valamint a jelenleg futó (2005–2008) Bolyai-ösztöndíjünk kutatási eredményeit.

3 Ennek a kérdésnek egyre szélesebb az irodalma. Néhány fontosabb munka: *Rúzsás*, 1963, *Bairoch*, 1990, *Bácskai*, 2002, *de Vries*, 1984, *Corfield*, 1995, *Kaposi*, 2005.

4 *Kaposi*, 2006/a. 270–271.

AZ ÖRÖKSÉG: AZ URADALOM ÉS MEZŐVÁROS A XIX. SZÁZAD KÖZEPÉN

Nagykanizsa a XVIII. század eleje óta egészen 1848-ig olyan szabadalmas mezőváros volt, ahol a lakók a földesúr tulajdonát képező területek használatáért bérleti díjat fizettek. Az 1811. évi úrbéri szerződés szerint a városi közösség a kilenced megfizetése mellett évi 3000 forintot fizetett az urasági földek bérletéért, s ezenkívül a lakosok kisebb-nagyobb földek igénybevételeért még egyéb juttatásokkal is tartoztak.⁵ Cserébe viszont jelentős autonómiához jutottak a városlakók, akiknek sikerült kihasználni a reformkor nagy gazdasági konjunktúráját, amelynek során a Batthyány mezőváros a térség legfontosabb kereskedelmi központjává válhatott. A két városrészről álló Nagykanizsa⁶ azonban nemcsak egy mezőváros, hanem egy 31000 hold kiterjedésű uradalom központja is volt.⁷ Ám a város és az uradalom földbirtokszerkezete teljesen eltért egymástól, hiszen míg a város földterületének 80%-át a több mint 10 000 főt számláló mezőváros lakossága foglalta el, addig az uradalom többi részén az allodiális földeknek ennél jóval nagyobb aránya alakult ki.⁸ Az uradalmi falvak többnyire kicsik voltak, általában alig pár száz lakossal rendelkeztek, így azokban jelentősebb úrbéri földbirtoklási arány nem jöhetett létre. Nagykanizsa földbirtokstruktúrájában a polgári használat volt a domináns. Mivel a város területén alig volt szőlő, ezért a kanizsai polgárok előszeretettel vállaltak fel extraneusként szőlőket a szomszédos Festetics-uradalom közeli földjein (Látó-hegy, Bagola, Szentgyörgyvári-hegy), az Inkeyek pallini birtokán (Förhénc) avagy a Zichyek vrászlói uradalmához tartozó területeken (Miháldi), de jelentősebb szőlők voltak a kanizsai uradalom homokkomáromi részein is.

Az 1848. évi törvények alaposan felforgatták a földbirtokviszonyokat. Az úrbéri viszonyokat illetően olyan törvények születtek, amelyek egy sok száz évig tartó, tradicionális birtoklási rendszernek új kereteket szabtak. Azokat a földeket, amelyek a korábbiakban a földesúr által átengedett, a városlakók által bérelt területnek minősültek (házhely, kert, rét és szántó), most a polgárok tulajdonba kapták. Ezek a földek eddig a nagybirtok keretén belül helyezkedtek el, most viszont szabad polgári tulajdonná váltak. Az ilyen telkek után a földesúrnak az állam fizetett kárpótlást a következő fél évszázad folyamán. Nagykanizsa város a XVIII. századtól nagyon sokat küszködött azért, hogy a földesúrával szemben contractualista jellegét bizonyítsa s ezzel egyfajta kiváltságos státuszt érjen el. A korábban emlegetett úrbéri szerződések pontosan ezt biztosították: a város lakói így sokkal szabadabban s nagyobb autonómiával élhettek, s a földesúrhoz való kapcsolatuk lazább volt. Ám a

5 MOL P 1313. 207. 150–159.

6 A város alapvetően két részből állt. A keleti része (Nagykanizsa) volt a nagyobb, míg a nyugati oldal (Kiskánizsa) a lakosságnak csak a 30%-át tömörítette. A keleti oldal dombosabb, míg a nyugati oldal lapályos vidék volt. A két városrész között állt hajdan a vár, amit hatalmas mocsár vett körbe. Ez a mocsár (berek) választotta el a két városrészt egymástól. A város öt országosan is fontos közlekedési útvonal csomópontjában helyezkedett el, ugyanakkor 1861-től már vasútvonala és állomása is volt. A térség legnagyobb városaként a világháború előtt lakossága már csaknem elérte a 30 000 főt.

7 A tanulmányban szereplő összes területi adat katasztrális holdban van megadva.

8 A területi arányokhoz lásd: MOL P 1322. 100. 377. sz.

kérdés most az volt, hogy a város földjei úrbéres jellegűnek vagy szerződésesnek minősíthetők, vagyis ki fizeti meg a szabadságot: az állam kárpótolja a földesurat, vagy a polgárok fogják a földet megváltani? Az önkényuralom korában az országos gyakorlat a mezővárosok esetében a városlakók önmegváltása volt, ami nagy anyagi terhet rakott a polgárság vállára, és sok esetben elvitte fejlesztési forrásaikat, megta- karításukat.⁹ De nemcsak a föld hovatarozása volt kérdés, hanem az is, hogy az addigi majorsági és polgári termelési rendszer hogyan fog átalakulni, hiszen a köz- tük lévő kapcsolatok is jelentősen lazultak: a majorság az úrbéri törvények értelmé- ben elveszítette az uradalom robotos munkaerejét (vagy a robot megváltásáért kapott összeget), ugyanakkor a továbbiakban földjei megművelése érdekében bémunkát kel- lett alkalmaznia.

A NAGYBIRTOKRENDSZER FELBOMLÁSA ÉS A POLGÁRI TULAJDON KIALAKULÁSA 1850 UTÁN

A mezőváros és az uraság földbirtoklása számos olyan megoldatlan problémát rejtett még a szabadságharc bukása utáni időszakra, amelyeket már új jogi feltételrendszer közepette kellett megoldani. Az 1811. évi úrbéri szerződést a városiak az 1848. évi törvényeket egyoldalúan értelmezve már a forradalom évében felmondták, amikor is a városi közösség kinyilvánította, hogy a továbbiakban nem kíván a földesúrnak adózni.¹⁰ A herceg Batthyány-család a törvények miatt a kanizsai uradalom területén elveszített 185 úrbéres egész telket, több mint 28 000 robotnapot, 496 forint füst- pénzt, és egyéb természetbeni juttatásoktól is elesett.¹¹ Ez az uradalomnak azonnali bevételkiesést jelentett, amit persze megpróbált más lehetőségek után nézve kom- penzálni. Ne feledkezzünk meg ugyanakkor arról sem, hogy az áprilisi törvények szerint a korábban adómentesnek minősülő nemesek most adókötelessé váltak. Az új törvények alapján 1848-ban Zala megye nemeseire 120 000 forintot vetettek ki, amiből a kanizsai uradalmat 1757 13/24 sessióra számolva s egy sessiót 2 forint 12 krajcárral véve, összesen 3866 forint 57 krajcár sújtott. Ezt két részletben fizethet- ték: az uradalom pénzárából 1848. november 5-én 1601 forintot, míg 1849. június 30-án 2265 forintot fizettek be adóként a főszolgabírói hivatalnak.¹²

Országosan is elterjedt szokás volt az urasági földek bérletszerű hasznosítása: mivel a társadalom jelentős tömegei 1848 után sem jutottak földhöz, így amennyi- ben a földesúrnak voltak fölös földjei, azokat esetleg árendálni lehetett. Amit lehe- tett, azt az 1850-es évek legelején megpróbált a herceg jószágkormányzója bérbe adni. Így például 1850-ben Nagy Elek, felesége Granatáv Carolina és Pákozdy Fe- renc mérnök kapta meg annak lehetőségét, hogy a kanizsai uradalomhoz tartozó ho- mokkomáromi kerületben és a zsigárdi pusztában létező tiszti lakot és gazdasági

⁹ Tóth, 1975. 297–298.

¹⁰ *Barbarits*, 1929. 47.

¹¹ MOL P 1313. 207. 369–383. sz.

¹² Thury György Múzeum (a továbbiakban: TGyM), 16/2005. Gy. sz. Az eset Batthyány Fülöp herceg- nek a Királyi Helytartótanácsához 1861. április 30-án írt leveléből ismerhető.

épületeket, valamint az ott található szántókat évi 5000 pengőforintért használja.¹³ Egy másik jelentős bérleti szerződést az 1850/60-as évek fordulóján sikerült kötni, amikor is három kanizsai polgár, Albanich Flórián, Koch Mihály és Brayer Gyula a város határában 37 helyen, de jelentős részben mégiscsak egymás mellett lévő telkeket összesen 855 hold nagyságban vették bérbe a hercegtől.¹⁴ Hogy mennyire kellett a pénz a nagy jövedelmeket elvesztő uraságnak, azt jól mutatja, hogy bár sokszor csak igen csekély bevételek származtak a kisbérletekből, ám mégis folytatni kellett a kiarendálást. Azt is tudjuk egy jószágkormányzói levélből, hogy az 1850-es években több évre kiadott homokkomáromi terület nem hozott nagyobb hasznot, mint amikor majoros erővel művelték meg.¹⁵ Egészében véve az 1850-es években a kanizsai uradalom tiszta jövedelme 55–60 000 ezüstforint között mozgott, amit a későbbiekben sikerült jelentősen növelni.¹⁶ Ehhez tegyük hozzá, hogy a birtokgazdálkodással személyesen is sokat foglalkozó Batthyány Fülöp herceg stratégiája bevált: a földesúr jól érzékelte, hogy Kanizsán nem érdemes harcolni a földekért, így figyelmét két dologra összpontosította. Egyrészt a városban a reformkor során egyre több ingatlant szerzett meg, építtetett, amiért igen komoly bérleti összeghez jutott a későbbiekben,¹⁷ másrészt pedig saját kézben csak az erdőgazdálkodást tartotta meg, a majorosság többi részét kiadta nagybérletbe.

A földesúr próbálta menteni a menthetőt, ezért megindított egy csomó visszahelyeztetési pert a városiak ellen, vagyis akik 1848–49 során megtagadtak valamilyen adófizetési kötelezettséget, azoktól azt most bíróság előtt próbálta meg behajtani. Ennek során sok kanizsai polgár ellen folytattak le peres eljárást, amely jogesetekben a városlakók korábban irtásföldeket foglaltak el. Ezek a perek 2–3 évig is elartottak, amelyek végén a bíróság világosan kimondta, hogy „*a nagykanizsai határban a legeltetési jog világosan fenn van tartva s kikötve*” a földesúr számára, így a foglalások jogtalanok voltak.¹⁸ Hasonlóan járt el az uradalom – más jogi lehetősége már nem is volt – a nem mezőgazdasági jellegű bérletek díjának behajtása esetén is, így például 1854-ben Novakovics József kanizsai lakos ellen indított pert, mivel az 1848-ban az uradalomtól kibérelt boltért még 1853-ban sem fizette meg a 40 forintot, ezért az elmaradt 230 forintos bérleti összeget követelte az uraság.¹⁹ Természetesen az 1850-es évek elején az uradalom bevételeinek csökkenése és a kiadások növekedése miatt a beruházási-építkezési tevékenység is visszaesett, így csak a leg-

13 MOL P 1322. 71. 461–464.

14 TGYM 16/2005. Gy. sz. Haszonbérleti szerződés (é. n.)

15 TGYM 16/2005. Gy. sz. 1857: A kanizsai uradalmi pénztári kivonatra vonatkozó észrevételek.

16 TGYM 16/2005. Gy. sz. 1857: A kanizsai uradalom pénztári jelentésére vonatkozó igazgatói észrevételek.

17 TGYM 16/2005. Gy. sz. 1866. „Kimutatás az 1866-ik évi jövedelmi s házbéri adóról, s az ezek után fizetendő pótdadó nemekről a Kanizsai Uradalomban”.

18 Zala Megyei Levéltár (a továbbiakban ZML) Urbéri törvényszék. Urbéri perek 1855–1914. Nagy- és Kiskanizsa. 1853.

19 MOL P 1322. 71. 654.

szükségesebb javításokat végezték el.²⁰ Az elmaradt, lecsökkent bevételek persze nemcsak a kanizsai uradalomban jelentkeztek, hanem a Batthyányak többi latifundi-umában is. Nyilván nem véletlen, hogy az 1828-ban megvásárolt érdi uradalmat eladták báró Sina Györgynek.²¹

Nemcsak a földesúr próbált kiarendálni mindent, ezt tette a város is. A megváltozott feltételek közepette ugyanis a városnak is új bevételekre volt szüksége, amit főleg a szabadságharc okozta anyagi veszteségek (a horvát hadsereg okozta rablások; a bizonytalan idők miatt a kereskedők egy részének elköltözése; az adóbevétel csökkenése stb.) magyaráztak. Ezt mutatja többek között az, hogy a város erdejében a gubacsszedés jogát az 1850-es évek első felében licit útján a városban élő gazdag zsidó kereskedőknek, Leszner Bernárdnak és Löwinger Imrének adták bérbe évi 975 forintért, akik egészen 1856-ig rendelkeztek ezzel a joggal.²² Hasonlót láthatunk abból az 1857. évi iratból, amely szerint a kanizsai polgárok közül 76 fő kapott kisebb-nagyobb városi földet egyéves használatra, ebből a földbérletből 755 forint bevétele származott a városnak. A bérbevevők között nemcsak korábbi szegények és agrárfoglalkozásúak, hanem iparosok is voltak. Hogy nem feltétlenül a gazdagok bérelték a földeket, arra az utal, hogy egy évvel később a városi jegyző még azt írja, hogy a 755 forintból 671 forintot még mindig nem fizettek be a bérlők.²³ A városi bevételek között továbbra is fontos maradt a belsőpiaci helypénz és a marhavásárolkon szedhető helypénz, ezek együttes összege 1856-ban 2317 forintot tett ki.²⁴

Az 1850-es évek elején természetesen a városi lakosság is új jogi feltételek közé került, hiszen minden városlakó egyenlő polgári státuszhoz jutott, ugyanakkor a földesúr ráhatása a város lakosságára nagyban csökkent: megszűnt az uraság bírósági joga, nem szólhatott bele a városautonómiába, stb. Nyilván ennek köszönhető, hogy Kanizsa lakossága felbátorodott, s az 1811. évi úrbéri szerződést önkényesen értelmezve birtokfoglalásokat hajtott végre. Ennek a folyamatnak a legjelentősebb eleme egyértelműen a Szabadhegy kialakítása volt. Szabadhegy Kanizsa város keleti határában, a Sánc település melletti dombnak volt a neve (régebben Irtási dülő névre hallgatott), a korábbi szerződés szerint közös föld volt, ahol a lakosok irtásokat alakítottak ki. A szerződés szerint a földesúrnak és a városi lakosoknak is joga volt ott legeltetni akkor, ha a másik fél is használta ezt a földterületet. 1851-ben azonban 25 városlakó közösséget alakítva önkényesen megkezdte a Szabadhegyen önálló szőlőföldek kialakítását, amelynek során felmérték a földet s kiparcellázták a területet. Cselekedetük indokaként arra hivatkoztak, hogy az eltelt idők során az uradalmi birkák legeltetése miatt a lakosok károkat szenvedtek (a szerződésben rögzített 500 helyett az uradalom már 8000 birkát tartott majorságában és a közös lege-

20 MOL P 1330. 6. 478–479. Az 1850–51. évi elszámolás és tervezet szerint tatarozásra, épületjavításra összesen 3473 forintot fordítottak, amely a reformkori 10–15 000 forinthez képest jelentős csökkenés.

21 MOL P 1322. 116. 264–274. sz.

22 ZML Nagykanizsa város levéltára. 4. 1850–1857. 1850. Gubacsszedési szerződés.

23 Ugyanott: 1857.

24 ZML Nagykanizsa város levéltára 4. 1857. október 30.

lőkön),²⁵ s mivel a szerződés szerint az uradalom addig legeltethet ezen a földön, amíg a város is legelteti saját nyáját. Ám ennek most vége, hiszen a város megszünteti a legeltetést, így az uradalom sem használhatja a földet. A megalakult hegybirtokosság 1850. március 25-én létrehozta az alapszabályát („*Szőlőhegy rendszabályok*”), amelyben pontosan szabályozták a szőlőföldek használatát. A renitens polgárok között jeles kanizsai személyiségek, iparosok, tisztviselők is szép számmal voltak. Természetesen az uradalom tiltakozott, bírósági pert kezdeményezett az egyoldalú földfoglalás ellen, ám a korabeli állapotok miatt gyors megoldást nem lehetett várni. Végül is a bíróság visszahelyezte jogaiba az uradalmat, aminek hatására „*a birtokosság az uradalom által utasítva lett, hogy pusztuljon ki a hegyből, s állítsa vissza az irtásföldet azon állapotba, amiben volt, mint közös legelőtér, hogy a legeltetés akadály nélkül folytathassék*”.²⁶

A hegyközség azonban nem hagyta magát, s bár az ítélet a szabadhegyi szőlőtelepítést, az utak kialakítását, a közút és a présházak megépítését lelassította, ám végül is 1858-ban a közösség megegyezett az uradalommal. Hozzá kell azonban tenni, hogy Szabadhegy kérdésének megoldása részét képezte az általános legelő-elkülönítési eljárásnak, vagyis az uradalom azért enyhült meg a hegyközséggel szemben, mert addigra rendeződött a közös földekre vonatkozó kérdések zöme, s az uraság nagy összegű kárpótlási papírhoz jutott. A megoldásban az uram-bátyám világ klasszikus elemeit lehet megfigyelni, amikor is a rokonsági és baráti kapcsolatokat kihasználva lehetett eredményt elérni. Az egyik szabadhegyi polgár-ügyvéddel jó barátságban és rokonságban lévő Sényi Gábor (a herceg Batthyány-uradalmak kormányzója) személyesen „ereszkedett le” Kanizsára. A hegyközség gazdái a szó szoros értelmében dicshimnusz zengedeztek a kormányzóról, feleségéről, családjáról, etették, itatták és vezetgették az igazgatót, aminek meg is lett az eredménye: a jószágigazgató a herceg nevében gyakorlatilag átadta a szőlőhegyet a gazdáknak, s ezzel Szabadhegy valóban a polgári szabadság és a közösség összetartozását szimbolizáló motívummá vált a kanizsaiak szemében.²⁷

Az 1850-es években a földbirtoklás legnagyobb kérdése a földesúri és a városi földek jogi hovatartozásának tisztázása és egymástól való területi elkülönítése volt. Kanizsa határa a XIX. század közepe táján még mindig fele részben erdő és legelő volt, amelyet az 1811. évi contractus szerint a városiak és az uradalom közösen használhattak. Ám az is tény, hogy az uradalom majorsága révén jobban rá volt szorulva a legelőkre, mint a városiak közössége; mivel az uradalom nagy tömegű állatot tartott, így igyekezett minden lehetőséget megragadni a földek kihasználására. A forradalmi törvényhozás után viszont el kellett osztani a közös földeket, s ez – kanizsai specifikumként, eltérve az országos gyakorlattól – egybekapcsolódott a város és az uradalom kapcsolatának átértékelődésével. Az 1850-es évek közepén létrejött úrbéri bíróság előtt az uradalom eleinte a város szerződéses jellegét bizony-

25 Simonffy, 1971. 132.

26 Tersánczky, 1887. 37.

27 Jellemző a kanizsai polgárok örömeire, hogy azt a bográcsot, amelyben az ünnepi étel főtt, hosszú időn át megőrizték, s majd csak 1874-ben adták el. Lásd: Tersánczky, 1877. 41.

gatta, ám a későbbiekben – kihasználva a kárpótlás lehetőségét – mind a városnak, mind az uradalomnak az volt a praktikusabb, ha elismerik a város úrbéri jellegét, s ezzel mindenki jól jár. A szakirodalmilag és források szempontjából is jól nyomon követhető legelőelkülönítések kapcsán létrejött szerződés a város számára nem volt kedvezőtlen,²⁸ ugyanakkor a soproni földteher-mentesítési bizottmány határozata szerint a földesúr is hozzájutott 52 221 forintnyi kárpótlási tőkéhez.²⁹ (A földesúr és a város lakók erdőit már 1811-ben sikerült egymástól elválasztani.) Az 1850-es évek végére tehát a tulajdonjogi kérdések rendeződtek, a kanizsai társadalom számára a föld tiszta, forgatható és terhelhető tulajdonként jelent meg, ugyanakkor persze a város kezében lévő erdő és legelő értelemszerűen továbbra is közösségi kezelésben maradt. Kanizsa lakossága megmenekült az önmegváltás nem kis terhétől, ami különösen a város szegényebb, agráriusabb nyugati felében okozott volna komoly anyagi problémát. A földek eloszlása persze továbbra is egyenlőtlen maradt a város és az uradalom között: a terület óriási többsége a polgárok tulajdonába került.³⁰

FÖLDTULAJDONOSOK ÉS BIRTOKOK KANIZSÁN (1871–1895)

Nézzük meg a továbbiakban, hogy az 1860–70-es évek fordulóján milyenek voltak a földbirtokviszonyok Nagykanizsán.

Kanizsa határának kiterjedése és tulajdonosai 1871-ben³¹

	Szántó	Kert	Rét	Szőlő	Legelő	Erdő	Nem termő	Összesen
Nagykanizsai birtokosok	1000	228	541	79	–	–	–	1 849
Kiskanizsai birtokosok	1885	220	1139	100	–	–	–	3 344
Más település birtokosai	136	3	36	1	–	–	–	178
Vasúti Társaság	113	–	23	–	–	–	–	136
Batthyány hg.	253	16	802	–	17	667	–	1 756
A város tulajdona	44	5	76	–	1115	3843	563	5 648
<i>Összesen</i>	<i>3433</i>	<i>473</i>	<i>2620</i>	<i>181</i>	<i>1132</i>	<i>4510</i>	<i>569</i>	<i>12 915</i>

A város és a hozzá tartozó külső határ összterülete 1871-ben 12 915 holdat tett ki. Ebből 569 hold (4,4%) terméketlen földnek minősült, ami a város belterületét jelentti, a maradék 12 346 holdnyi terület jelentette a mezőgazdaságilag hasznosítható

28 Simonffy, 1971. 137.

29 MOL P 1313. 206–207. Kanizsa úrbéri pere. 1857.

30 TGYM 16/2005. Gy. sz. Nagy- és Kiskanizsa és az uradalom birtokairól szóló rövid számolás 1. (év nélkül).

31 ZML Nagykanizsa város levéltára. Kis- és Nagykanizsa Város Birtok főkönyve a hitelesített adócataster szerint. 1871. október 5. A terjedelmes irat tételesen sorolja fel a kanizsai határ tulajdonosait. A táblázat elemzésekor jelentős egyszerűsítéseket hajtottunk végre, s ennek során a tizedektől eltekintettünk az összesítések során.

földet. Szorosan következik a megelőző időszak fejleményeiből, hogy a kiskanizsai földek jóval felülmúlják a nagykanizsaiakat (az 1780-as évektől Nagykanizsa elsődlegesen az ipar és a kereskedelem felé mozdult el). Kiskanizsa mezőgazdaságilag használt területe (az erdők és a legelők nélkül) 3344 hold volt, szemben a nagykanizsai 1849 holddal, pedig az utóbbi városrészben kétszer annyian éltek. Főleg két művelési ág kapcsán látszik a kiskanizsai többlet: 885 hold szántóval és 598 hold réttel birtokoltak többet a nyugati városrész lakói, ami egyértelműen a városrész agrárjellegére utal. A táblázat soraiban egyszerűsítve szerepelnek a környék falvai-ból, városaiból származók, akik összesen 178 holdat birtokoltak. Ezek között a tulajdonosok között szentmiklósi, sormási, récsei, letenyei, keszthelyi, kiskomáromi, pallini, homokkomáromi és bakónaki birtokosokat találunk.³² A felsorolásból nem következik, de a külső tulajdonosok közül a legtöbb földet egyértelműen a szentmiklósiak birtokolták, akiknek a kezében a kanizsai határból 140 hold koncentrálódott.

Új földtulajdonos volt Kanizsán a Déli Vaspálya Társaság (Südbahn), amely 1858 után elkezdte kiépíteni a Kanizsa–Prágerhof és a Buda–Kanizsa vasútvonalat, amihez a vasúttársaságnak a város határában földterületekre volt szüksége. Egy 1870. évi kimutatás szerint a Déli Vasút a Buda–Prágerhof vonalon a bajcsai, fityeházi és nagykanizsai határban, valamint a Sopron–Nagykanizsa vonalon a város határában összesen 42 holdat vásárolt meg az uradalomtól, amiért összesen 19 072 pengőforintot fizettek, ugyanakkor a herceg 9,5 holdat ingyen átengedett a Társaságnak. Ez viszonylag jelentős pénz volt, a földek holdjárt Nagykanizsán 900–1200 forintot kért az uradalom, a gyengébb minőségű uradalmi területeken viszont előfordultak 150–200 forint/hold értékű földek is.³³ 1871-ben vasúttársaság kezében már 136 hold föld koncentrálódott.

A herceg Batthyány-családnak a különböző szerződések, egyezségek, birtokeladások következtében 1756 holdra zsugorodott a város határában lévő területe. A majorátus itteni földjének fele rét, másik része főleg erdő volt, amit kisebb szántó, kert és legelő egészített ki. A mindössze 253 holdas szántó nyilvánvalóan nem nagy terület, ugyanakkor a rét és az erdő nagyobb aránya azt sejteti, hogy a hercegi földeken egyre inkább az állattartás és az erdőgazdaság dominálhatott. A nagybirtok földje persze nemcsak az úrbéri tárgyalások miatt fogyott, amit jól mutat az 1860-as évek elején felvett hitbizományi leltár jegyzéke is: az idők során Batthyány herceg különböző földeket adott el, többek között 1851-ben Albanich Flórián városbírónak 654 négyszögölnyi területet 908 forintért, 1855-ben „*eladattatott Kanizsai Városnak a templom előtti raktár területe 2625 forintért*”.³⁴ 1859-ben a helyben létrehozott Gözmalom Társaságnak 1,5 holdat adott el 1050 forintért, s akkor még nem is beszéltünk arról, hogy a vasúti társaság által megvett földek egy része is a hercegé volt korábban. Érdekes ugyanakkor, hogy 1871–1885 között már alaposan lecsökkent a hitbizomány földterülete: amikor Batthyány Ödön herceg átvette a birtokot, a hitbi-

32 A felsorolásból nem következik, de a külső tulajdonosok közül a legtöbb földet egyértelműen a szentmiklósiak birtokolták, akiknek a kezében a kanizsai határból 1871-ben 140 hold koncentrálódott.

33 MOL 1330. 6. 592. sz.

34 MOL P 1322. 116. 328–336. sz.

zományi leltár szerint már csak 1200 holdnyi föld tartozott hozzá.³⁵ Néha persze valamelyik Batthyány vett is földet, így például Fülöp herceg 1863-ban a vasút mentén 2,4 holdat vásárolt meg.³⁶ A földesúri földek fogyása a magyarországi tőkés korszakban ma már bizonyított folyamat.³⁷ Kezdetben az úrbéri elkülönítések, később pedig a piaci folyamatok és a jövedelmezőségre való törekvés kényszerítette a földesurakat birtokaik egy részének eladására. Ezeket a tendenciákat a trianoni elcsatolások, valamint az 1920. évi földreform végrehajtása erősítette fel, nem véletlen tehát, hogy a Batthyány hercegek kezében lévő földek mérete is egyre kisebb lett.

A táblázat adataiból az is látható, hogy Kanizsa város földjeinek jelentős része a város és a városiak tulajdonában volt: a két városrészhez tartozó földek 5648 holdat tettek ki, míg a polgárok egyéni tulajdonában 5193 hold volt, ezzel együttesen a város határának 84%-a volt már Kanizsa lakói kezében, ugyanakkor a majorátus már csak 13,6%-át foglalta el a város határának. Ez különösen akkor feltűnő, ha a százaadelőn készült kimutatásokat vesszük figyelembe: 1810-ben az egész kanizsai uradalomnak 33%-a volt még a földesúr kezében; Kanizsa város esetében pedig 20,3%-nyi föld tartozott az urasághoz. (Értelemszerűen a város területének leszámítása után maradt uradalomban az urasági arány sokkal magasabb, mintegy 44%-os volt.)³⁸

A földterülettel kapcsolatban még egy lényeges tényező volt a századforduló környékén, amely a város minden lakosát érintette, mégpedig a két városrészt elválasztó berek végleges lecsapolása. Itt egy több mint százéves folyamat befejezéséről van szó. A XIX. század elején a város lakossága a Principális-csatorna létrehozásával a városon északról déli irányban átfolyó patakot már szabályozta,³⁹ valamint történtek lépések a csatornába befolyó egyéb vizek kanalizálására is, így például 1836-ban megalakult egy víztársulat, amely a környék mocsarainak lecsapolását tűzte ki célul.⁴⁰ Az uradalom és a lakosság meg is egyezett a lecsapolt, árvízmentesített földek szétosztásáról. Ám az idők során a csatornák egy része feliszapolódott, és sokszor kiöntéssel fenyegette a környék birtokosait; illetve a város területi kiterjeszkedésével északon és délen is újabb lecsapolásokat kellett végrehajtani.⁴¹ 1856-ban javítottak a Principális-csatorna állapotán, 1882–86 között pedig már kultúrmérnöki irányítással 350 000 m³ földmunka elvégzésével rendszerszerű tevékenységet folytattak. Ennek eredményeképpen a városon belül már nem maradtak mocsarak, ám északon a pallini területek, valamint délen a móríchelyi dombok mellett lévő lápos vidék még bűzzel árasztotta el a várost, vagyis mindenképpen tovább kellett lépni. 1906-ban megalakult a *Kógyárberki Lecsapoló Társulat*, amely a Kanizsától északra lévő területeken végzett érdemi munkát, majd pedig 1913-ban létrejött a *Principális-*

35 MOL P 1313. 146. Hitbizományi leltár. Nagykanizsa, 1885. II. k.

36 MOL P 1322. 116. 328–336. sz.

37 Scott Eddie, 1999. 189.

38 MOL P 1322. 100. 377. sz.

39 Kaposi, 2006/b. 175.

40 *Vízszabályozás*, 1973. 276.

41 TGyM 16/2005. Gy. sz. 1860. Nemcsak kanizsai problémáról volt szó, hiszen a patakok esetében uradalmi határok is találkoztak, vagyis a szomszédos uradalmakat is ugyanúgy fenyegették a kiöntések. Az említett irat például a szentmiklósi és a kanizsai uradalom 1804. évi szerződésére figyelmeztetett, hiszen közösen alakították ki a kanálist, s a fenntartást is közösen kellett végezni.

völgyi *Leccapoló Társulat*, amely 1915–17 között kiépítette a Nagykanizsa város és a Principális-csatorna–Mura-torkolat közötti részt.⁴² A munka során felmérték a területet és elkészítették a leccapolási terveket, amelyek szerint 2900 holdas vízenyős területet kellett szabályozni. Véglegesen a teljes árokrendszer kiépítését 1928-ban tudták befejezni, a várost érintő utolsó fontos esemény a Dencsár-csatorna létrehozása volt.⁴³

A hercegi birtokok fogyásával párhuzamosan zajlott le egy igen érdekes gazdasági és társadalmi folyamat Nagykanizsán és környékén. A XIX. század utolsó harmadában a kanizsai polgárok között több olyan, korábban földdel nem rendelkező birtokos jelent meg, akik kisebb-nagyobb földvásárlásokat végrehajtva vagy bérleteket kialakítva komoly földbirtokossá váltak. A nagykereskedővé és nagyiparososá vált Gutmann-család egyik tagja az 1850-es évek legelején megszerezte a város keleti határában a korábban a Festetics-uradalomhoz tartozó bagolai birtokrészt, amelyhez 1878-ban egy nagyobb erdőt is vásárolt Sániczpusztán.⁴⁴ Bár Gutmann Henrik kanizsai lakos volt, ám Bagola Somogyszentmiklós részét képezte, így a vállalkozó kétfelé adózott.⁴⁵ A Gutmann-féle földbirtok 1895-ben 327 holdat tett ki, s ebből 250 holdnyi terület volt szántó.⁴⁶ (A földvásárlás után több mint fél évszázaddal, 1905-ben 150 000 koronáért nagy haszonnal eladták a fakosi és a sánci uradalmat.)⁴⁷ A kanizsai uradalommal északról határos Magyarszerdahelyen a híres kanizsai kereskedő vállalkozó, Ebenspanger Lipót jutott 2042 holdas területhez, amelynek 60%-a volt szántó és rét. Nagykanizsán ugyanaz a Birck Oszkár jutott földhöz, aki a város melletti szentmiklósi uradalomból is tulajdonolt már 1094 holdat a század vége felé.⁴⁸ A sort még folytathatnánk, de elég egyértelmű, hogy a jó piaci lehetőségekkel rendelkező város melletti földek értékes birtokot jelentettek abban a korban is, amikor az agrártermékek külső piaci már némileg zsugorodtak.

Ha most időben ugrunk egyet, s a XX. század első évtizedének végén ránézünk a kanizsai földbirtokosok struktúrájára, akkor a főállásban, keresőként mezőgazdasági foglalkozásúaknak minősítettek esetében összesen 2041 főt találunk.⁴⁹ Ez a tömeg a keresők 17%-át tette ki. Egyfajta földkoncentrációs folyamatot láthatunk abban, hogy 1910-ben 6 olyan birtokos volt, aki tulajdonosként és 4 olyan, aki bérlőként rendelkezett 100 holdnál nagyobb földdel. Ha a tulajdonosokat vizsgáljuk, akkor világos, hogy a városi legelő és erdő, valamint a Batthyány-birtok önmagában nagyobb volt 100 holdnál, nem is beszélve a Déli Vasútról, de még rajtuk kívül is voltak nagyobb birtokosok. 10–100 hold közötti területtel rendelkező birtokosból 63 volt, míg 10 holdon aluli birtoka 905 embernek volt. Mindezek alapján tehát úgy tűnik, hogy a mezőgazdasági főállású keresőknek kb. a fele rendelkezett földtulajdonnal.

42 *Vízszabályozás*, 1973. 276.

43 *Barbarits*, 1929. 132.

44 *Kerecsényi*, 1979. 149.

45 TGYM 72.330.1. 1853.; illetve TGYM 72.330.2. 1854.

46 *Gazdacímár*, 1895. 106.

47 *Kerecsényi*, 1979. 157.

48 A területi adatokhoz lásd: *Gazdacímár*. 1895. 138–139.

49 Az alábbi adatok forrása: *Népszámlálás*, 1910. 190–191.

A népszámlálás adataiból az is kiderül, hogy összesen 997 birtokos élt Nagykanizsán, akikhez 2331 eltartott tartozott. A nagyobb birtokokon főállásban 6 tisztviselőt (gazdatisztet) foglalkoztattak, s nyilván ezekben az üzemekben dolgozott az a 140 főállású mezőgazdasági cseléd is, akit 1910-ben összeírtak (a cselédekhez 237 eltartott kapcsolódott). Mindenesetre szögezzük le, hogy a századforduló utáni időszakban Kanizsa agrárjellege még erős volt, a város agrárnépessége lényegesen magasabb volt, mint például a Kanizsánál valamivel nagyobb Pécs esetében.⁵⁰ Kanizsa esetében a népességnek „csak” 17%-a volt főállásban agrárfoglalkozású, ám a városi népességnek mintegy 70–80%-a biztosan kötődött az agrárrendszerhez (földbirtoka, bérelt területe, kertje, gyümölcsöse, szőleje stb. volt). A dinamikus népességnövekedés következtében ugyanakkor az agráriusabb kiskanizsai városrészben egyre szaporodott azoknak a száma, akik már nem jutottak földhöz, vagyis az őseik mesterségét nem tudták folytatni, ezért kényszerűen a kivándorlás mellett döntöttek. Így például 1890-ben 300 kiskanizsai lakos határozta el közösen, hogy kivándorolnak Horvátországba, ahol olcsóbb volt a föld s több a munkalehetőség. Az uradalom falvaiból 100 fő szepetneki gazda is kivándorolt szlavón területekre.⁵¹

A századforduló utáni időkben a legjelentősebb birtokos még mindig a herceg Batthyány-család volt. 1806-tól 1870-ig Batthyány Fülöp viselte a hercegi címet s ezzel élvezte a hercegi hitbizomány anyagi előnyeit.⁵² Fülöp herceg viszonylag jó kapcsolatokat alakított ki a várossal, így a város lakói gyakran számíthattak patriarchális jótéteményekre.⁵³ A magas művelési költségek és a századfordulóra csökkenő agrárárak egyértelműen a bérletek felé tolták az uradalom tulajdonosait. Így például a világháború elején is a földek 80%-a haszonbérlet kezén volt.⁵⁴ A tulajdonosokhoz még annyit, hogy Fülöp hercegnek nem voltak gyermekei, így halála után a hercegi cím visszazállt a XVIII. század közepén a kanizsai uradalmat megvásárló Batthyány Lajos nádor testvéreinek (az ún. pinkafői) ágára. Ennek megfelelően 1870–1883 között Batthyány Gusztáv, utána pedig Batthyány Ödön 1914-ig viselte a hercegi címet.⁵⁵ Ezt követően herceg Batthyány-Strattmann László, a híres szemorvos vette át a hitbizomány maradékát, de 1920 után a trianoni elcsatolások miatt elveszítette a ludbergi uradalmat, ugyanakkor az enyingi uradalom már a korábbi testvéri osztozkodásoknál kikerült a majorátus rendszeréből, így a hitbizomány a körmendi és a nagykanizsai uradalomra csökkent; 1925-ben az összterülete a két uradalomnak már csak 23 000 hold volt.⁵⁶ A hercegek nem éltek Nagykanizsán, birtokaikat általában nem látogatták, így az itteni épületeik a tisztartónak és az erdőhivatalnak voltak a központjai, később a bútorokat is a családi központba, Kör-

50 *Katus*, 1995. 91. (Az 1910. évi adatok alapján Pécssett – amely a Dél-Dunántúl legnagyobb és legiparosodottabb városa volt – 7% volt a mezőgazdasági keresők aránya.)

51 *Barbarits*, 1929. 107.

52 *Zimányi*, 1962. 7.

53 *Barbarits*, 1929. 44.

54 Burgenländisches Landesarchiv. Abteilung Batthyány: Landesforschungsarchiv. Herrschaftsarchiv Kittsee. Nagykanizsa. Erdőhivatali számadások, 1916–18. 1916.

55 Az uradalomnak értékes forrásai a hitbizományi leltárok. Lásd: MOL P 1313. 145–146. Nagykanizsa 1885; illetve: P. 1313. 148. Nagykanizsa 1915–1917.

56 *Gazdacímtár*, 1925. 420.

مندره ویتتک. ناگکانیزسا ا باٹھیاناکناک ا XIX. سزاد ماسدیک فیلبن کسک مینٹ یوءدلمفورراس وولٹ لئینکسکس، ا مینٹسک ماسفیلزئر هولداس وارسی بیرتوکوک مئگ مینڈیگ تکینٹیلئس یوءدلمک بیزتوسیتت سزاکوکرا.

TERMELÉS ÉS GAZDÁLKODÁS A XIX. SZÁZAD UTOLSÓ HARMADÁBAN

A XIX. század vége felé a magyar mezőgazdaság addigi biztos helyzete némileg megingott. A világszerte árdepresszió lassan már a Monarchiában is éreztette hatását, az árak csökkentek, amit a hazai mezőgazdaság egyrészt a hagyományos gabonamonokultúra fenntartásával és erősítésével (a piaci kényszerek csak lassan hatottak), másrészt pedig egy lassan meginduló szerkezetváltással próbált kompenzálni.⁵⁷ Nézzük meg a továbbiakban, hogy ebben az időszakban a nagykanizsai mezőgazdaság számára milyen termelési lehetőségek adódtak. Ha összehasonlítjuk az 1860-as évek közepi és az 1895-ös adatokat a legfontosabb művelési rendszerek esetében, akkor egyértelműen a szántóföldi gazdálkodás erősödését tapasztalhatjuk.

A mezőgazdaság szerkezetének változásai Nagykanizsán 1865–1895 között (a főbb művelési ágak szerint, holdban)⁵⁸

Művelési ágak	1865	1895
Szántó	3374	4171
Erdő	4520	3361
Legelő	1132	1628
Szőlő	183	227
Rét és kert	3130	2921

Látható, hogy az agrárkonjunktúra alatt a művelési ágak között jelentős eltolódás következett be. Mivel a kereslet a gabonatermelést értékelte fel leginkább, a szántók területe 30 év alatt 800 holddal növekedett. Ez a szántókiterjeszkedés alapvetően az erdőállomány csökkenésével kapcsolódott össze, adataink szerint az erdők nagysága 1159 holddal esett vissza az eltelt 30 év alatt. Plosser Ignác uradalmi mérnök is azt írja egyik jelentésében, hogy a század első felében a kanizsai domíniumban még 6142 hold erdő volt, ám az 1850-es évek végére ez 5556 holdra csökkent. A mérnök rámutatott arra is, hogy a kivágott erdők területén 505 hold szántó, 47 hold rét és 163 hold legelő jött létre. Ezen belül Nagykanizsán a kerekési erdőből 66 holdat vágta ki, amiből szántó lett, s a fenyveserdőből 6 holdnyi legelőt alakítottak ki.⁵⁹ Tegyük hozzá, hogy az erdők csökkenése országos tendencia volt ebben az időben. Nagykanizsa esetében a csökkenés nemcsak az agrárarakkal, hanem részben a be-

⁵⁷ Orosz, 1979. 1076.

⁵⁸ Fényes, 1866. 325–326. és *Mezőgazdasági statisztika*, 1895. 274–275.

⁵⁹ MOL P 1322. 156. 312–313. sz.

rekkszárítással, részben a vasútépítés miatti erdőirtásokkal is kapcsolatban volt.⁶⁰ Valószínűleg a hercegi erdőket, ahol egyre jelentősebb erdőgazdaság szerveződött, nem nagyon érintette az erdők csökkenése.⁶¹ Csaknem másfélszeresére növekedett a legelők nagysága, valamennyit nőtt a szőlők területe, míg a rét és kert mérete egy keveset csökkent. A szántógazdálkodás kiterjeszkedése alapvetően a kiskanizsai területen figyelhető meg, ami viszont hozzájárult a két városrész egységeseződéséhez, hiszen nagykanizsai polgárok is vettek a város nyugati határában földeket, főleg az 1880-as évek közepéig tartó magas piaci árak idején. S bár továbbra is megmaradt a két városrész társadalmi (néha mesterségesen is gerjesztett) különbsége (az iparosodó és kereskedő nagykanizsai lakosság főleg csak sáskának csúfolta a kiskanizsai embert),⁶² de a vásárokon mégis egymás mellé kerültek a két városrész lakosai, ahol a másik fél mezőgazdasági vagy ipari termékeit vásárolták.

A földminőség ezen a vidéken átlagosnak, talán annál valamivel gyengébbnek mondható. Egy korabeli leírás szerint „...földje homokos agyag, felszíne elég talányos, mélyebben fekvő rétege hideg agyag, hetedrész homokkal. Itt-ott márgát és vörös holt agyagot is lehet találni”.⁶³ Ebben a földben a XIX. század második felében elsősorban búzát termeltek, de a dunántúli területekre jellemző legtöbb szántóföldi növény is megtalálható, így a rozs, árpa, köles, hajdina, burgonya, kukorica, répa. A városi telkek mögötti területek a korabeli térképek szerint elsődlegesen kukoricáskertek voltak; a tengeri termelését nyilván a nagy tömegű állat tartása és a viszonylag magas piaci árak motiválták. A szántóföldek értéke az agrárkonjunktúra időszakában gyorsan emelkedett, a XIX. század első felére jellemző 5 forintos árral szemben az 1860-as években már elérte a holdankénti 200 forintot is. A nagy népesség és relatíve szűkös határ magyarázhatja, hogy elterjedt művelési forma maradt a földek feles használata, ahol a termelési költség a föld használóját terhelte.⁶⁴ Nem feledkezhetünk meg a kiskanizsai lakosság kertészeti termékeiről sem, a jelentős mennyiségben termelt zöldségfélékről, a gyümölcsökről, a főzeléknövényekről, hagymáról, virágokról stb.; ezek a termékek messze földön ismertté tették a város nyugati oldalán lakókat.⁶⁵

A mezőgazdasági termelés rendszerében lényeges volt az állatállomány szerepe. A század vége felé felvett statisztikai adatok szerint viszonylag nagyszámú állat tartását figyelhetjük meg, amiből főleg a ló- és a szarvasmarhatartás emelkedett ki.

60 Sajnálatos módon az általunk is nagyra értékelt 1895. évi Gazdacimtár Nagykanizsa esetében teljesen rossz tulajdonosi, bérleti adatokat és rossz számsort közöl. Eszerint Nagykanizsa ekkor Somssich-birtok volt, amit viszont a korábbi, a Somssich-familia kapcsán végrehajtott többéves kutatásunk alapján, valamint a nagykanizsai majorátus vizsgálatával kapcsolatos kutatásunk alapján is teljesen kizárhatunk. Ugyanakkor azok a számadatok, amelyek a cimtárban benn vannak, szintén tévedésből kerültek oda, alapvetően nem jellemzik a nagykanizsai gazdaságot. Lásd: *Gzadacimtár, 1895.* 140–141.

61 Burgenländische Landesarchiv. Abteilung Batthyány; Landesforschungsarchiv. Herrschaftsarchiv Kittsee. Nagykanizsa. Gazdasági számadások és kimutatások 1875–1918.

62 *Arató*, 2006. 25.

63 *Horváth*, 1861. 50.

64 Úgyanott.

65 Lásd például: *Molnár*, 2005. 199.

Természetesen mindegyik ágazat szorosan kötődött a korábbi gazdasági gyakorlat-hoz, a kanizsai kereskedelem lehetőségeinek bővüléséhez s a helyi lakosság szaporodásából származó élelmiszer-kereslet növekedéséhez. A kereskedelmi központi létből is következett, hogy 1895-ben Kanizsán 1125 lovat jegyeztek fel (összevetve Zalaegerszeggel, ott csak 271 darab volt).⁶⁶ A lovak jelentős részét igásfogatban használták, 64 egyes és 396 kettős fogatot irtak össze. Egyrészt a helyi és környékbeli kereskedők és parasztok fontos áruszállítási eszköze volt, másrészt a vasút megjelenésével a pályaudvarról és pályaudvarra történő szállítást másképpen nem lehetett megoldani; de a szőlőjébe menő kanizsai polgár egyes lófogata is mindennapos látvány volt. Érdekes módon 1868-ban a Batthyány-uradalomban mindössze 25 lovat számláltak össze.⁶⁷

A másik városi specifikum a szarvasmarha-állomány viszonylag jelentős nagysága: 1895-ben 2579 darabot irtak össze. Az ökröket használták még igásfogatként is, ám számuk, arányuk csökkenőben volt, 1895-ben már csak 111 kettős ökörfogatot irtak össze, míg a szántásnál használt négyes ökörfogatból is volt még 15 darab. Az állomány jelentős része még mindig hagyományos fajta volt, a szimentáli jellegű tejtermelő ún. pirostarkából még csak 652 darabot számláltak. A minőségi marhatar-tás viszont egyértelműen az uradalomé volt, a legjobb teheneket a belváros közepén lévő várnak nevezett kastélyépület mögötti istállókban tartották, ami a századforduló környékén már nagyon nem tetszett a polgárosodó városlakóknak, hiszen a hercegi tehéncorda naponta kivonult a városból az uradalmi legelőkre, este pedig a Csengery utcán és a Fő utcán hajtották haza a város kövezett útjain.⁶⁸ Hozzátehetjük, hogy ebben változás egészen az 1920-as évek végéig nem következett be, egy későbbi újságcikkből is ismert, hogy a hercegi marhacsorda akadályozza a városi forgalmat. Az uradalom legnagyobb tehenészete a Kazinczy utca déli részén, a vasút mellett lévő majorban volt, ahol mintegy 250 tehenet tartottak, s 25–30 cselédlakás és 27 uradalmi gazdasági épület is (többnyire szénáspajták) elhelyezkedett.⁶⁹ 1895-ben szerényebb mértékű (1684 darab) sertéstartást, ám annál nagyobb juhtartást (766 darab) láthatunk, utóbbi esetében az uradalmi tevékenység egyelőre meghatározó volt, az 1868. évi hitbizományi leltár adatai szerint a kanizsai uradalom területén 4294 darabos állományt tartottak, amelyből 933 volt a nagykanizsai majorban.⁷⁰

Némi változást regisztrálhatunk az 1895–1911 közti időszakban a nagykanizsai állattartást illetően. 1911-ben 1706 állattulajdonos élt a városban. A szarvasmarhák száma mintegy 400 darabbal szaporodott, de ennél is lényegesebb, hogy a szimentáli jellegű fajták már az állomány 90%-át adták. A lóállomány is növekedett 10%-kal, ugyanakkor a sertésállomány megduplázódott, a város határában a juhtartás viszont a világháború előtti évekre gyakorlatilag megszűnt.⁷¹ A városi polgárok között nem kell arra gondolnunk, hogy jelentősebb sertés- és juhállományok kötődtek a háztar-

66 *Mezőgazdasági statisztika*, 1895. 277.

67 MOL P 1330. 6. 585–586. sz.

68 *Arató*, 2006. 25.

69 Lásd pl.: *Zalai Közlöny*, 1925. november 5. 8.

70 MOL P 1330. 6. 585–586. sz.

71 *Állatszámolás*, 1911. 198–201.

tásokhoz, így például voltak, akik összesen egy darab birkát tartottak, abból a célból, hogy a szüretkor vagy valamilyen nevezetesebb ünnepkor azt fogják majd levágni és elfogyasztani.⁷² Az állatállományhoz kapcsolódott a város, valamint az uradalom rétje és legelője. Utóbbi a határ legtöbbit változó része volt, hiszen a legelők jelentős része az erdőkben található, amit aztán hol az erdővel együtt vetek számba, hol pedig elkülönülten írták össze. A kortárs azt írta erről a területről, hogy „Nyári legelője nem sokat ér, annál többet az őszi. A takarmány elég egészséges táperővel bír, azért a kijáró marhák közt ritkán merül fel valami betegség”.⁷³

A város agrárrendszerében meghatározó jelentősége volt a szőlő- és bortermelésnek, aminek persze több oka is volt. Egyrészt a korabeli városok közegészségügyi elmaradottsága Nagykanizsán is látszik: a jó minőségű víz hiánya állandó problémát jelentett, így a lakosság jelentős része az ivóvizet alacsony alkoholtartalmú borral helyettesítette. Másrészt a bor a kötelező adófizetés szempontjából is fontos volt, hiszen a városi lakosság jövedelmének jelentős része a bor értékesítéséből származhatott.⁷⁴

1848 előtt a szőlő földesúri föld volt, amelynek úrbéres-polgári használata után a földesúrnak hegyvám vagy kilenced és tized járt. Az áprilisi törvények nem érintették a szőlőföldek státuszát, azok továbbra is urasági tulajdonban maradtak, s majd csak az 1872. évi szőlődézsma eltörlése után nyílt meg a lehetősége annak, hogy a lakosok megváltás révén valóságos polgári tulajdonhoz jussanak. Láthattuk a korábbiakban, hogy a kanizsai polgárság egy kis csoportja milyen mohósággal vette igénybe a szabadhegyi területet bortermelés céljára. Uradalmi földeken is folyt a XIX. század második felében szőlő- és bortermelés, de a szőlők mintegy 95%-a a városi lakosok kezelésében voltak. A szomszédos nagybirtokokon való szőlőművelés lehetősége továbbra is megmaradt a kanizsai birtokosoknak, akik a város körül húzható 20–25 km-es sugarú körben sok településen jutottak hozzá viszonylag jól termő szőlőkhöz. A korábbi szőlőbirtoklási viszonyok továbbélését láthatjuk abban, hogy Nagykanizsán még a századforduló környékén is relatíve kevés szőlőföld volt, ám a környező falvakban sok ezer kanizsai polgár jutott termelési lehetőséghez. Ezt jól mutatják az adatok is, így például 1865-ben a város határában 183 hold szőlő volt, ugyanakkor Homokkomáromban – amely a legnagyobb, kanizsaiak által használt birtok volt – 381 holdas szőlő alakult ki.⁷⁵ Az 1880-as évek elején Nagykanizsán és környékén is megjelent a filoxéra, ám a szőlők területe ennek ellenére is növekedett. Ebben szerepet játszott a város polgármestere, Babochay György is, aki 1890-ben létrehozta a Gördvényi szőlőhegyet, „mely immunis homokba ültetett mintaszőlőből állt”.⁷⁶ Forrásaink szerint az 1880–90-es években a városban csak 226 hold szőlő volt, ugyanakkor Homokkomáromban 394 hold, a Somogy megyéhez tartozó Bagola-Sánczon 181 hold, Somogyzentmiklós területén 210 hold, ami-

72 Lásd például: *Arató*, 2006. 44.

73 *Horváth*, 1861. 51.

74 *Kaposi*, 2006/b. 181.

75 *Fényes*, 1866. 332.

76 *Zalavármegye*, 1896. 36–37.

hez még hozzá kell számítanunk a Pallinban lévő Förhénczi-hegyet.⁷⁷ Ezek szerint összesen a városban és környékén mintegy 1300–1400 holdas szőlővidék alakult ki, amelynek mintegy 70%-át a nagykanizsai polgárok művelték. (Ehhez hasonlólt láthatunk a gyorsan fejlődő Kaposvárott is, ahol a várostól délre lévő szőlődombokon 900–1000 hold körül járhatott a szőlők terjedelme,⁷⁸ míg Pécsen még a kanizsai szőlőbirtoklást is jóval meghaladó méretű, mintegy 2500 holdas szőlővidék alakult ki.)⁷⁹ A világháború előtti évekre Nagykanizsa határában mintegy 35 holddal csökkent a szőlőterület, hiszen a járvány hatására a szőlők szinte teljes egészét ki kellett irtani, s nem mindenki telepítette újra birtokát, ám a szomszéd falvakban a szőlőföldek nagysága összességében nem változott.⁸⁰ A kormány 1898-ban a gyorsan terjedő járvány miatt szénkénegraktár létrehozásának lehetőségét ajánlotta fel a városnak, ahonnan a város és a környék szőlősgazdái lehetett volna kiszolgáltatni, ám ez a városvezetés tehetetlensége miatt csak 1911-ben jöhetett létre, akkor, amikor már alig kellett védekezni.⁸¹

*A kanizsai határban és környékén lévő néhány faluban termelt bor mennyisége és fajtái az 1870-es években (hl-ben)*⁸²

A település neve	Fehér bor	Vörös bor	Siller	Osszesen
Nagykanizsa	3028	–	3016	6 044
Homokkomárom	1414	1414	2829	5 657
Somogysszentmiklós	457	226	3888	4 571
<i>Osszesen</i>	<i>4899</i>	<i>1640</i>	<i>9733</i>	<i>16 272</i>

A kanizsai uradalom területén 1873-ban a Keleti Károly-féle statisztika adatai szerint 1740 szőlőbirtokos volt, de ha a város és az uradalom határán is átlépünk s az extraneus birtokokat is számításba vesszük, akkor kb. 2300–2400 szőlőbirtokot láthatunk.⁸³ A bormennyiséget vizsgálva látható, hogy a statisztikailag mért (tehát bevallott) össztermés meghaladta a 16 000 hl-t ezen a vidéken. A filoxéra előtti korszakban a fajtákat illetően a kevert siller borok kerültek túlsúlyba, mellette a fehér borok fordultak elő, a vörös bor az összes terméknek csak 10%-át tette ki. Az egy hektárra jutó bormennyiség a vizsgált településeken teljesen eltérő volt. A legjobbnak tartott szentmiklói határban található bagolai, szentgyörgyvári és Látó-hegyi szőlők esetében 41,9 hl/hektár termésátlag alakult ki, ezzel szemben a homokkomá-

77 *Mezőgazdasági statisztika*, 1895. 250. és 166.

78 *Simonffy*, 1975. 261.

79 *Kaposi*, 2006/c. 43. Annyi különbséget kell tennünk, hogy Pécs 1780 után szabad királyi város volt, vagyis a polgárok saját tulajdonban lévő szőlőjüket művelték.

80 Az 1913. évi területi adatokhoz: *Szőlőtermelés*, 1986. 92. Szakirodalmilag is bizonyított, hogy a filoxéra miatt kivágott szőlőket a legtöbb esetben nem pótolták teljes egészében vissza. Lásd: *Beck*, 2005, *Feyér*, 1970.

81 *Barbarits*. 1929. 129.

82 *Szőlőtermelés*, 1986. 92. és 158–159. (A korabeli adózási morál sem volt magas, így valószínűleg ezt meg kellene toldani ahhoz, hogy valóságos képet kapjunk.)

83 *Keleti*, 1875. 392., 393., 351.

romi szőlők 25.1, míg a leggyengébbnek tartott nagykanizsai szőlők csak 21,8 hl-es hektáronkénti termésátlagot adtak az 1860–70-es évek fordulóján.⁸⁴

1916-ban a csekély kiterjedésű uradalmi szőlők a zsigárdi és homokkomáromi határban összesen 90 hl bort eredményeztek, fajta szerint vizsgálva 57 hl olaszrizling, 24 hl kövidinka, 6 hl-nyi rajnai rizling, 1 hl muskat ottonel (muskotály) és 12 hl egyéb kevert bor készült az uradalmi pincékben.⁸⁵ Az uradalom nagy figyelmet szentelt arra, hogy olyan bort állítson elő, amely üveges kiszerezésben, felcímkézve kerül a herceghez. Egy irat szerint például a nagykanizsai tisztartó 50 üveg rajnai rizling elküldése után azért nem tudta a következő 50 üveget elküldeni, mert elfogyott a címke, amit egy budapesti pincegazdászati cég szállított.⁸⁶

Az ágazat jelentősége kapcsán jegyezzük meg, hogy a szőlő- és bortermelés messze több volt, mint egyszerű mezőgazdasági tevékenység. A szőlőtermelés sajátos életforma volt, ami a korabeli lakosság jelentős részét érintette. A polgári léthez a XIX. század második felében hozzá tartozott a szőlő- és bortermelés; a magyarországi polgárosodás nagyon sok városban megeremtette a szőlőjében dolgozó város-lakó típusát.⁸⁷ A szőlő ugyanakkor csapatmunka is volt, művelése – főleg többholdas ültetvény esetén – feltételezte a család és napszámosok közreműködését. A jelentősebb szőlőmunkák tavasszal, nyáron és ősszel több napig eltartottak. A szüretnek valóságos népünnepélyek voltak, ahol a hegyközségi előírásoknak megfelelően egy időben kellett szüretelni. Ilyenkor a kanizsai szőlőtulajdonosok és a családtagok apraja-nagyja a napszámosokkal együtt kivonult a hegybe, s még a város iskolásai is kétnapi szüreti vakációt kaptak. Egy korabeli memoárból idézünk a szüret hangulatának érzékeltetése céljából: „*Hangos a hegy, véges végig szüretelnek, a mustszagú présház előtt szabad tűzön föl a gulyásleves, rotyog a töltött káposzta; lányok, asszonyok szedik a szőlőt, napszámosok puttonyokban hordják a szedett szőlőt be, itt zsákba rakják és a vincellér combig feltűrt gatyában táncol a zsákon s folyik a kád-ból az édes must... a présház előtt teritenek... hosszú asztalt ülünk körül, tréfálkozva, jókedvűen fogyasztjuk el a pompás ebédet; ebéd után kezdődik újból a szőlőszedés.*” Ezután a vacsora következett, majd pedig hajnalig tartó mulatság vette kezdetét.⁸⁸ A polgárosodó városban a szüreti mulatságok nem értek véget a szőlő leszedésével, a századforduló környékén szinte minden évben rendeztek a mai felvonulásokhoz hasonló karnevált, ahol helyi vagy meghívott emberek, színészek különböző műsorokkal, beöltözött tréfás jelenetekkel szórakoztatták a nagyérdeműt.⁸⁹ A szőlőbirtokok jelentősége jól látszik abban is, hogy hagyatékokban, birtokperekben, zálogperekben igen gyakori volt a szőlők előfordulása; ha valaki megszorult anyagilag, általában a könnyen és gyorsan eladható szőlőföld volt az egyik stabil

84 Ugyanott.

85 Burgenländische Landesarchiv. Abteilung Batthyány: Landesforschungsarchiv. Herrschaftsarchiv Kittsee. Nagykanizsa. Vegyes számadások. 1916. október 1.

86 Ugyanott, 1915.

87 Így volt ez például a korszakban a legnagyobb dunántúli szőlő- és bortermelő városban, Pécsen is. Lásd például: *Rúzsás*, 1963. 292.

88 *Arató*, 2006. 41.

89 Lásd például: *Zalai Közlöny* 1901. október 10-i beszámolóját az azévi szüreti mulatságról.

pénzhez jutási lehetőség, hiszen a szőlők iránt mindig nagy volt a kereslet. A szőlőkbe gyakran telepítettek gyümölcsfákat. Bár Nagykanizsa nem volt híres a gyümölcstermeléséről, mindenesetre tény, hogy a század vége felé a város határában csaknem 29 000 gyümölcsfát írtak össze; főleg szilvát, almát, őszibarackot és körtét termeltek a kanizsai polgárok.⁹⁰

Az erdő az egyik legnagyobb kiterjedésű földbirtoktípus volt Nagykanizsán. A XIX. század elején Nagykanizsa területének még 45%-át tették ki az erdők (a teljes kanizsai uradalom esetében 48% volt az aránya),⁹¹ ezzel szemben a század vége felé már csak 26%-nyi terület minősült erdőnek.⁹² Az erdők tulajdonjogi szempontból döntően a városhoz tartoztak, az erdőelés jogszabályait is a törvényeknek megfelelően a város alakította ki, ami persze azt jelentette, hogy az erdők kivágását csak miniszteri engedéllyel lehetett végrehajtani, ám azt szinte mindig megkapta a város, amikor az ínségesekre hivatkozott. A nagykanizsai belvároshoz legközelebb a szabadhegyi szőlő melletti Békástói erdő feküdt, nem véletlen, hogy azt vágták ki először. Erdő sok helyen volt Kanizsa környékén, a legnevesebb részek az Alsóerdő, a Felsőerdő, a Katonatemetés, a Bálíkás és a Vajda voltak.⁹³ A városhoz tartozó erdőket a városi tisztviselők vadászat céljából szabadon használhatták, de a város „...erdei nem bővelkednek vadakkal... van benne őz, nyúl, róka, a szárnyasokból fogoly, fűrj, vadréce s. a. t.”.⁹⁴ A város erdőinek alapfunkciója volt a lakosságot ellátni tüzelővel, ugyanakkor a város bevételei között fontos tétel volt az erdőből származó jövedelem.⁹⁵ A városnak a századfordulón sikerült hosszú távú bérleti szerződést kötnie az erdők bérbeadását illetően, ami egyrészt a bevételek stabilitása, másrészt pedig a hozzárendelhető kiadások szempontjából is jól jött.⁹⁶

AZ AGRÁRKERESKEDELEM ÉS A VÁSÁROK

A korabeli városokban s főleg az agrártérségek központjaiban lévő hagyományos mezővárosokban a gyorsan növekedő népesség ellátásában még mindig meghatározó szerepe volt a városban vagy közvetlen környékén megtermelt élelmiszereknek. Természetesen a századfordulón már Nagykanizsán is elinduló urbanizációs folyamatok (a vasút mint a gyors szállítás eszköze, a nagy méretű boltok, csarnokok, bazárok kiépítése) révén a távoli vidékek árumennyisége is megjelenhetett a város piacán. Az ilyen messziről érkezett termékek árai rendszerint magasabbak voltak,

90 *Mezőgazdasági statisztika*, 1895. 275. A gyümölcstermelés főleg a kiskanizsai városrészben, kistermelői rendszerben folyt; ugyanakkor mind Kanizsán, mind a mellette lévő Homokkomáromban az uraság is rendelkezett már a XVIII. század közepe óta kertészettel és gyümölcsösökkel. Lásd: MOL P 1330. 3. 161–162. sz.

91 MOL P 1322. 100. 377. sz.

92 *Mezőgazdasági statisztika*, 1895. 274.

93 *Halis Évkönyv*, 2005. 85.

94 *Horváth*, 1861. 51–52.

95 Hasonló esetekkel sok helyütt találkozhatunk, lásd például Pécs esetét: *Kaposi*, 2006/c. 132.

96 Lásd például: *Zalai Közlöny*, 1901. november 16. Beszámoló a város 1902-re tervezett költségvetéséről.

mint a helyben előállítottaké. Nagykanizsa régi piacos hely és a térség legnagyobb piacközpontja volt, a többi zalai vagy somogyi város nem is vetekedhetett a kanizsai vásárral. Továbbra is megmaradt a város országos vásártartási joga. A kereskedők száma – amely csoporton belül a legnagyobb számmal a gabonakereskedők képviseltették magukat – folyamatosan emelkedett a XIX. században. Az agrártermékekkel kereskedők között 1876-ban voltak gabona-, bor-, fűszer-, délgyümölcs-, liszt- és sertéskereskedők.⁹⁷

A helyi ellátás céljából a napi és heti piacoknak volt nagyobb jelentősége. A város központja, az Erzsébet tér, a Fő utca, a mai Deák és Eötvös tér (amelyek a századfordulóra már kövezett burkolatot kaptak) különböző vásároknak volt a helyszíne. Napi élelmiszerekhez főleg az Erzsébet téri standokon és kofáknál lehetett hozzájutni. Korabeli fényképeken is jól kivehető, hogy sorokba rendezve, néha asztalról, néha csak ponyvákra, kosarakból árulták zömmel középkorú asszonyok a különböző termékeket. Lényeges vonása volt a városi élelmiszerpiacnak, hogy a fő élelemellátó a kiskanizsai népesség volt, ahol kerti termékekkel, gyümölcsökkel stb. nagyban foglalkoztak. Egy századfordulón készült leírás szerint a következő rituálé szerint zajlott a termékek elosztása: „Reggel korán már ott vannak a piacon a sáska virágok, hoztak burgonyát, tejet, tejfölt, túrót, vaját, zöldséget, paradicsomot, répát, káposztát, zellert, bagolai, pallini és szentmihályi és sánczi menyecskek egészítik ki a gyülekezetet. Mint a hollók a dögtestre, úgy rohannak oda a nagykanizsai kofák... egy félóra alatt az összes termék a kofák kezében van... a falusi asszonyok örülnek, ha egyszerre túladhathatnak áruikon, amelyik itt marad, az felemeli az árt oly magasra, mint a kofák.”⁹⁸ De megjelentek a téren a különböző mozgóárusok is, akik már szekerekről, hűtött, zárt kocsikról húst mértek, avagy zöldséget árultak. A jelentősebb (országos) vásárokon igen sok idegenből jött kereskedő is előfordult, akik a helyi pénz megfizetése után szabadon tevékenykedhettek. A vásárlóközönség sajátos megoszlást mutat: a nevezetesebb polgárcsaládok, akik cselédeket tudtak tartani, már a házvezetőt küldték egy-két cipekedő cseléddel a piacra vásárolni. Működött még a vándorló módszer is, illetve sok olyan üggyel találkoztunk, ahol engedély nélkül az utcákon, kapualjakban árusítottak élelmiszert.

IRODALOM

- Állatszámllás, 1911 = A magyar szent korona országainak állatlétszáma az 1911-ik évi február hó 28-iki állapot szerint. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 41. k. Bp., 1913. 198–201.
- Arató, 2006 = ARATÓ JENŐ: Életem 1891–1965 (Kézirat, megjelentetésre előkészítve). A memoár lelőhelye: JPM Új- és Legújabb kori Történelmi Osztályának Gyűjteménye. Ad. 366–75. (A jegyzetekben a gépelt kéziratban lévő oldalszámokra hivatkozunk.)
- Bácskai, 2002 = BÁCSKAI VERA: Városok Magyarországon az iparosodás előtt. Bp., Osiris Kiadó
- Bairoch, 1990 = BAIROCH, PAUL: A hagyományos társadalmak urbanizációja (17–18. század). Világtörténet, 47–60.
- Barbarits, 1929 = BARBARITS LAJOS: Magyar Városok Monográfiája IV. Nagykanizsa. Bp., A Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala

97 Soproni Iparkamara, 1876. 538–543. adatai alapján.

98 Zalai Közlöny, 1901. október 5.

- Beck*, 2005 = BECK TIBOR: A filoxéravész Magyarországon (Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok 10). Bp., Magyar Mezőgazdasági Múzeum
- Corfield*, 1995 = CORFIELD, PENELOPE J.: Szociabilitás és kisvárosok a 18. századi Angliában. In: A modern város történeti dilemmái (Szerk.: Gyáni Gábor). Debrecen, 1–14. Csokonai Kiadó
- Eddie Scott*, 1999 = SCOTT M. EDDIE: Historisches Verzeichnis der Grundbesitzer des Burgenlandes. Burgenland Történelmi Gazdacimtára 1893–1930. In: Burgenländische Forschungen. Herausgegeben von Burgenländische Landesarchiv. Band 79. Eisenstadt
- Fényes*, 1866 = FÉNYES ELEK: Magyarország ismertetése statisztikai, földirati s történelmi szempontból. Pest, I. k.
- Feyér*, 1970 = FEYÉR PIROSKA: Szőlő- és borgazdaságunk történetének alapjai. Bp. *Gazdacimtár*, 1895 = A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája. Bp., 1897. Központi Statisztikai Hivatal 2. k.: (Gazdacimtár: a 100 holdon felüli birtokok)
- Gazdacimtár*, 1925 = Magyarország földbirtokosai és földbérleti (Gazdacimtár). Bp., 1925. KSH
- Halis Évkönyv*, 2005 = Halis év-könyv (Szerk.: Czupi Gyula). Nagykanizsa. Kiadja a Halis István Városi Könyvtár
- Horváth*, 1861 = HORVÁTH GYULA: Kanizsa város története, avagy jelen viszonyai. Kanizsa
- Kaposi*, 2005 = Transformation of the Hungarian Land Structure and the Agricultural Production in the Last Three Century. In: Erdei Ferenc III. Tudományos Konferencia I. k. (Szerk.: Nagyné Fehér Irén). Kecskemét, 2005. 373–378.
- Kaposi*, 2006/a = KAPOSI ZOLTÁN: A kanizsai kereskedelem fejlődése (1690–1849). In: Nagykanizsa. Városi monográfia II. (1690–1849). Nagykanizsa. 241–291.
- Kaposi*, 2006/b = KAPOSI ZOLTÁN: Kanizsa mezőgazdasága a feudalizmus utolsó időszakában (1690–1849). In: Nagykanizsa. Városi monográfia II. (Szerk.: Lendvai Anna és Rózsa Miklós). Nagykanizsa, 151–197.
- Kaposi*, 2006/c = KAPOSI ZOLTÁN: Pécs gazdasági fejlődése 1867–2000. Pécs, 2006. Pécs-Baranyai Kereskedelmi és Iparkamara
- Katus*, 1995 = KATUS LÁSZLÓ: Pécs népessége 1848–1920 között. In: Tanulmányok Pécs történetéből I. (Szerk.: Vonyó József). Pécs, 37–95. Pécs Története Alapítvány és Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportja
- Kerecsényi*, 1979 = KERECSENYI EDIT: A nagykanizsai Gutmann-család felemelkedése a nagyburzsoáziaiba. In: Zalai Gyűjtemény 12. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásából. 147–166.
- Mezőgazdasági statisztika*, 1895 = A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája. Budapest, 1897. Központi Statisztikai Hivatal I. k.
- Molnár*, 2005 = MOLNÁR ÁGNES: Alkalmazkodó polgárosodás: a paraszti társadalom átalakulásának egy lehetséges útja a 20. század folyamán. A kiskanizsai „sáskák” példája. Korall, 19–20. 190–217.
- Népszámlálás*, 1910 = A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása 2. rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenkint. Bp., 1913. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 48. k.
- Orosz*, 1979 = OROSZ ISTVÁN: Magyarország mezőgazdasága a dualizmus első évtizedeiben. In: Magyarország története 1848–1890 (Főszerk.: Kovács Endre). Bp., Akadémiai Kiadó
- Rúzsás*, 1963 = RÚZSÁS LAJOS: Városi fejlődés a Dunántúlon a XVIII–XIX. században. In: Értekezések 1961–1962. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete. Bp., Akadémiai Kiadó, 1963. 279–317.
- Simonffy*, 1971 = SIMONFFY EMIL: Kanizsa utolsó pere a földesurasággal. In: A nagykanizsai Thury György Múzeum Jubileumi Emlékkönyve. Nagykanizsa
- Simonffy*, 1975 = SIMONFFY EMIL: Kaposvár a várossá alakulás útján (A XIX. század 30–70-es éveit). In: Kaposvár. Várostörténeti tanulmányok. (Szerk.: Kanyar József). Kaposvár, 243–297.
- Soproni Iparkamara*, 1876 = A Soproni Kereskedelmi és Iparkamarának a Nagym. M. K. Földművelési, Ipar és Kereskedelmi Minisztériumhoz intézett 1876.-ik évi statistikai jelentése. I. rész. Sopron, 1878.
- Szőlőtermelés*, 1986 = Szőlőtermelés. Községsoros adatok 1873–1965. Történeti Statisztikai Kötetek. Bp., 1986. KSH

- Tersánczky*, 1887 = TERSÁNCZKY JÓZSEF: Szabadhegy monographiája 1850–1886. Nagykanizsán, azaz a nagykanizsai „Szabadhegy” történetének, fejlődésének, gazdaságának, szőlészetének, borászatának, gyümölcsészetének és konyhakertészetének közhasznú leírása térképpel. Nagykanizsa. Nyomtatott Fischl Fülöp nyomdájában
- Tóth* 1975 = TÓTH TIBOR: Félúton a megyeszékhely és a megyeközpont között (Adatok a dualizmus-kori Kaposvár gazdaságtörténetéhez). In: Kaposvár. Várostörténeti tanulmányok. (Szerk.: Kanyar József). Kaposvár, 297–327.
- Vízszabályozás*, 1973 = A magyar vízszabályozás története. (Összeállította és szerkesztette: Ihrig Dénes). Bp.
- de Vries*, 1980 = DE VRIES, JAN: European Urbanization. London, Meuthen, 1984.
- Zalavármegye*, 1896 = Zalavármegyei évkönyv a Milleniumra. (Szerk.: Halis István, Hoffmann Mór). Nagykanizsa
- Zimányi*, 1962 = ZIMÁNYI VERA: A herceg Batthyány család levéltára. (Repertórium) Bp., 1962. Művelődési Minisztérium Levéltári Osztálya – Levéltárak Országos Központja

ZOLTÁN KAPOSI

CHANGES IN THE AGRICULTURE OF NAGYKANIZSA (1850–1914)

The analysis focuses on the question what role in the economic structure of Nagykanizsa, one of the largest towns of South Trans-Danubia, agriculture played, how it influenced the working of the city and how it adjusted to the changing economic environment.

Before 1848, Nagykanizsa was the market-town of the princely Batthyány family and also the centre of a manor of 31 000 holds (17 825 hectares). The town was a privileged market-town since 1811, with considerable autonomy for its citizens. After 1848 legal cases concerning feudal dues on pastures were concluded relatively swiftly, and during the century surrounding lands in the vicinity of Nagykanizsa were increasingly owned by the inhabitants of the city, the share of the landlord decreasing to 13 per cent. The landlord's farmland (*demesne*) were reduced to lands of the immediate neighborhood of the town and only animal-husbanding and forestry remained in the hands of the landlord. In the agricultural structure of the inhabitants of Nagykanizsa corn- and maize-production, cattle and horse-breeding, and floriculture and wine-culture on the outskirts of the town (Kiskanizsa) dominated. At the outbreak of WWI the number of inhabitants reached 30 000, 17 per cent of them worked in agriculture full time, but, representing an organic tradition of the town, an overwhelming majority of the population had additional agricultural occupations. Nagykanizsa was also one of the most important trade-centers of Hungary, with an increasingly advanced traffic infrastructure (roads, railroads). Our analysis verified that the population of this town, with a developing commercial character, retained traditional techniques of domestic production during the 18th century – accordingly, agriculture remained an important asset even for craftsmen and merchants.

SZABAD GYÖRGY

AZ AGRÁRVILÁG VONZÁSA

Latin szótárat silabizáló kisdíakként varázsütésszerűen ért, hogy nevem antikvításbe-
li alakja a Georgius volt, ami a földműveléshez, a mezei gazdasághoz kapcsol. Szü-
leimhez fordultam ismételten, őket faggattam, miért a György nevet választották
számomra annak idején. Korántsem kaptam kielégítő választ, s ebbe nem nyugod-
tam bele kiskamaszként sem. Némi logikai készséggel legalább arról tudakozódtam,
kik voltak agrárfoglalkozásúak a családban.

Apai oldalról, legendák homályából egy hajdani gazdatiszt ködalakja bukkant
elő igen haloványan, annál markánsabban és jóval dokumentálhatóbban elég számo-
san anyagi ágról.¹ A francia nevet viselő Blanc (Blantz, Blancz) család két tagja a
XVIII. század második felében a szegedi Kárász-familia kiépülőben lévő horgosi
birtokközpontjában került családostól földesúri pártfogás alá. A két fivér elzászi zsi-
dó őseik nyomába lépve jól képzett szücs volt. A horgosi birtok munkamegosztásá-
ban az lett a fő feladatuk, hogy a vadászatok akkor igen bő terítékéből származó
vadbőröket kikészítsék és az uraság kívánságának megfelelően „házi szükségletre”,
de olykor eladásra is feldolgozzák. 1784-ben földesúri ajánlással – a legelsők között
– megtelepedve Szeged városában utódaikkal együtt igyekeztek folytatni mestersé-
güket. A céhek korlátozó fellépései folytán a család egy része helyben, illetve Oros-
házán termények forgalmazására tért át a gabonakonjunktúra kibontakozása idején.
Kapcsolatuk az agrárvilággal azonban nem szakadt meg, noha a következő nemze-
dékekből többen értelmiségi, illetve katonai pályára kerültek. Blancz Miklós azon-
ban a volt kamarai uradalom felparcellázásakor 142 kat. holdas birtokocskát vásárolt
Kulán, ahol 2 hold szőlőt telepített, egyébként szántógazdaságot folytatott és jószá-
got nevelt; a millenniumkor 7 ekéje, 1 vetőgépe, 1 szecs kavágója, 1 hengere, 2 boro-
nája, 4 igás szekere, 21 szarvasmarhája és 16 sertése volt.² – Agrártörténet-írásunk-
ban sem ismeretlen Blantz Jenő neve; 1885-ben Magyaróvárott szerzett oklevelet –
többek között Cserhádi Sándor megbecsült tanítványaként – szakíróként,³ a felső-
szászbereki uradalom jószágkormányzójaként, a Mangalicatenyésztők Egyesületé-
nek vezetőjeként és az Országos Állategészségügyi Tanács tagjaként. Tiszavárkony-

1 A részleteket – reményem szerint – megvilágítja készülő családtörténeti munkám.

2 A Magyar Korona Országainak Gazdacímháza. Bp. 1897. 152.

3 Ld. többek közt: *Közletelek* 1896, 1899, 1902, 1917, 1930, 1937. évf. *Blantz Jenő: A nehéz gazdasági és értékesítési viszonyok ellensúlyozása az állattenyésztés terén.* Bp. (1930) 1931. – *Blantz Jenő: A Mangalicza Tenyésztők Országos Egyesülete 10 évi munkásságának eredményei.* Bp. 1930. – *Vö. Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái.* (Új folyam.) III. Bp. 1941. 437.

ban családi „társtulajdonosként” gazdálkodott 153 kat. holdon, amiből 15 hold mintaserűen művelt szőlő volt.⁴

Ugyancsak anyai oldalon, de másik ágon, az 1840-es évek derekán dédapám, Steiner Gábor és fivére, Zsigmond egy dunai baleset folytán árvaságra jutva alföldi rokonokhoz került; dédapám Nagykőrösre Steiner József, ill. fia, Steiner Farkas megbecsült házához.⁵ Tanulmányai mellett nemcsak játszótársa lett a szomszédságban lakó, vele egykorú Arany Juliskának és öccsének, Lacinak, hanem megismerte a kereskedőház szerepét az alföldi termények pesti piacra juttatásában, majd a családi gyümölcsös telepítésének módját is. Felserdülve átment másik nagybátyjéékhoz Hódmezővásárhelyre. Ott a családi fatelepen, elsők között a Tiszántúlon, gőzfürészt működtettek a Maroson és a Körösökön érkező erdélyi fa feldolgozására. Dédapám már a faköbözésben is jeles szakember volt, amikor 1867-ben feleségül vette Grósz Cecíliát. Apósát – sok fontosabb mellett – az is közismertté tette, hogy tanyájáról – amíg megvolt – a városba jövet almával megrakott szekérének saroglyáját – állítólag rendszeresen – leeresztette, hogy a gyümölcsöt a gyerekek felkapkodhassák. Dédapám testvérei közül a szabadkai Irma néniéknek 365 kat. hold saját szántójuk volt (és nagyjából ugyanannyi bérleményük) tanyával Roglaticza-pusztán. (Ott, ahol „Rácz Pali bácsi, a béresgazda” nyaranta – szabadidejében szívesen tanította lovagolni a gyerekeket és unokákat, köztük Édesanyámat, Blantz Erzsébetet.) A bérelt földdel együtt immár 850 kat. holdon folyó gazdálkodás nem csupán a családi emlékezetben minősült viszonylag igen fejlettnek. A millenniumkor 2 lokomobil, 2 cséplőszekrény, 4 vetőgép, 5 rosta, 2 trieur (gabonatisztító), 2 szecskavágó, 33 eke, 14 borona, 6 henger, 26 igás szekér, 123 szarvasmarha, 25 ló került összeírásra. Szoros kapcsolat fűzte a családhoz Róza néniéket, édesanyám nagynénjét, akinek a férje,⁶ Vajda Emil „sportembernek”, kiváló úszónak számított a századfordulón. Ő is gazdálkodott, Eckhardt Oszkárék másfélezer holdas birtokát bérelte a torontali Valkányban.⁷ Ritkán találkoztak viszont Julcsa néniékkal, akiknek Szarvason volt kertészetük és faiskolájuk. – Sohasem gazdálkodott, hanem ügyvéd, író és lapszerkesztő volt, nem vérrokonként laza szálak fűzték a családhoz Ormos Edét (1873–1944), a faluszociológia korai művelőjét.

Mindennek fokozatos tudomásulvételéhez járult gimnazista éveimben, az 1930-as évek második felében és az évtizedfordulón a falukutató irodalom, mindenekelőtt Illyés Gyula, Kovács Imre, Sárközi György, Szabó Zoltán munkásságának megismerése, amire hódmezővásárhelyi, a társadalmi problematikában és a közéletben magas igényszinten tájékozott nagybátyám, Blantz Béla dr. buzdított.⁸ Így érthető, hogy

4 Magyarország földbirtokosai és földbérlői. Gazdacímtár. Bp. 1937. 150.

5 A Steiner család Bach-korszakbeli patrióta magartására az egykorúak is felfigyeltek. Vö. *Galgóczy Károly*: Nagy-Kőrös monographiája. Bp. 1896. 463–466. – *Szabad György*: Forradalom és kiegyezés választóján (1860–61.) Bp. 1957. 360.

6 *Gazdacímtár*, 1897. 218–219.

7 *Gazdacímtár*, 1897. 450–451.

8 Itt is utalok arra a fájdalmas tényre, hogy kiváló nagybátyám, Blantz Béla dr., noha az 1919. évi román megszállás alatt tanúsított magartásáért a zsidótörvények alól „kivételeztették” hivatalosan mentesült, 1944 decemberében a dunántúli „halálmenetben” 48 évesen az Esterházy-uradalombeli Vértesboglár határában életét vesztette.

1942-ben érettségizve és rádöbbenve, hogy nem juthatok be a Bölcsészkar történelem szakára, a Kertészeti Főiskolára pályáztam, majd származási okokból elutasításban részesülve középfokú kertészeti ismeretszerzésre szántam el magamat. Mondhatni viszonylag „szerencsés” döntés volt, mert 1942–43-ban fizikailag megerősödve, szakmai tapasztalatokat is szerezve „katonai munkaszolgálatosként”, amit 1944 júniusában „fogoly” státusra változtattak, viszonylag jól bírtam az elég kemény munkát erdőirtáson a Bükkben, majd Edelényben egy uradalmi arató-cséplő csapatban, romeltakarításon a Rákos-rendezőn. 1944. október 15-én sikerült megszöknöm a német-nyilas parancsnokság alá vont munkásszázadból, majd hosszas bujkálás után a „malenkij robotosok” közé sorolt kényszermunkás „alakulatból” 1945. március 14-én, mindössze 12 nap után Érden, de útban egy szovjet gyűjtőtáborba. Mind ezt követően kezdettem meg egyetemi tanulmányaimat.

Az agrárvilág, amellyel, noha az 1940-es években a náci szellemű rendelkezések a család agrárfoglalkozású tagjait megfosztották földjeiktől, alig szakadt meg a kapcsolatom, hamarosan utánam nyúlt. Első feleségem – néhai Szegő Judit – elhurcolt családtagjaitól, az újkécskei Weinerektől, a nagykőrösi Kertész-családtól több tagban szőlő-gyümölcsöst örökölt. Kezdetben a rokonokat visszavárva vállaltuk szőlőmunkás segítséggel a helyreállítást, amihez hamarosan művelési kötelezettség is társult. A nagy munka eredménye rövid időre még formálisan sem maradt el. 1948-ban – a lehetőség felszámolása előtt közvetlenül – a Földművelésügyi Minisztériumnak a helyszínre kiszállt bizottsága családi „mintabirtokká” nyilvánította mind az újkécskei, mind a még osztatlan újbögi gazdaságot egy-egy díszes oklevelet is átnyújtva, ajánlásuk elfogadtatása nyomán vezetői szintű aláírásokkal. Alig másfél év múltán – talán még emiatt is – az elsők között fizettünk meg érte. 1949-ben megfizethetetlen adóteherrel sújtva, fenyegetésekkel bőven ellátva, majd nevemet a hivatalos „kuláklistára” rávezetve elérték, hogy „mintagazdaságunk” teljes felszereléssel „önkéntes felajánlás” címén az állami gazdaságok birtokállományába olvadjon.

Ugyanabban az évben kellett egyetemistaként szakdolgozati témát választanom, majd elkészítenem. Vonzódásom és némi naivitásom is hozzájárult, hogy agrártörténeti témát választottam.⁹ Ez sok fejcsóválást gerjesztett, de némi szakmai elismerést is szerzett. Hiszen családi forrásokból, olvasmányaimból, majd kényszermunkás-ként, munkaadóként, végül kutatóként sokat értettem meg a parasztság, a földmunkásság küzdelmeiből a földdel és a földért.

Ami pedig az agrárvilágot illetően azóta részemről megfogalmazást nyert, az – reményem szerint – nem igényel tőlem további értelmezést.

*

Még 1946-ban megszívlelendőként jegyeztem ki a svájci Jung professzor következő gondolatmenetét: „Plurimi pertransibunt (azaz a nagy többség eltántorítható), aki azonban hű marad a földhöz, az megmarad, annak (idő) *tartama* van. Eltávolodás a

⁹ Sz. Gy.: Agrárszegénységünk és a magyar mezőgazdaság munkaerő-szükséglete 1849 után (kézirat). Bp. 1950.

tudattalantól és ezzel a történeti meghatározottságtól, egyértelmű a *gyökértelenség*. Ez a veszély fenyegeti idegen földek meghódítóját, de magát az egyént is, ha valamilyen -izmus előidézte egyoldalúság következtében elveszíti összetartozását” az anyafölddel.¹⁰

GYÖRGY SZABAD

THE ATTRACTION OF THE AGRARIAN WORLD

In his works, György Szabad dealt also with the history of his mother's family. In this essay, he outlines the story of the Blanc (Blantz, Blanz) family that had moved from Alsace to Hungary in the 18th century. The family originally was involved in the furrier business, but during the 19th century agrarian conjuncture partly switched to agricultural production and trade. This Jewish-Hungarian family – with ties at Orosháza, Hódmezővásárhely, Nagykőrös, Szeged and Szabadka – continued its vocation, and partly became involved in agricultural activities. After leaving the furrier business the family's main inclination turned towards intellectual occupations, but some members moved to the trade of agricultural ironmongery. Following the 1848 revolution, family members could be identified as possessing their own estates, farm or even domain-managers. Among them was Jenő Blanc, who graduated from the agricultural school of Magyaróvár in the 1880s, and who was well known about his agricultural publishing activity. He was an expert in animal-husbandry, especially in the breeding and spreading of the “mangalica”-breed, coming from the Balkans. The estates of the different branches of the family were lost during WWII under German occupation, and later under communist dictatorship, in the second half of the 20th century.

10 C. G. Jung: Föld és lélek (Ford. Boda László). Bp. 1946. 27.

FEHÉR GYÖRGY

DARÁNYI IGNÁC BIRTOKPOLITIKAI ELKÉPZELÉSEI (1896–1909)

I. KORMÁNYZATI SZEREPVÁLLALÁSÁNAK ELSŐ KORSZAKA

Az 1848. évi áprilisi törvények személyi szabadságot adtak a paraszti társadalom minden tagjának, és lehetővé tették a polgári tulajdon elvén nyugvó szabad birtokforgalmat. A szabadságharc leverését követően hatalmat gyakorló önkényuralmi kormányzat nem kérdőjelezte meg a jobbágyfelszabadítás alapvető vívmányait, ugyanakkor az 1853-ban Magyarországra, 1854-ben Erdélyre vonatkozóan kiadott császári nyílt parancs a parasztság és a földesurak szempontjából is hátrányosan szabályozta a birtokhoz jutást, illetve a kárpótlást. A hazai birtokstruktúrát közel egy évszázadon át meghatározó viszonyok ekkor alakultak ki, amelyek legfőbb jellemzője a nagybirtok túlsúlya volt, miközben a polgári szabadságjogokat elnyert egykori jobbágyok kevés földdel szabadultak. Még náluk is rosszabbul jártak az egykori zsellérek és leszármazottaik, akik családjuk megélhetéséhez elegendő földingatlant nem birtokoltak.¹ Az egykori jobbágyok és zsellérek birtokszerzését erősen korlátozták az 1853–54-es jogszabályok. A császár által kiadott földteher-mentesítési pátensek az áprilisi törvényekhez képest szűkítették az állami kárpótlással megszerezhető földek körét, miközben nőtt a csak önmegváltással tulajdonba vehető földterület nagysága. Ismerve ezen társadalmi csoportok rossz anyagi helyzetét, többségük földbirtok vásárlására a későbbiek során sem gondolhatott, hiszen bizonytalan és rendszertelen jövedelmükből vagyongyarapításra egyáltalán nem tellett. A dualizmus kori Magyarországon ők alkották az agrárszegények egyre gyarapodó, több milliós táborát. Az 1910-es népszámlálási összeírás adatsorai megdöbbentő képet mutattak a magyarországi agrárnépesség összetételéről, a nincstelenség magas arányáról. A statisztika szerint az összes népesség 11%-a szolgált gazdasági cselédként, és még ennél is több, a lakosság 25%-a mezőgazdasági munkásként élte kiszolgáltatott életét.²

A kiegyezés utáni gyors gazdasági fejlődés és az elnyert polgári szabadságjogok elvileg mindenki számára megélhetést biztosító munkalehetőséget kínáltak. Az általános fellendülés, a gazdasági konjunktúra közepette az egészségtelen birtokmegosztásból eredő földhiány eleinte még nem okozott társadalmi méretű feszültséget. Az

¹ A részletekre vonatkozóan lásd *Szekfü Gyula*: Rövid magyar történet 1606–1939. Bp., 2002. (A továbbiakban: *Szekfü*: Rövid magyar történet) 430–431.

² *Gunst Péter*: A magyar agrártársadalom 1850–1914 között. (A továbbiakban: *Gunst*: A magyar agrártársadalom) 184. In: A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig. (Szerk. *Gunst Péter*). Bp. 1998.

1880-as évek végétől azonban csökkent a folyószabályozási és vasútépítési munkálatok intenzitása, és az eddig itt foglalkoztatottak nagy tömege maradt kenyér nélkül, mivel ilyen számban a fejlődő ipar nem tudta őket alkalmazni. A feleslegessé váló munkaerő egy része – az összességében szerény mértékűnek nevezhető gépesítés ellenére – a mezőgazdaságban sem nyert foglalkoztatást. Ezzel egy időben a földbirtokkal rendelkezők jelentős hányadának jövedelmi viszonyai is romlottak, hiszen versenyképességük megőrzése megkövetelte volna a gazdálkodás intenzivitásának fokozását. Ennek a kihívásnak nem minden gazdálkodó akart és tudott megfelelni. A lépést tartani nem tudók számukra kedvezőbb közigazgatási körülményeket biztosító védővámok bevezetését, alacsonyabb földadót és birtokaik elidegeníthetőségének megnehezítését (paraszti hitbizomány) követelték a kormányoktól.

Az eltérő társadalmi és vagyoni helyzetben élők többségének véleménye abban megegyezett, hogy a feszültség egyik forrása az ország szociális és gazdasági szempontból is egészségtelen birtokmegoszlása. A kormány kezdeményezésére elkészült az ország 1895-ös állapotát rögzítő átfogó statisztikai felmérés, amely a fenti megállapítást támasztotta alá.³ Az adatokból kiderült, hogy a gazdaságok több mint fele nem érte el a 10 kat. holdat, pedig legalább ekkora művelhető területre lett volna szükség egy család megélhetéséhez.⁴ Ugyanakkor az 1000 kat. hold feletti birtokok a gazdaságok számának mindössze 0,2%-át tették ki, de ezek foglalták el a művelhető terület 32%-át és a szántó 20%-át. A helyzetet tovább súlyosbította az a tény, hogy a mezőgazdaságilag művelhető terület 33,5%-a a szabad ingatlanpiacból kivett korlátozott forgalmú birtok (kincstári, egyházi, hitbizományi stb.) volt.⁵ A földkérdés a dualizmus kori Magyarország központi problémájának számított. Az 1890-es évektől a felhalmozódott gondokra a tettekben megnyilvánuló válaszcímzés már nem volt tovább halogatható. Erre lett volna szükség a mezőgazdaság modernizálásának folytatásához, a mezőgazdasági népeiséget érintő és a belső társadalmi nyugalmat veszélyeztető megmozdulások megszüntetéséhez, a szociális béke megteremtéséhez.

A feszültségek enyhítése elsősorban eredményes földbirtokpolitika megvalósítását feltételezte. A politikai elit hosszú évtizedeken keresztül igen kevés megoldási javaslattal állt elő. Az ebből a célból összehívott szakmai tanácskozásokon elsősorban a nagybirtokosság érdekvédelmi szervezetei fogalmazták meg ajánlásait, egyébként pedig érdemleges intézkedések nem születtek, a központi kormányzat passzív maradt. Az 1890-es évek elején az Alföld déli megyéiben megkezdődött nagyarányú földmunkás-szervezkedések már az államot is cselekvésre ösztönözték. Ennek köszönhetően 1893 őszén került betérjesztésre, majd ezt követően a következő év márciusában elfogadásra a telepítésről szóló 1894. évi V. tc.⁶ A törvény előterjesztője, Bethlen András gróf földművelésügyi miniszter szakított a birtokviszonyokat érintetlenül hagyó liberális gazdaságpolitikai filozófiával, és a hazai „köz-

3 A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája I–V. Bp. 1897–1900.

4 Az 1910-es népszámlálási adatok szerint a 0–10 kat. hold közötti birtokosok és bérlők aránya már elérte az összes népesség 38%-át. *Gunst: A magyar agrártársadalom.* 184.

5 Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül, hogy a korlátozott forgalmú birtokok összes területének 51%-át erdő borította. A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági statisztikája. V. k. Bp. 1900. 40.*

6 Magyar Törvénytar. 1894–1895. évi törvények. Bp. 1897. 6–11.

gazdasági, népesedési és nemzetiségi viszonyokra” hivatkozva alkotott törvényt.⁷ A képviselőházi vita során kifejtette, hogy a jól szervezett telepítést a nemzeti politika legfontosabb eszközének tartja.⁸ A törvény a telepítés fölött felügyeletet gyakorló földművelésügyi miniszter részére 6 millió korona alaptőkét bocsátott rendelkezésre, amelyet birtokvásárlásra, telepes házépítésre és talajjavításra fordíthatott. A 12. § értelmében ebből az összegből „mindig annyi birtok vásárolható, amelynek ára az alap készletéből kitelik; a tőke mindig biztosítva legyen és határozott idő alatt az alapba visszatérüljön”. A törvény 150 telepes számára engedélyezte új gazdálkodó-telephely létrehozását, és lehetővé tette mind a gazdálkodó, mind a munkástelepek esetében a hozzátelepítést. A törvényalkotó a gazdálkodótelepek esetében 10 és 80 kat. hold között, a munkástelepek esetében 4–5 kat. hold között szabta meg a birtok terjedelmét. A települ szolgáló ingatlan vételárát az érintettek szabad alku keretében rögzítették, és az állami telepítéseknél a vételár törlesztésének kamatlábát 4%-ban maximálták. Bethlen András gróf a törvény elfogadását követően pár hónappal távozott a minisztérium éléről, és utódai – előbb Festetics Andor gróf, majd az őt követő Darányi Ignác – a közvéleménnyel egyetértésben állapították meg: a törvény nem érte el célját.⁹ A hazai gazdaságtudomány legbefolyásosabb szervezete, az OMGE is kevesellte a telepítéshez rendelkezésre álló pénzügyi forrásokat. Elégedetlenségének az 1895 első felében összehívott III. Országos Gazdakongresszuson adott hangot és fogalmazta meg követeléseit.¹⁰

Amikor 1895 novemberében az ambiciózus és felkészült Darányi Ignác került a földművelésügyi minisztérium élére, első hivatalos megnyilatkozásaiban egy olyan gazdaságpolitikus benyomását keltette, aki ismeri a felügyelete alá tartozó ágazat gondjait, így a telepítés és a parcellázás körüli nehézségeket is. A kérdésben érdemben először 1896 áprilisában fejtette ki álláspontját. „Egy olyan országban, melynek népességi, gazdasági, nemzetiségi viszonyai annyira különböznek, a gazdasági politika feladata volna ebbe bizonyos kiegyenlítődést hozni. Erre pedig legalkalmasabb a telepítési kérdés gyökeres és helyes megoldása.” Felhívta a törvényhozók figyelmét az ügy rendkívüli bonyolultságára és egyben kérte a sikeres megoldás érdekében az érintettek, beleértve a képviselők *áldozatkészségét* is.¹¹ A későbbi viták lényegében erről szóltak: az egyének azonosulnak-e a birtokpolitikai (telepítési, parcellázási) elképzelésekkel, és ha igen, a kívánt cél elérése érdekében hajlandók-e *áldozatvállalásra*.¹² Erre a kérdésre adandó válasz döntő mértékben határozta meg az ország földbirtokpolitikáját.

7 Képviselőházi Irományok. 1892–1897. X. 233.

8 Képviselőházi Napló (A továbbiakban: KN) 1892–1897. IX. 241.

9 A korszak birtokpolitikai kérdésének szakértője, Kerék Mihály megállapítása szerint „Az 1894. évi telepítési törvény végrehajtása, amelyről a társadalom alig vett tudomást, nem sok vizet zavart...” Lásd *Kerek Mihály: A magyar földkérdés*. Bp., 1939. (A továbbiakban: *Kerek: A magyar földkérdés*) 74.

10 Erről részletesen: Az 1895. évi III. Országos Gazdakongresszus története és tárgyalásai. I–VI. Bp., 1895.

11 KN 1892–1897. XXXII. 141.

12 A korabeli meghatározás *telepítésnek* nevezte önálló gazdaságok létrehozását, amelynek során nem helyben lakók jutnak földingatlanhoz; *parcellázásnak* pedig azt az ingatlanfeldarabolási eljárást, amikor birtokkal rendelkező helyben lakók gyarapíthatják gazdaságuk területét.

A következő években Darányi birtokpolitikai koncepciója nemcsak markánsabbá, kidolgozottabbá vált, hanem néhány kérdésben alapvetően megváltozott. Kezdetben a telepítés végrehajtásakor az államnak csak támogató szerepet szánt,¹³ ellenében Károlyi Sándor gróffal, aki a sikeres akció végrehajtásához teljes állami garanciavállalást követelt.¹⁴ Darányi eleinte a parcellázás esetében sem tartotta követhetőnek az „állami gyámkodás” fenntartását.¹⁵ A korabeli birtokpolitikai viták legneuralgikusabb pontja nem az állami szerepvállalás mértéke volt, hanem sokkal inkább maga a tény, hogy valaki(k) a fennálló birtokviszonyok kérdését feszegeti(k), netán azok megváltoztatására ösztönöz(nek). Már a probléma felvetése is óriási felzúdulást váltott ki, még azok körében is, akik elismerték, hogy az országban egészségesebb birtokviszonyok kialakítása lenne kívánatos. A kérdés körül kialakult légkört jól érzékelteti Darányi egyik 1898 elején elmondott felsőházi beszéde. Ebben utalt a kormány előző évben hozott jogszabályára, amely egyes túlnépesedett vidékeken megengedte a földhiány parcellázással történő enyhítését. „Például miért nem beszéltem én többet annak idején a képviselőházban a birtoklás helyesebb és egészségesebb megosztásának előmozdításáról? Nem beszéltem azért, ámbar a vitában való helyzetemet ezzel megkönnyítettem volna, mert éppen akkor voltak Szabolcsban a zendülések. Már most, ha mindjárt csak közvetve is, de azt a szint adjuk a dolognak, mintha ily zendülésekkel lehetne a kormánytól, a törvényhozástól, az államtól bármily irányban is concessiókat kicsikarni: ezt megengedhetetlen álláspontnak tartanám. Mi különböztetünk a socialismus bizonyos szívlelendő tünetei között és a lelketlen izgatások közt.”¹⁶ – hívta fel a miniszter a birtokpolitikai ügyekben folytatandó párbeszéd fontosságára hallgatósága figyelmét.

A birtokmegosztás körül folytatódó vita a Széll-kabinet kormányzása idején ismét felerősödött. A századfordulón a politikaformáló hazai közvélemény egy része a hatályban lévő 1894-es jogszabály helyett új telepítési törvény megalkotását szorgalmazta. Ettől nemcsak az egészségesebb birtokszerkezet kialakítását, hanem az ún. „nemzeti szempontnak, a magyar faj védelmének” érvényre juttatását is remélték, vagyis azt, hogy a telepítéseknél kizárólag a magyar nemzetiségű népesség juthasson birtokhoz. Ez utóbbi kérdésben a parlament kormánypárti és ellenzéki oldala közel azonos álláspontot képviselt, abban azonban éles véleménykülönbség fogalmazódott meg, hogy a birtokreformot hogyan hajtsák végre, és miképpen teremtsék elő az ehhez szükséges földalapot.

Darányi – tekintettel a problémakör összetett voltára – „társadalmi vita” keretében kívánta az elképzeléseket ütköztetni, a szándékok komolyságát fölmérni. Alapos előkészítő munkára vallott, hogy a miniszter 1899 szeptemberében a telepítéssel kapcsolatban 21 kérdést megfogalmazva, általa kompetensnek tartott 92 személytől és szervezettől kért véleményt.¹⁷ A beérkezett válaszok értékelése után 1900. január

13 KN 1892–1897. XXXI. 357.

14 KN 1896–1901. IV. 182–183.

15 Főrendiházi Napló (A továbbiakban: FN) 1896–1901. I. 151.

16 FN 1896–1901. II. 26.

17 MOL K 178. Elnöki iratok, 1899–7619.

18-ára szakmai tanácskozást hívott egybe, amelyre 109 meghívót küldött ki.¹⁸ A témához kapcsolódó viták már az ankétot megelőző napokban elkezdődtek. Több újságban a vita menetét befolyásolni szándékozó írárok jelentek meg. Kétségtelen, hogy a legnagyobb hatást Károlyi Sándor grófnak a Hazánkban közzétett terjedelmes cikke váltotta ki, amelyben a szerző határozott agrárius álláspontot fejtett ki. Az írás a telepítés ügyét elsősorban nem birtokpolitikai kérdésnek, hanem „a szláv és germán néptömegek közé szorult” magyar faj megmentésére szervezett társadalmi akciónak tekintette: „A magyar fajú középosztály elterjedése nemzetiségi, de magyar vidékeken is nemzeti feladat”. Véleménye szerint „középszerű eredményt is csak hathatós [évente több mint egymillió korona – F. Gy.] pénzüsszegekkel és hosszabb idő múlva fogunk elérni, kicsi birtokosokat a nyelvhatárokon, középbirtokosokat főképp a nemzetiségi közé telepítve. A munkát bízunk a Gazdasági Egyesületek Országos Szövetségére, kormánybiztosi ellenőrzés mellett. A telepéseket támogatni kellene az által, hogy a földet olcsón kapják.” Arra a nagyon kényes birtokpolitikai kérdésre, hogy honnan vegyék a telepítéshez szükséges földalapot, Károlyi nem adott használható választ. Határozottan helytelenítette viszont a nagybirtok felosztását, mert tapasztalata szerint „föld van elég”, csak pénzzel rendelkező vevő legyen. „Ha idők multával másként mutatkoznék az eladó birtokok száma, ha szintén földhiány lenne észlelhető, akkor gondoskodni kellene az állami és községi birtokok egy részének felosztásáról. Ezen kívül egyházi és hitbizományi szántóföld-nagybirtokoknak erdő és hegyvidéki területekkel leendő kicseréléséről.”¹⁹ Utóbbi kérdésben elfoglalt álláspontja korábbi véleményétől való elmozdulást jelentett, hiszen ezt megelőzően ellenezte ezt az eredetileg Beksics Gusztávtól származó ötletet.²⁰ (Károlyi az ankét január 20-i ülésén a Hazánkban leírtak esszenciáját előszóban is előadta.)

A Darányi Ignác elnökletével a minisztérium épületében folyó eszmecsere ma a házigazda tartotta az első beszédet. Az addig elért eredmények vázlatos összefoglalása után örömmel állapította meg, hogy a hazai közvélemény kezd megbarátkozni az állami telepítés gondolatával. Magát a telepítést egy „újabb kapocsnak” nevezte, „a mely a földművelő népünket a birtokos osztályhoz kötni hivatva van”, és a nagy feladat elvégzésekor „a vezető szerep, az irányító szerep a birtokos osztályt kell, hogy illesse”. Habitusához illően óvatosan kezelte az ügyet, nem fejtette ki a telepítéssel kapcsolatos átfogó elképzelését, ehelyett a tanácskozás sikeréhez fűzött reményeit fogalmazta meg. „És én reményelem, mert bízom egyfelől a magyar birto-

18 MOL K 178. Elnöki iratok, 1900–20. A tanácskozás teljes anyagát közli: A telepítés s azzal kapcsolatos kérdések ügyében a m. kir. Földművelésügyi Ministeriumban Darányi Ignác m. kir. földművelésügyi minster elnökle alatt 1900. január 18–23. napjain tartott szakértekezlet jegyzőkönyve. Bp. 1900.

19 *Gróf Károlyi Sándor*: A telepítés kérdéséhez. Hazánk, 1900. I. 14. 5.

20 Az ankétot megelőző hírlapi vitáról lásd többek között: *Beksics Gusztáv*: Magyarország jövője. A telepítési ankét. Magyar Nemzet, 1900. I. 18. 1–3. Beksics birtokpolitikai elképzeléseire vonatkozóan lásd: A magyar faj terjeszkedése és nemzeti konszolidációja, különös tekintettel a mezőgazdaságra, birtokviszonyokra és népesedésre. Bp. 1896. és A magyar politika új alapjai kapcsolatban a magyar faj terjeszkedő képességével és a földbirtokviszonyokkal. Bp. 1899.

kos osztály hagyományos emberszeretetében, másfelől földművelő népünk józan okosságában, a mely – hacsak mesterségesen izgatva nem lett – lehetetlen dolgokat nem kívánt és földosztási ábrándoktól idegen volt.” – nyugtatta meg a radikális reformoktól félőket.²¹

Az ankét eseményeit a sajtó élénk érdeklődéssel követte és kommentálta. A hat nap során több tucat felszólaló fejtette ki véleményét, mások írásban nyújtották be javaslataikat. A tanácskozáson számos kérdésben került sor vitára, az egyik a birtokforgalom körül bontakozott ki. Asbóth János, Mandelló Gyula és Zselénszki Róbert a hitbizományok fenntartásának szükségessége mellett érveltek.²² Nézeteiket a Magyar Nemzet „retrográdnak és agrár-reakzionáriusnak” minősítette,²³ kiváltva ezzel a Hazánk éles kirohanását.²⁴ Zselénszki felszólalásában – sokakkal vitázva – kételeyeit fejezte ki a nemzetiségi szempontú telepítés célszerűségét illetően, egyáltalán magát a telepítést is helytelenítette. Ellenjavaslatának lényegét az alábbiakban foglalta össze: „Nem tartom kívánatosnak, hogy az állam oly módon telepítsen tovább, mint azt addig tette, azt sem, hogy magánbirtokok telepítési, illetőleg parcellázási célokra való fölhasználásra megkönnyítessék, azt sem, hogy kincstári erdőbirtokok telepítési célokra használtassanak föl, azt azonban helyesnek találnám, hogy hozzátelepítésre, illetőleg elparcellázásra alkalmas törvényhatósági és községi ingatlanoknak telepítése, illetőleg elparcellázása megkönnyítessék, előmozdítassék”.²⁵ Vitát kiváltó hozzászólásában kételyeit fogalmazta meg a telepítés magyarosító szándékát illetően: „Vannak számosan, kik nemzetiségi szempontokból barátai a telepítésnek és azt hiszik, hogy ezen eszközzel meg lehet a nemzetiségi vidékeket magyarosítani. Ha ez lehetséges lenne, egy szót sem szólnék az állami telepítési akció ellen, de én azt nem tartom lehetségesnek.”²⁶ Ehelyett a román Albina bank által Erdélyben alkalmazott modellt ajánlotta: a nemzetiségi vidékeken az állam vásárolja fel az eladó birtokokat, és azokra magyar nemzetiségű lakosokat telepítsen.

Az egy hétig tartó tanácskozás végén Darányi ismét felszólalt, de a vitában elhangzott álláspontok minősítésére – talán tudatosan – nem vállalkozott.²⁷ Rövid beszédében a birtokos osztályhoz szólva megrajzolta a telepítés mértékének határvonalát. „Én azt hiszem, igen t. értekezlet, az iránt tisztában van mindenki, hogy a tulajdonjogot, annak szentségét és annak szabadságát alterálni, érinteni senki sem kívánja és hogy ezen értekezleten, a melyen különböző szempontok érvényesültek és, mondhatnám, minden árnyalat képviselve volt, utópiáknak szóvivői nem akadtak.”

21 Magyar Nemzet, 1900. I. 20. 17.

22 Magyar Nemzet, 1900. I. 22. 3.

23 Disszonáns hangok. Magyar Nemzet, 1900. I. 22. 1–2.

24 „...Soknak találjuk, hogy mihelyt valaki nem áll a Magyar Nemzet főszerkesztője [Beksics Gusztáv – F. Gy.] mellé földföldarabolónak, az minden további megokolás nélkül, retrográdnak bélyegeztessék.” Hazánk, 1900. I. 25. 3.

25 Hazánk, 1900. I. 23. 2. Ezt a véleményt osztotta Rubinek Gyula is. Vö. Hazánk, 1900. I. 24. 3.

26 Hazánk, 1900. I. 23. 2.

27 A Pesti Hírlap vezércikkírója azt szeretné tudni, hogy mik voltak azok a gondolatok, amelyek Darányi fejében megfogalmazódtak, miközben a felszólalásokat hallgatta, s amelyekre nem reflektált. Pesti Hírlap, 1900. I. 25. 1–2.

Az értekezleten elhangzott hozzászólások tanúsították, hogy a földbirtokos elit telepítéssel kapcsolatos elképzelései igen távol álltak egymástól. Már az a tény is előrelépésként volt értékelhető, hogy közelebb kerültek az álláspontok a síkvidéki és hegyvidéki hitbizományok cseréje tárgyában, valamint az állami irányítással történő telepítés elfogadásának kérdésében.²⁸

A Pesti Hírlap a tanácskozást értékelő vezércikkében a birtokpolitika lényegét érintő kérdésre hívta fel olvasói figyelmét. A hazai birtokviszonyok körüli gondok megoldására iparfejlesztést és átfogó, egységes gazdaságpolitikát javasolt, amelynek kidolgozásáért és végrehajtásáért a földművelési és a kereskedelmi miniszternek együttesen kellene felelniük.²⁹ Általánosságban elmondható, hogy a telepítést és a parcellázást ellenzők álláspontja messze állt az újságban leírtakétól. A kialakult helyzet bonyolultságára jellemző, hogy az agrárius táboron belül is igen éles ellentétek alakultak ki egyes kérdések megoldását illetően. A gyakran radikális agrárius nézeteket megfogalmazó Zselénszki Róbert emlékiratában például a tanácskozást a szabadkőműves érdekek szolgálatában állónak minősítette, Darányit pedig népszerűséget hajszolónak, „a szabadkőművesekkel chórusban üvöltőnek” nevezte.³⁰ A miniszternek tapasztalnia kellett, hogy a birtokos osztály lényegében nem támogatja a birtokviszonyok korrekciójára irányuló törvényhozási elképzelését. Célját azonban nem adta fel: zárszavában további részletes statisztikai adatgyűjtést ígért, hogy az érintetteket meggyőzze az általa valósnak tartott helyzetről és a cselekvés szükségességéről.³¹ Ez azért is indokolt volt, mert a parlamenten kívüli baloldali politikai pártok, így többek között a legnagyobb erőt képviselő MSZDP egyértelműen a telepítések ellen foglaltak állást, azt „a kizsákmányolás újabb nemének” tekintették.³²

Pár hónappal később Darányi a telepítési értekezlet mérlegét megvonva részletesen kifejtette nézetét: „Hiba volna a telepítéseket csupán gazdasági szempontból eszközölni. Olyan országnak, minő Magyarország, mely ilyen viszonyok között él, semmiféle akciónál, de legkevésbé a telepítésnél nem szabad megfélemednie az állami szemponttól. [...] Az állami telepítésre kell szerintem a fősúlyt fektetni.”³³ Ez a félre nem érthető álláspontja eltért Károlyi Sándorétól és minden fontos kérdésben különbözött Zselénszki Róbertétől. Felszólalásában sokakkal megegyezően a középbirtokos osztályt ő is az ország „vezető elemének” tartotta. Nem került meg a kérdéses pontnak számító hitbizományok kérdését sem: „A kormány azon a nézeten van, hogy a hitbizomány a modern jogrendszerbe nem illik bele. De nem lehet elzárkózni e kérdés megbírálásánál az állami és nemzeti szempontok elől sem. A kormány új hitbizományok felállítását a felséges úrnak nem javasolta és a síkföldön javasolni nem is szándékozik [...] A kormány nem zárkózik el ridegen az elől, hogy különös

28 Köztelek, 1900. I. 27. 159.

29 Pesti Hírlap, 1900. I. 25. 1–2.

30 *Zelenski (Zselénszki) Róbert: Emlékeim.* Bp. 1929. 155.

31 „Addig dolgozzunk, a míg nappal van.” – szavakkal nagy tetszésnyilvánítás közepette fejezte be mondanivalóját. *Magyar Nemzet*, 1900. I. 25. 17.

32 *Farkas Dezső: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az agrárkérdés 1900 és 1914 között.* Bp. 1973. 55.

33 KN 1896–1901. XXVII. 239.

kivételképen Erdélyben és olyan exponált vidékeken, a melyek hasonló viszonyok közt vannak, ott a hol szociális, gazdasági és birtokmegosztási szempontok számba egyáltalán nem jöhetnek, kizárólag erdőbirtokra, a magyar állameszme megerősítése érdekében a Felségnek ily hitbizományok engedélyezésére javaslatot tegyen.”³⁴ Így összegezte a kormányéval megegyező, ugyanakkor a társadalom különböző csoportjaiban nagy vitát kiváltó álláspontját.³⁵

Koncepciójának figyelemre méltó elemét képezte az agrárkormányzati szociálpolitika fontosabb feladatainak kifejtése, amelyben a történetírásunk által újkonzervatív irányzatnak nevezett ideológia néhány eleme fedezhető fel. Elutasította mindazok vádját, akik szerint a kormány agrárpolitikája „a nagyobb birtokosoknak szolgál előnyül”. Ehelyett – állította Darányi – „az én politikám, [...] a kormány politikája mindenekelőtt a kisembereket segíteni, mindenekelőtt azokon segíteni, akik a legkevésbé sem tudnak magukon segíteni”. Feszültségkeltőnek és igaztalannak nevezi a nagybirtok és a kisbirtok közötti megkülönböztetések ismételt hangoztatását, mert ez „magyar szempontból nem helyes politika”.³⁶

A századfordulót követő években az 1900 eleji telepítési értekezleten elhangzott különböző elképzelések egyike sem valósult meg. A tanácskozás egyetlen eredménye, hogy kiderült: a reform lehangosabb szószólói „a telepítést az állami, községi és alapítványi birtokokra képzelték el, s az állami beavatkozást csakis ezekre a területekre kívánták leszűkíteni”.³⁷ Világossá vált, hogy a nemzetmentő elvekhez szükséges földalap megteremtéséhez a nagybirtokosság még kárpótlás ellenében sem kíván egyetlen négyszögöl földdel sem hozzájárulni, tehát hiányzott a már korábban is említett *áldozatvállalás*. Az 1890-es évek agrármozgalmai okozta sokk emlékei halványulván a kérdésben mindig hangadónak számító OMGE is fokozatosan visszakozott, már nem sürgette a birtokpolitikai korrekciót. Mindez gyengítette Darányinak a kérdésben elfoglalt álláspontját is. A kedvezőtlen fordulat ellenére az állami költségvetés egyre nagyobb összegeket fordított a telepítéssel kapcsolatos kiadásokra.³⁸ A hivatalban levő földművelésügyi miniszter ugyanis az 1894-es törvény 11. és 12. §-ában foglaltak értelmében telepítési célokra ingatlanokat vásárolhatott a 6 millió koronás telepítési alap terhére.³⁹ Darányi a kormány tagjait rendszeresen tájékoztatta vételi szándékáról, és minden egyes esetben a minisztertanács jóváhagyását kérte a vásárlás lebonyolításához. Az 1900 márciusi minisztertanácsi ülésen számot adott egy sikeres Kolozs vármegyei vételről, amelynek során a magyar állam számára több mint 12 000 kat. hold területet vásárolt. Beszámolt a telephelyek elfoglalásáról, amelyért az átlagban 2000 korona vagyonnal rendelkező telepések kifizették az első részletet. Az eredmények láttán kérte a minisztertanács beleegyezését egy Torda-

34 Uo. 240.

35 A telepítésről kifejtett véleményét kiemelkedő-jelentőségűnek tartotta a Jókai Mór és Beksics Gusztáv főszerkesztésével megjelenő Magyar Nemzet. (1900. III. 20. 1–2.)

36 KN 1896–1901. XXVII. 241.

37 Nagy József. Földbirtok-politika Magyarországon a két világháború között. Eger, 2003. 7.

38 1900-ban 450 000, 1901-ben 870 00 és 1902-ben közel 1 millió koronát, erre vonatkozóan Államköltségvetés 1901. Indokolás. 64. és Államköltségvetés 1902. Indokolás. 58.

39 Magyar Törvénytár i. m. 8.

Aranyos vármegyében fekvő 2100 kat. holdas birtok holdanként 240 koronáért történő megvételére.⁴⁰ Darányi ez utóbbi vármegyében igen fontosnak tartotta a telepítéshez szükséges földalap bővítését. Az 1901 elején összehívott minisztertanácsi ülésen biztatónak ítélte meg a Mezőség „visszahódításának” ügyét, és ezért kért engedélyt ifj. Andrassy Gyula gróf 2300 kat. holdas birtokának megvásárlására. Indokolása szerint remény van arra, hogy „a lakosság mintegy 25–30%-át képező magyar elem hozzátelepítés által oly mértékben megerősíthető, hogy az nem csak számban, hanem vagyronra nézve is a jelenlegi oláh többséggel szemben túlsúlyra vergődjék”.⁴¹

Darányi ezekről a vásárlásokról az országgyűlést és ezen keresztül a nyilvánoságot is tájékoztatta. 1901 eleji képviselőházi felszólalásából ismertté vált, hogy hivatali ideje alatt 14 609 kat. hold földet – ebből 9900 kat. holdat Erdélyben – vásárolt telepítési célokra, és folyamatban lévő ügyletekről is beszámolt.⁴² Azt, hogy a jövőben folytatni, sőt felgyorsítani kívánja az ilyen irányú beruházásokat, bizonyítja Széll Kálmánnak 1901 augusztusában küldött levele. A miniszterelnöknek címzett terjedelmes iratban tárcája 1902. évi költségvetési igényét sorolta fel. Hangsúlyozottan kérte a kormányfő támogatását a telepítés és birtokparcellázás ügyében, mivel az „nem speciális orvosság se nem cél, hanem *birtok politikai eszköz*, a melylyel nekünk, ha a jövőt biztosítani akarjuk, élnünk kell”.⁴³ Így indokolta az államkincstárt megterhelő investíció szükségességét. Statisztikai adatsorokat idézve ismételtén ráirányította a figyelmet főleg az Alföldön tapasztalható ellentmondásokra, amelyek okát a kötött forgalmú nagybirtok „túltengésében” látta. Az időközben végbement változásokra utalva felhívta a kormányfő figyelmét, hogy bár „a birtokviszonyok eme kedvezőtlen alakulása” miatt „annak idején itt-ott már zendüléssé fajult mozgalom lecsendesült ugyan” – köszönhetően a kormányzat gazdasági és szociálpolitikai intézkedéseinek –, „de a mozgalom nem szűnt meg és csak annyiban változott, hogy céljait ez idő szerint békés úton igyekeznek elérni”. A körülményekre való tekintettel a felhasználta 6 millió koronás telepítési alap helyébe új, 100 millió koronás alap létesítésére tett javaslatot, amelyet évente 10 millió koronás hitelrészletekkel venne igénybe. Előterjesztését azzal indokolta, hogy a tervezett telepítési alap az állami költségvetést csak kismértékben terheli meg, ezzel „szemben állana az a végtelen közgazdasági haszon, a mely a földbirtok helyesebb megosztásából, a földművelő osztálynak conserválásából s a kivándorlástól való visszatartásából származik”.⁴⁴

Jóllehet Darányi levelét „bizalmas, saját kezéhez” megkülönböztetéssel látta el, biztosra vehető, hogy a hitbizománnyal rendelkezők befolyásos köre értesült az előterjesztő nagyszabású tervéről. Az érintettek attól tartottak, hogy a telepítést és a parcellázást szorgalmazók az állami, községi és alapítványi kötött birtokok igénybevétele után majd az ő kezelésük alatt álló területek hasznosításának ötletével állnak

40 MOL Minisztertanácsi jegyzőkönyv (A továbbiakban: MT jkv) K 27. 1900. III. 28.

41 MOL MT jkv. K 27. 1901. I. 23.

42 KN 1896–1901. XXXIII. 151–152.

43 MOL Miniszterelnökség, K 26. 1902–XXXI–222.

44 Uo.

elő. A telepítés és a parcellázás útján megvalósuló birtokpolitika legkonzekvensebb támogatói között tartották számon Beksics Gusztávot, a Magyar Nemzet főszerkesztőjét. Beksics 1901 végén lapjában publikált írásában az 1902. évi agrárkötségvetés egyik változatát tárta az olvasók elé, ami a hitbizománnyal bírók körében nagy riadalmat váltott ki. A tervezetben foglaltak szerint mezőgazdasági művelésre alkalmas állami erdők kerülnének eladásra, és ezekben gazdasági és szociális szempontok figyelembevételével parcellázásokat hajtanának végre. Az írás szerzője pártfogolta a tervet, és döntő lépésnek tekintette azon az úton, amely a kötött forgalmú s mezőgazdasági művelésre alkalmas alföldi birtokoknak parcellázás útján történő értékesítését s az ekként felszabadult tőkének hegyvidéki erdőbirtokban való elhelyezését célozza. „Az állam, midőn ezen kérdés gyakorlati megoldását kezdeményezi, egyrészt példát nyújt a nagybirtokosoknak arra nézve, hogy a birtokáthelyezéssel kapcsolatosan, kellő körültekintés mellett, az eddigi jövedelmezőség jövőre is biztosítható, másrészt nemcsak kielégíti az Alföldön mindinkább mutatkozó földéhséget s ez által legbiztosabban gátat vet a szocializmus téves tanai elterjedésének, hanem egyszersmind meggátolja, hogy a hegyvidéki erdőterületek és havasok külföldiek kezére kerüljenek.” A továbbiakban Beksics utalt az ország egyes vidékein tapasztalható állapotokra, a kisbirtokosok földszerzése útjában álló akadályokra, amiért a „relative sok kötött birtok” okolható. „Ezen a bajon fokozatosan, de erőszakos intézkedések nélkül csak úgy lehet segíteni [...], hogy oly vidékekről, ahol túlságos sok a kötött birtok, az illető birtokos beleegyezésével, érdekeinek teljes kímélése mellett, áttelepítessék a kötött birtok más vidékre.”⁴⁵ Az írás állítása szerint Darányi a telepítési értekezlet kudarcával nem törődve, az érintett birtokosok nemtetszése ellenére „bölcs mérséklettel, óvatos kézzel” hozzákezdett „a birtokáthelyezés nagy kérdésének megoldásához”.

Beksics jólétesültségét bizonyítja Darányi Lukács László pénzügyminiszternek és a miniszterelnöknek küldött 1902 eleji átírat. A levél tanúsága szerint ekkor már elkészült a telepítésről és birtokfeldarabolásról szóló törvényjavaslat. A címzettekhez eljuttatott előadói tervezet tartalmazta az 1903-ban benyújtásra előkészített – később részletesen ismertetésre kerülő – jogszabály minden lényeges elemét.⁴⁶ A kormányon belüli vita és egyes befolyásos körök ellenállása is magyarázhatja, hogy konszenzus híján a lényegében elkészült koncepció képviselőházi tárgyalása nem kezdődött el. 1902 márciusában Darányi a költségvetési tárgyalássorozatban sem tett említést a már elkészült törvénytervezetről. A birtokpolitikával kapcsolatban mindössze ahhoz kérte képviselőtársai beleegyezését, hogy az uralkodó a jövőben kivételes esetben „a magyar állameszme megerősítése érdekében” a nemzetiségiek lakta vidéken hitbizományi erdőbirtokot létesíthessen.⁴⁷

1901-ben és 1902 elején felerősödött a „nemzeti birtokpolitikát” követelők hangja. A hitbizományokat érintő birtokcserét követelve vetették fel az Alföldön és a

45 Magyar Nemzet, 1901. XI. 26. 1.

46 MOL Miniszterelnökség, K. 26. 1902–XXXI–222–5057.

47 KN 1901–1906. IV. 295.

nemzetiségi vidékeken nemzeti szempontú telepítés és parcellázás kérdését.⁴⁸ A reformot követelők legtöbbje Darányi néhány intézkedéséből és a háttérben folyó törvényelőkészítő munkálatokból azt a következtetést vonta le, hogy a Széll-kormány a birtokkérdésben tapasztalható „egyenlőtlenség” megszüntetését tűzte ki célul. Véleményük szerint „a magyarság részben való felszabadítása a kötött és nagybirtok nyomása alól most már nem csupán elvi óhaj, hanem kormányzati maxima, a melynek gyakorlati érvényt szerezni van hivatva Darányi miniszter kezdeményezése s következetesen érvényesülő birtokpolitikája”.⁴⁹ Az ilyen vélekedéseknek nem volt reális alapja, ebben a kérdésben a Széll-kormánynak és ebből következően földművelésügyi miniszterének sem volt tág mozgástere. Ennek egyik bizonyítéka, hogy az OMGE 1902. évi VI. Gazdakongresszusán hozott határozat elvetette Baross János állami telepítést kezdeményező javaslatát. A küldöttek ehelyett magántelepítést szorgalmaztak és annak állami ellenőrzését javasolták.⁵⁰ „E kongresszus is tehát az állami telepítés ellen foglalt állást” – állapította meg nem kis elégtétellel Rubinek Gyula.⁵¹ A befolyásos agrárpolitikus a későbbiekben sem támogatta Darányi birtokpolitikai elképzeléseit.

1902-ben a belpolitikai életet azonban nem a birtokpolitikai viták uralták. A közvéleményt sokkal inkább a Magyarország és Ausztria között megkötött gazdasági kiegyezés – az ún. Széll–Koeber paktum – egyes pontjai, valamint a véderővita során felszínre kerülő mély ellentétek foglalkoztatták. A század elején a politikában régóta nem tapasztalt indulatok feszültek, amelyek erodálták a kormánypártot és gyengítették a Széll-kormány pozícióit. A feszültté váló közhangulat nem kedvezett Darányi birtokpolitikai terveinek sem. Befolyásos politikai körök egyre nagyobb távolságtartással és gyanakvással kezelték ezt az ügyet, már annak pusztá felemlegetését is kerülték. A Darányi által a földművelésügyi minisztérium épületébe 1902. november 29-ére összehívott telepítési értekezlet teljesen visszhang nélkül maradt.⁵² Darányi csak a képviselőház 1903. április 29-i ülésén látta az időt elérkezettnek arra, hogy előálljon telepítési és parcellázási tervzetével: „Készen van a törvényjavaslat indokolásával együtt; nem gátolná semmi, hogy rövid időn belül a ház azt letárgyalja”. Szavait a képviselőház vegyes érzelmekkel fogadta.⁵³ A földművelésügyi miniszter utolsó próbálkozásként 1903. április 30-án még tárgyalta a témában a miniszterelnökkel, és május 8-ára újabb telepítési értekezletet hívott egybe. Ezek azonban már következmény nélküli megbeszélések voltak. Végül elmaradt a kidolgozott törvényjavaslat betérjesztése.⁵⁴

Az 1903. évi törvényjavaslat részletes kimunkálásában – Darányi Ignác instrukcióinak figyelembevételével – a minisztérium VI. főosztályához tartozó két osztály

48 *Bekszics Gusztáv*: Gazdasági politika és nemzeti állam. Magyar Nemzet, 1902. I. 1. 1–4.

49 Magyar Nemzet, 1902. II. 21. 1–2.

50 *Kerék*: A magyar földkérdés. 76.

51 *Rubinek Gyula*: Telepítés és földbirtokpolitika. Bp. 1904. (A továbbiakban: *Rubinek*: Telepítés és földbirtokpolitika) 11.

52 MOL K. 148. BM Elnöki iratok, 1903–19–2188.

53 KN 1901–1906. IV. 66.

54 MOL K. 148. BM Elnöki iratok, 1903–19–2188.

(a birtok-feldarabolási és -telepítési, valamint az állami telepítési szolgálat) munkatársai Máday Izidor főosztályvezető, Bartóky József és Lovas Sándor osztályvezetők irányítása mellett vettek részt. Az előadói tervezet indokolása meghatározta a telepítés fogalmát: „A telepítés a népesség és a földbirtok országos megosztásának s az ezekhez fűződő magyar állami, nemzeti és gazdasági érdekek biztosításának egyik eszköze.”⁵⁵ A törvényalkotó itt is fontosnak tartotta megismételni az 1894. évi V. tc. kritikáját: „A gyakorlati élet megmutatta, hogy e törvény alapján telepítést szélesebb keretben folytatni nem lehet és nem is kívánatos”. A hatályban levő törvény további hibájául róta fel, hogy a jogszabály csak egy telepítési típust – a telepes községet, illetve falut, azaz a beltelkes telepítést – ismert el. A hiányosságok leltárát folytatva az indokolás szerint az 1894. évi törvény nem szabályozta a telepes és a telepítő közötti jogviszony közérdeket érintő részleteit, valamint nem adott kellő támogatást a telepítésben érdekelt feleknek.⁵⁶

Az új törvényjavaslat nem kevesebb, mint 125 §-át tíz fejezetre osztották. Szembetűnő, hogy a korábrinál sokkal alaposabb, részletesebb törvénytervezet született. Az 1903-as tervezet továbbra is kétféle telepítési típust, állami és magántelepítést ismer el, de hangsúlyozottan az elsőt támogatja. A magántelepítés felett az állam felügyeletet kíván gyakorolni és garanciákat kér a telepítőktől. Közérdekű magántelepítés esetében a feleket bizonyos mentességek (adó, illeték stb.) is megilletik. A telepítésnek korábban elfogadott módjai közül a telepes község és a telepes falu kategóriát ismerte el (ez utóbbit korábban hozzátelepítésként tartották nyilván), új fogalomként került a javaslatba (2. §) a tanyatelep és a gazdasági munkástelep típusa.

A hatályban lévő törvényhez képest lényegesen differenciáltabban, rendszerbe foglalva történt az egyes telepítési kategóriákhoz tartozó birtokok nagyságának megállapítása. Ennek bizonyosságául egyik új elemként került be az elképzelésbe a „nagy telephelyek” kialakításának ötlete (5. §), amelynek révén lehetőség nyílta 80 és 600 kat. hold közötti középbirtokok létesítésére.⁵⁷ Erre azért volt szükség, „mert a középbirtokban fogja megtalálni a telepes a legjobb vezetőjét, annál találhat munkát, attól kaphat gazdasági okszerű irányítást s annak felügyelete alatt teljesítheti a telep az exponált vidékeken igazán hazafias hivatását”.⁵⁸ E szándék mögött a rohamosan apadó számú magyar nemesi birtokosság védelme, deklasszálódásának megállítása keresendő.

Az elképzelés másik új elemét a 0,5–5 kat. hold nagyságú kistelephelyek, ún. munkástelepek létesítésének gondolata jelentette. „A munkástelepek engedélyezésének tehát csak ott van helye, ahol a munkásoknak állandó keresetre van kilátása, és ahová a munkások letelepítése a munkaerő hiánya miatt már közérdekből is kívánatos.”⁵⁹ Tulajdonképpen ezzel a paragrafussal a jogszabály elsősorban a nagybirtok

55 Törvényjavaslat a telepítésről és a birtokfeldarabolásról (Előadói tervezet). A m. kir. földművelésügyi minster kiadványai. Bp., 1903. (A továbbiakban: Telepítési törvényjavaslat. 1903) 67.

56 Uo. 68.

57 1902 januárjában Darányi miniszterelnökhöz írt levelében még 500 kat. holdas birtokmaximum szerepelt. MOL Miniszterelnökség K 26. 1902–XXXI–222–5057.

58 Telepítési törvényjavaslat. 1903. 71.

59 Uo. 89.

számára teremt biztos munkaerőt, ugyanakkor szociális szempontokat figyelembe véve ezeknek a munkavállalóknak a korábbinál biztosabb megélhetést kínál.

Az érvényben lévő törvényekhez képest jelentős előrelépésként értékelendő, hogy a tervezet készítői a telepítésen kívül a birtokpolitika másik fontos elemének, a birtokfeldarabolásnak, más szóval a parcellázásnak szabályait is részletesen kidolgozták. A parcellázás egyes magas népsűrűségű, ugyanakkor földhiánnyal küszködő vidékeken hosszú távú megoldást ígért a helyben lakók számára, akik 2 és 40 kat. hold közötti föld megszerzésével egészíthetik ki korábban kért földtulajdonukat.⁶⁰

Miként az a több éven át húzódó, szűk társadalmi csoport bevonásával tartott eszmecserek során is tapasztalható volt, a birtokcsere és a hitbizományi birtokok kérdése körül alakult ki a leghevesebb vita. A tervezet 86. §-a erről a kényes kérdéstről úgy rendelkezett, hogy „aki mezőgazdasági művelésre alkalmas birtokát az államkincstárnak eladja és egy éven belül az eladott ingatlan értékének megfelelő erdőbirtokot vásárol”, az a személy minden esetben mentesül az illetékbevezetési kötelezettségtől.⁶¹ A 88. § lehetőséget adott volna a hitbizomány tulajdonosának, hogy a hitbizományi bíróság előzetes jóváhagyásával az egész ingatlant vagy annak egy részét telepítési és parcellázási célokra értékesítse.⁶² Az igen sok ellenkezést kiváltó téma indokolásában a javaslat készítői a gyakorlati részletekre is kitértek. „Midőn a hitbizomány birlalója magának is részt kíván a telepítésnek áldásos, hazafias munkájából az által, hogy a hitbizomány egyes részeit vagy esetleg az egész hitbizományt telepítési célokra engedi át”, a kapott ellenértéket vagyonához csatolhatja, illetve az átadott terület helyett vásárolt birtok a jövőben a hitbizomány részét képezi.⁶³

Már többször is történt utalás arra, hogy a hatályban lévő 1894. évi törvény kudarcának egyik oka a rendelkezésre álló anyagiak hiányában keresendő. A hibából tanulva a tervezet jelentősen megemelte a földművelésügyi miniszter rendelkezésére álló telepítési alapot. A javaslat értelmében a birtokpolitikai terv végrehajtására 10 év alatt 80 millió korona kötvényfedezet állna rendelkezésre.⁶⁴ Ez ugyan több mint tízszerese az 1894. évi alapnak, de 20 millió koronával kevesebb, mint amennyit 1902 januárjában Darányi már korábban idézett levelében erre a célra kért a miniszterelnöktől.⁶⁵ A miniszter ebből a felülről nyitott alapból – a minisztertanács hozzájárulásával, miként addig is – földbirtokot vásárolhatott a telepítési birtokalap számára. A tervezet 83. §-a azonban további igen tág mozgásteret biztosító jogkörrel ruházta volna fel a földművelésügyi minisztert, ami a korabeli jogviszonyok között gyanakvást, sőt ellenkezést váltott ki. Az idézett paragrafus ugyanis kormányzati konszenzus esetén a telepítési alap javára szerzett ingatlan hasznosításának egy különös módját engedte volna meg. A javaslat indokolásában utalás történik erre az esetre: „Ez a rendelkezés módot ad arra, amire eddigelé semmiféle eszközzel nem rendelkezünk, hogy ott ahol az ingatlanok tulajdonosainak személyisége fontosság-

60 Uo. 39.; 79–80.

61 Uo. 47.

62 Uo. 48.

63 Uo. 141.

64 Uo. 44–45.

65 MOL Miniszterelnökség, K 26. 1902–XXXI–222–5057.

gal bír, az állam közbeléphetessen s a maga érdekének megfelelő kézbe adja az ingatlant.”⁶⁶ Ezzel a jogszabállyal az állam lehetőséget kapna birtokok létesítésére olyan helyen is, ahol az gazdasági szempontból egyébként veszteséges lenne. A beavatkozás háttérének megvilágítását adó indokolás szerint „A birtokváltozások némely zónákban olyan irányzatot mutatnak, melyet az állam tétlenül nem nézhet”. Az esetleges visszaélések megakadályozása érdekében a közérdekű telepítésekre az elképzelés szerint csak erős kormányzati és társadalmi kontroll után kerülhetne sor.⁶⁷

A miniszter a már hivatkozott telepítési alap terhére különböző kiadásokat fedeztetett és az érintettek számára kölcsönt adhatott. Erre az általában tőkeszegény telepeseknek szükségük is volt, mivel a javaslat 68. §-a értelmében csak az lehetett telepes, „aki a telephely első gazdasági felszerelését beszerezni, családját a telep első évi termésének betakarításáig fenntartani képes”. Ezen túl a leendő telepes kis- és középnagyságú telephely esetében (0,5 és 80 kat. hold között) a vételár 10%-át vagy 2 évi járadékot, nagy telephely esetében (80 és 600 kat. hold között) a vételár 25%-át vagy 5 évi járadéknak megfelelő összeget köteles kifizetni. Ez komoly anyagi megterhelést jelentett, jelentős tőkeerőt feltételezett. Ezzel szemben az állami telepítések esetében a kis- és középtelephelyek jövőbeli tulajdonosai 1500, a nagy telephelyek gazdái 4000 korona építési kölcsönt igényelhetek, amit 20 évre maximum 5%-os kamatra kaphattak.⁶⁸ A törvényalkotó természetesen tisztában volt vele, hogy a telepítési és parcellázási ügyletek iránt érdeklődők nagyobbik hányada nem rendelkezik a szükséges vételárral és beruházási tőkével. Ilyen kondíciók mellett a telepítőnek sem fűződik érdeke ahhoz, hogy megváljék birtokától. Ennek az ellentmondásnak az áthidalására javasolja a tervezet „a járadékrendszer és járadékjelzáloghitel mellett való telepítés intézményének meghonosítását”.⁶⁹ Az elképzelés végrehajtását egy olyan állami támogatásban részesülő pénzügyintézetre bíznák, amelyik mindkét fél érdekeinek figyelembevételével járadéklevelek kibocsátására vállalkozna.⁷⁰

Az előadói tervezet a részletesen kimunkált elképzelések végrehajtását a földművelésügyi miniszter elnöklete alatt álló huszonnégy tagú Országos Telepítési Tanácsra ruházta volna át, amelynek tagjait a minisztertanács előterjesztésére élethossziglanra az uralkodó nevezné ki.⁷¹

A képviselőházi vita elmaradása ellenére az érdeklődő közvélemény megismerhette Darányi birtokpolitikai elképzeléseit, ugyanis a törvényjavaslat előadói tervezetét és annak indokolását kiadták.⁷² A Széll-kormány 1903. június 27-i lemondása előtt néhány nappal a Köztelek a jogszabály benyújtása körüli bonyodalmakra adott magyarázatot: „A törvényjavaslat tervezet, melyet Darányi miniszter a politikai zűrzavarok közepette, mondhatni az utolsó órában hozott nyilvánosságra [...] dacára annak, hogy e javaslat-tervezet hetek óta benyújtásra készen állott, a magyar parla-

66 Telepítési törvényjavaslat. 1903. 75.

67 Uo. 76.

68 Uo. 36–37.

69 Uo. 151.

70 Erről részletesen a tervezet 99–122. §. Uo. 54–65.

71 Uo. 51.

72 Telepítési törvényjavaslat. 1903 i. m.

mentben beállott állapotok miatt nem volt módjában a törvényhozás elé terjeszteni.”⁷³ A javaslatot a Darányi ez irányú erőfeszítéseit támogató Magyar Nemzet örömmel fogadta. A lap vezércikkének szerzője reményét fejezte ki, hogy az újonnan megalakult Khuen-Héderváry-kormány – ebben Darányi maradt továbbra is a földművelésügyi tárca élén – mindent megtesz a törvény mielőbbi elfogadtatásáért.⁷⁴

A Magyar Gazdaszövetség lapja, a Hazánk három terjedelmes elemző írásban foglalkozott a törvényjavaslattal.⁷⁵ „Végre egy bátor lépés nemzeti erőink gyarapítása és konszolidációja felé!”⁷⁶ – üdvözölte a tervezet benyújtását az a Baross János, akinek állami telepítési javaslatát az 1902. évi pozsonyi VI. Gazdakongresszus résztvevői egyhangúan elutasították.⁷⁷ Ő is a törvényjavaslat képviselőházi tárgyalását, majd annak elfogadását szorgalmazta.

Darányi kísérlete azonban elbukott, mert a döntéshozók többsége nem látta be a jogszabály fontosságát, időszerűségét. A szükségesnél kevesebben értettek egyet az olyan véleménnyel, mint amelyet a Darányi birtokpolitikai tervét mindvégig támogató Magyar Nemzet fogalmazott meg. A telepítési javaslat „nemcsak a magyar fajt és magyar nemzeti államot szilárdítja meg örökre, hanem a szociális kérdést is békés úton viszi a megoldás felé. Darányi e nagy földreformja méltó a 48-as nagy reformhoz. A magyar viszonyoknak teljesen megfelel, mert mentes minden radikalizmustól.”⁷⁸

A Khuen-Héderváry-kormány 1903. november 3-i lemondását követően hivatalba lépő Tisza-kabinet a kérdést levette a napirendről. Ez a lépés várható volt, hiszen Tisza István „határozottan ellene volt minden tervszerű telepítési akciónak”.⁷⁹ Véleménye e tekintetben az 1890-es évek közepe óta semmit sem változott, akkor egy képviselőházi felszólalásában a teljesítés társadalmi következményeiről is szólva mondta: „Ha a mezőgazdasági munkásnak földet ígérünk, ígérjünk tőkét az ipari munkásnak [...] És azt hiszem, nem siethetünk eléggé, és nem lehetünk eléggé merevek és eléggé határozottak annak kijelentésében, hogy a munkáskérdés soha, semmilyen körülmények között földosztási, telepítési elméletekkel megoldva nem lesz.”⁸⁰ Tisza földművelésügyi minisztere, Tallián Béla nem is próbálkozott a kérdést ismét felvetni, pedig az 1900. évi telepítési értekezleten még támogatta Darányi elképzelését.⁸¹

A kormányból kikerülve és még inkább távol került a hatalomtól, mivel véleménye több fontos kérdésben eltért a Szabadelvű Párt politikai irányvonalától. Időközben kiderült, hogy néhány kérdésben az ellentétek feloldhatatlanok, melynek következményeként Darányi 1904 novemberében többedmagával kilépett a kormánypártból. Az általa képviselt birtokpolitikai irányzat támogatottsága is csökkent. A gazda-

73 *Jeszenszky Pál*: A telepítési törvényjavaslat. *Köztelek*. 1903. VI. 24. 977–979.

74 *Magyar Nemzet*, 1903. VII. 10. 1–2.

75 *Baross János*: A telepítési javaslat mérlege. *Hazánk*, 1903. VII. 19. és VII. 26.

76 *Baross János*: Telepítési politika. *Hazánk*, 1903. VII. 11. 1.

77 *Kerek*: A magyar földkérdés. 76.

78 *A Magyar Nemzet* 1903. július 10-i számát idézi *Iván János*: Földbirtokreform és társadalmunk. Bp. 1935. 83.

79 *Kerek*: A magyar földkérdés. 73.

80 KN 1892–1897. IV. 112–118. Idézi: *Tisza István*: Válogatott politikai írások és beszédek. Bp. 2003. 69.

81 *Kerek*: A magyar földkérdés. 73.

sági és jogi szempontból részletesen kimunkált óvatos reformlépéseket ajánló javaslatát a birtokos osztály tagjai 1903 végére kategorikusan elutasították. A legnagyobb agrárius érdekképviselői csoportok is ugyanezt tették. Ennek egyik bizonyítéka, hogy Rubinek Gyula, az OMGE vezető tisztviselője, egyidőben a Köztelek főszerkesztője, az 1902-es pozsonyi gazdakongresszuson megismert nézeteit továbbfejlesztve 1904-ben könyv alakban kiadott munkájában Darányi birtokpolitikai koncepciójától lényegesen eltérő javaslattal állt elő.⁸² Álláspontja szerint telepítés helyett inkább a földbirtokpolitika más eszközeit (földteher-mentesítés, birtokminimum, homestead stb.) kellene alkalmazni, és ennek megvalósításából az államnak csak kisebb szerepet kellene vállalnia.⁸³ Határozottan helytelenítette az állam beavatkozását a szabad földbirtokpiacba, mivel megítélése szerint a népesség nemzetiségi összetételének megváltoztatására a telepítés nem célravezető, legalábbis ezt a következtetést vonta le a Poroszországban végrehajtott birtokpolitikai intézkedésekből. A Tisza-kormány idején többségbe kerültek a Rubinek-féle nagybirtokot védő, mindenfajta birtokkorrekciót s különösen a telepítést és a parcellázást elutasító nézetek.⁸⁴

Az irányzatot képviselők befolyásának növekedését jellemző eset, hogy a kérdésben Darányival ellentétes véleményt megfogalmazó Rubinek téziseinek bő kifejtésére helyet adott a Magyar Gazdaszövetség orgánuma, a Hazánk is.⁸⁵ Az eset érdekessége, hogy mindez néhány hónappal Darányinak a szövetség élére történő megválasztását követően történt, aki 1904 májusában a közéleti szerepléstől betegsége miatt visszavonuló Károlyi Sándor gróftól átvette a jelentős befolyással rendelkező Magyar Gazdaszövetség elnöki tisztét.⁸⁶

Az 1904 végétől ellenzékbe került Darányi – addigi szokásától eltérően – rendszeresen részt vett a napi politikai eseményekben, amelyek középpontjában pártpolitikai és közjogi kérdések álltak. A több mint két évig tartó időszak fontos változásokat hozott életében. Ez nemcsak egykori pártjával történő szakításban nyilvánult meg, hanem új, nagy kihívást jelentő feladatok vállalásában is. Fontos szerepe volt az Alkotmánypárt megszervezésében, sőt fél éven át annak elnökeként is jegyezték.⁸⁷ Emellett jelentős szerepet vállalt a nemzeti ellenállásban, a szövetkezett ellenzéki pártok munkájában. Aktívan közreműködött a belpolitikai helyzet konszolidálásában, a Fejérváry-„darabontkormány” lemondatásában, valamint az uralkodó és a parlamenti pártok közötti viszony helyreállításában.

82 *Rubinek Gyula*: Telepítés és földbirtokpolitika. Bp. 1904.

83 *Rubinek*: Telepítés és földbirtokpolitika. 13.

84 I. m. 14. és köv. oldalak.

85 Telepítés és földbirtokpolitika. Hazánk, 1904. VII. 23. 1–2. Az írás megjelenése néhány hónappal Darányinak a Gazdaszövetség élére történő megválasztását követően történt.

86 „Örömmel látjuk utódjaul a gazdaszövetség elnökségében Darányi Ignácot, a ki mint politikus szintén a szabadelvű irány híve, mint agrárius pedig a kis és nagy embereknek, ha azok magyar emberek, általános, őszinte barátja.” Az Újság, 1904. V. 21. 1.

87 Az 1905 novemberében megalakult Alkotmánypárt vezérkara: „pártvezér”: Andrassy Gyula gróf, elnök: Darányi Ignác, másodelnök: Nagy Ferenc.

II. MINISZTERSÉGÉNEK MÁSODIK KORSZAKA

Darányi 1895 és 1903 között végzett miniszteri munkája és a nemzeti ellenállás idején mutatott politikai teljesítményének elismeréseként újból felkérést kapott az 1906 áprilisában hatalomra jutott Wekerle-kormányban a földművelésügyi minisztérium irányítására. Kinevezésével formálisan ismét lehetősége nyílt korábban félbehagyott reformjai és elképzelései továbbvitelére, így többek között birtokpolitikai tervek megvalósítására. Ez utóbbi elhatározásában látszólag megerősítette őt Wekerle Sándor miniszterelnök 1906. május 29-i felsőházi beszéde, amikor kormányának programjáról szólva a feladatok között említette a telepítés és a parcellázás folytatását.⁸⁸ Ugyanakkor a korabeli belpolitikai viszonyok ismeretében megállapítható, hogy Darányi helyzete csak látszólag volt kedvező, mivel a századforduló kormányzati időszakához képest gyökeresen eltérő körülmények között kellett a minisztériumot irányítania. Az uralkodó és a hazai politikai elit közötti nézeteltérések 1906 elején végül is kompromisszummal rendeződtek, a bizalom foka azonban nem érte el a korábbi szintet, és ennek következtében a belpolitikai élet légköre kiszámíthatatlannabbá, feszültebbé vált. Csak a mezőgazdaságot érintő területekre szorítkozva is igaz a fenti megállapítás, például 1905 június–júliusában a Dunántúlon tízezreket megmozgató sorozatos cseléd- és aratósztrájkok okoztak jelentős nyugtalanságot. A következő esztendőben hasonló számú alföldi aratómunkás többhetes munkabeszüntetése jelezte, hogy alapvető problémák várnak sürgős megoldásra.⁸⁹

Darányi hamarosan tapasztalhatta, hogy a koalíciós kormányzásból eredő egyeztetések igen időigényesek, esetenként pedig a kompromisszumok oltárán elveket is fel kell áldoznia. Mozgástere a Wekerle-kormányban szűkebb volt, mint a Széll-kabinetben, és nem csak azért, mert személyes kapcsolata kevésbé volt szorosnak nevezhető a miniszterelnökkel. A kormány helyzete is törekenyebb volt, amit a koalíciós partnerek ismétlődő vitái, az 1907-ben lejáró vámközösség megújítása körüli ellentétei, a véderőreform tárgyában kifejtett nézetkülönbségek, a mezőgazdasági cselédek és az aratómunkások sztrájkjain kívül az ipari munkások esetenként zavar-
gásokhoz vezető megmozdulásai nehezítettek.

A törvényhozás műhelyeül szolgáló parlament is elveszítette korábbi nyugalmát, a viták hevesége fokozódott, ami a Ház összetételében bekövetkezett változásokkal is magyarázható. Nőtt a nemzetiségi képviselők száma, és mandátumhoz jutott néhány baloldali, szociáldemokratákhoz közel álló eszméket valló képviselő. Közülük is kiemelkedett Mezőfi Vilmos és a tőle radikálisabb nézeteket valló, a birtokos parasztság követeléseinek szószólója, Áchim L. András. Ez utóbbi 1906. július 20-i parlamenti felszólalásában valósággal sokkolta hallgatóságát: „Utasítsa a ház a földművelésügyi minisztert, hogy kezdje meg haladéktalanul az előmunkálatokat a hitbizományok és papi birtokok állami megváltásának kérdésében, hogy ezen birtokok állami tulajdonba kerüljenek, [...] az állam olcsó haszonbér mellett apró parcellák-

88 Magyarország története 1890–1918. 7/2. k. Főszerk.: Hanák Péter. Bp. 1978. 618.

89 A probléma kezelésére fogadtatta el Darányi a „derestörvényként” elhíresült „A gazda és a gazdasági cseléd közötti jogviszony szabályozásáról” szóló 1907. évi XLV. tc.-et.

ban bocsássa ezen földeket a földre, illetve kenyérré szoruló nép használatára”⁹⁰ Egyúttal követelte, hogy a földművelésügyi miniszter ebben a tárgyban fél éven belül nyújtson be törvényjavaslatot.

Darányi visszafogott válaszában közölte hallgatóságával, hogy megfelelő pénzügyi feltételek közepette maga is támogatja a parcellázást, különösen akkor, ha az a szegény emberek érdekében történik.⁹¹ A kormánypártok egyes képviselőit már a miniszter szavai is aggodalommal töltötték el, nem beszélve Áchim követeléséről, ami elrettentő példaként szolgált a legkisebb reformtól is elzárkózók számára.⁹² Az 1906 tavaszán hivatalába lépő régi-új földművelésügyi miniszter előtt egyértelmű volt, hogy az orvosolandó kérdések közé tartozik a telepítés és parcellázás rendezése, sőt a belpolitikai események alakulása következtében ennek megoldása egyre sürgetőbbé válik.

Darányi hivatalba lépése után azonnal hozzáfogott a törvény előkészítéséhez.⁹³ A részletek kidolgozásában régi munkatársain kívül – a főosztályvezetővé előlépett Bartóky József és Lovas Sándor mellett – elsősorban Sierbán János, Tervey Imre és Zsedényi Béla segítettek. Birtokpolitikai tervének korábbi támogatói, így Beksics Gusztáv is, üdvözölték ismételt kinevezését, és a nevéhez köthető nemzeti földbirtokpolitika folytatását várták tőle.⁹⁴ A politikai légkör a jogalkotótól nagy körültekintést kívánt, ugyanakkor a minden új megoldási javaslat iránti nyitottság növelhette a siker esélyét. Még az olyan kissé idealisztikusnak tartott elképzeléseket is fontolóra kellett venni, mint amilyenről 1906 őszén a Pesti Hírlap tudósított. Az addig nyilvánosságra nem került terv kisbirtokos- és nyaralótelepekből álló mintatelepek létesítésének gondolatával állott elő: „Ne csupán parasztokat, hanem mindjárt intelligenciát is telepítsenek oda, hogy legyen a földművelő lakosságnak a közelben mindjárt fogyasztó közönsége is”. Elképzelésük szerint ez az intelligencia iránymutatást adhatna a közéleti kérdések közötti eligazodáshoz.⁹⁵

A törvényelőkészítő háttérmunkára utal az agrárköltségvetés vitájának bizottsági ülésén elhangzott miniszteri tájékoztatás, miszerint az utóbbi időben 57 000 kat. hold parcellázására került sor. Darányi az 1907. évi terveket ismertetve számolt be újabb állami birtokvásárlásról és egyben a telepítés felgyorsítását lehetővé tevő törvény megalkotására tett ígéretet.⁹⁶ Igazi nehézséget jelentett, hogy a törvényalkotó megtalálja-e a határokat, amelyek a kérdésben döntő befolyással bíró s egyben érintett politikai elit számára még éppen elfogadhatóak. Darányi a korábban alkalmazott módszer – a széles közvélemény előtt zajló nyílt viták – helyett most a különböző álláspontok informális összegyűjtését részesítette előnyben. 1906-ra a telepítés és a parcellázás gondolatával legalább elméleti szinten megbarátkozók között egyértel-

90 KN 1906–1911. II. 196.

91 Uo. 227.

92 Ezt az álláspontot vallja Zselénszki 1906 nyarán Bernát Istvánhoz, a Magyar Gazdaszövetség vezető tisztviselőjéhez írott levelében. *Zselénszky (Zselénszki) Róbert: Emlékeim.* Bp. é. n. 330.

93 *Kerek M.*: 1939. 95.

94 *Beksics Gusztáv: A Szabadelvű Párt története.* Bp. 1907. 110.

95 *Pesti Hírlap,* 1906. IX. 16. 2.

96 *Pesti Hírlap,* 1906. XI. 4. 10.

műen többségbe kerültek azok a vélemények, amelyek a „kisemberek”, a kisebb birtokkal sem rendelkezők keretek közé szorított igényeinek kielégítése mellett a középbirtokosok elvárásainak megfelelő telepek létrehozását szorgalmazták.⁹⁷ Ez lényeges hangsúlyváltást jelentett az 1903-ban megfogalmazott birtokpolitikai elképzeléshez képest, hiszen az újonnan megfogalmazott teória a nemzeti és a gazdasági szempontok elsőbbségét hangsúlyozta a szociális elveket valló birtokpolitikával szemben.⁹⁸ A hazai birtokosság nagy része Rubinekkal egyetértve már 1904-től vallotta, hogy a szociális szempontokat figyelembe vevő birtokrendezések követeléseit teljesíthetetlenek, mert „az állam a nagyarányú telepítési akciójával fokozza a földéhséget s kielégíthetetlen vágyakat támaszt a vagyonnal nem rendelkező osztályokban”.⁹⁹

A hazai belpolitika befolyásolására képes csoportok körében beállott változások tényét erősíti meg Mezőssy Béla földművelésügyi államtitkár miniszterének küldött levele, amelyben Újfehértón szerzett tapasztalatairól számolt be. „Az itteni impreszióm – a megyegyűlés, a gentry hangulata és az ügy [ti. a telepítési javaslat] törvényhozási előzményei – én réám erősen azt a benyomást teszik, hogyha a közhangulattal számolni akarunk, a középbirtok létesítésének kérdését is erősen fontolóra kell vennünk.” Az államtitkár benyomása szerint az elmúlt két esztendő zavargásai miatt a birtokos osztály hangulata ideges, ezért indítványozza, hogy a készülő törvényjavaslatban „olyasmi is legyen, mely azok rokonszenvét biztosítsa”.¹⁰⁰ Az 1907. évi mezőgazdasági költségvetés parlamenti vitája során Darányi röviden jelezte, hogy a telepítésről és a parcellázásról szóló törvényjavaslatot be fogja terjeszteni.¹⁰¹ A vita egy későbbi szakaszában maga is megjegyezte, hogy az agrárköltségvetésben érintett témákat „majdnem teljesen a birtokpolitikai kérdések dominálták. Nagyon különböző, olykor ellentétes szempontokból világították meg ugyan a kérdést, de már maga az a körülmény, hogy minden második szónok birtokpolitikai kérdéssel foglalkozott, mutatja a telepítési és parcellázási törvényjavaslat sürgősségét és fontosságát.”¹⁰² Az eltérő érdekek ütközése kétségkívül nehéz helyzet elé állította a megoldást kereső Darányit. Az egyik 1906 végi képviselőházi ülésen Mezőfi Darányival polemizálva, némi megértéssel hangjában utalt erre a körülményre: „Én sokkal radikálisabb, sokkal gyökeresebb orvoslást akarok, mint aminőt a földművelésügyi miniszter úr nem mond, hogy akar, mert talán akarja, de nem tehet, mert nem teheti azt, hogy az egész ezer holdas gazdatársadalommal szemben felvegye a harcot.”¹⁰³ Egyes elemzések szerint a belpolitikai életben bekövetkezett változások

97 Szabó Miklós: Új vonások a századfordulói magyar konzervatív politikai gondolkodásban. Századok, 1974. 1. 35–36.

98 Kerék Mihály ezzel szemben azon a véleményen van, hogy a birtokpolitikát már az 1890-es évek elejétől a nemzeti gondolat igényének kielégítése vezérli. *Kerék M.*: 1939. 41.

99 Rubinek Gy.: 1904. 27.

100 Mezőssy Béla 1906. december 31-én kelt levele Darányi Ignáchoz. MOL Darányi család levéltára. P 1441. 9. doboz. idézi: Szabó Miklós: Új vonások a századfordulói magyar konzervatív politikai gondolkodásban. Századok, 1974. 1. szám, 36.

101 KN 1906–1911 IV. 330.

102 Uo. 399.

103 KN 1906–1911 IV. 433.

szűkítették Darányi mozgásterét. Ekkor már javában folytak az 1907-ben elfogadásra kerülő és a törvényerőre emelése után is éles polémiákat kiváltó cselédttörvény vitái.¹⁰⁴ A birtokosok tekintélyes többsége az említett törvényt a mezőgazdasági munkásoknak tett túlzott engedménynek tartotta. A Gazdaszövetséget és annak elnökét, Darányi Ignácot pedig azzal vádolták, hogy a paraszti birtok védelmét helyezi előtérbe, ahelyett, hogy az arra jobban rászoruló nemesi származású középbirtokosok érdekeit tartaná szem előtt.¹⁰⁵

A minisztériumban mindeközben folytatódott a birtokpolitikai törvény előkészítése. A műhelymunka során a korábbi megoldási javaslatok újabbakkal (pl. az Észak-Amerikába kivándoroltak tervszerű visszatelepítése, a járadékirtok kérdése) bővültek. A miniszter az érintettek konszenzusára várt, hogy a régóta ígért és sokak által nagyon remélt törvény végre a képviselőház elé kerüljön. Ez a pillanat azonban csak nem akart eljönni. Miközben a birtokos osztály megegyezési hajlandósága jótányit sem erősödött, a parlamentben a képviselők egy csekély létszámú csoportja a földkérdés Darányiétól sokkal radikálisabb megoldási javaslatával állt elő.

Miután Áchim L. Andrást megfosztották képviselői mandátumától, Mezőfi Vilmos, a Magyarországi Újjászervezett Szociáldemokrata Párt alapítója volt a parlament legradikálisabb nézeteket valló tagjainak egyike. A képviselőház munkájában aktívan részt vevő Mezőfi a cselédttörvény tárgyalásakor és 1908 tavaszán az évi költségvetés vitájában is nagy visszhangot kiváltva fejtette ki álláspontját. Minden alkalommal élesen bírálta a hitbizományi rendszert, azok kisajátítását javasolta.¹⁰⁶ A költségvetés tárgyalásakor igen hosszú hozzászólásában annak a véleményének adott hangot, hogy az elmúlt évek telepítési kísérletei kudarcot vallottak, és addig nem is vezetnek eredményre, „amíg Magyarországon a birtokmegosztás olyan igazságtalan marad, amilyen ma”. A sikertelenség további okait keresve rámutatott arra az ellentmondásra, hogy a valóban rászoruló nagy számú vagyontalanok vagy a csak csekély vagyonnal rendelkezők nem válhatnak telepítvényesekké.¹⁰⁷

Mezőfi véleményével nem volt egyedül, hiszen Thoroczkay Viktor báró függetlenségi képviselő is e probléma orvoslására nyújtott be törvényjavaslatot. Mindketten a hatályban lévő 1881. évi XLI. tc. vonatkozó paragrafusaira hivatkozva állították, hogy a telepítés és a parcellázás állami feladat, és ezekre a célokra „mindennemű kötött, vagy nem kötött birtok megvehető, vagy hivatalosan kisajátítható”. Thoroczkay javaslatának kedvezőtlen fogadtatását előre látva arra hívta fel a Ház figyelmét, hogy „A törvényjavaslat el van készülve arra az ellenszenvre, amely valószínűleg támadni fog bizonyos oldalról a kötött és nem kötött birtokoknak telepítési célokra való törvényes kisajátíthatása miatt. Ezzel a kérdéssel, bármennyire fájó is egyeseknek, le kell egyszer számolnunk. Le kell pedig számolnunk vele addig, amíg békés állapotok keretén belül ezt megtehetjük és ne várjuk be a viszonyok oda fejlődését, hogy a kényszer behatása alatt kellessen megfelelő kompenzáció nélkül meg-

104 „A gazda és a gazdasági cseléd közötti jogviszony szabályozásáról” szóló 1907. évi XLV. tc.

105 Szabó M.: 1974. 35–36.

106 KN 1896–1911. XVIII. 414.

107 Uo. 416.

adnunk azt, amit most békésen jószántunkból, megfelelő kompenzáció és törvényes kereten belül megadhatunk.”¹⁰⁸

Egy évvel korábban, a cselédtörvény nagy ellentéteket gerjesztő tárgyalása során Darányi éppen Mezőfivel vitázva Thoroczkayhoz hasonló álláspontot fejtett ki: „A kormányoknak főtulajdonsága kell hogy legyen az előrelátás és a bölcsesség. Ez az előrelátás azt parancsolja, hogy idejekorán beléssuk azon reformokat, azon szociális engedményeket, a melyeket meg kell tennünk és ne várjunk be keserves tapasztalásokat. A történet azt tanítja, hogy ha az államok és törvényhozások hibát csináltak, hibájuk leginkább az volt, hogy a mi engedményeket kellett tenni szociális vagy politikai téren, azokat nem tették meg a maguk idejében, nem tették önként, hanem csak mikor kicsikartattak, a mikor vaserővel és vaskénytelenséggel kellett megadni, a mikor tehát az engedmény már egész erkölcsi értékét elvesztette.”¹⁰⁹

Darányi a képviselőházi vita során elhangzott birtokpolitikai felvetésekre válaszolva eltökéltségéről biztosította hallgatóságát: „Én ehhez a birtokpolitikai akcióhoz hozzá vagyok növe”. A parlament 1908. május 19-i ülésén közel 70 ezer hold folyamatban lévő terület parcellázásáról tájékoztatta képviselőtársait, s egyben ünnepélyesen bejelentette: „A telepítési és parcellázási törvényjavaslat készen van, amennyire ez a földművelésügyi minisztériumra tartozik”.¹¹⁰ A továbbiakban a javaslat beterjesztése, majd tárgyalása már a politikai szereplők belátásától függött, a megállapodás ettől kezdve politikai konszenzus kérdésévé vált. E tekintetben azonban nem állt jól a Darányi által kiemelten fontosnak tartott telepítés és parcellázás ügye. A belpolitikát ismételten a közjogi viták uralták. A földművelési tárcát közvetlenül érintő ügyek (cselédtörvény, Ausztriával újabb 10 évre szóló vám- és kereskedelmi szerződés, továbbá a legfontosabb kereskedelmi partnerekkel kötendő kereskedelmi szerződések tárgyalásai, a borhamisítás törvényi szabályozása, a szesztermelés és -adózás újraszabályozása stb.) egytől egyig nagy vitát kiváltó kérdések voltak. Ezek a viták megosztották, ugyanakkor apasztották Darányi támogatóinak táborát. A politikai életben hangadó birtokos osztály többsége úgy vélte, hogy elsősorban a nevéhez fűződő szociális törvények elfogadása már eddig is aránytalanul nagy terhet rótt rájuk. Újabb engedmények megtételére – amilyen a telepítés és a parcellázás ügye – már egyáltalán nem voltak hajlandóak. Ezért azután a birtokos osztály tagjai érthető megnyugvással vették tudomásul az 1905–1907. évi agrársztrájkok befejeződését. Ráadásul a helyzet számukra kedvező alakulásáért még áldozatot sem kellett hozniuk, a nyugalom helyreállítását nagyobb parcellázások nélkül is sikerült elérni. A különböző birtokpolitikai elképzelésekre mindig élénken reagáló agráriusok, a legnagyobb birtokos érdekképviseleti szervezet, az OMGE is a parcellázás helyett inkább az óvatos telepítési politika megvalósítása mellett érveltek. Az 1903-as Darányi-javaslatához képest nagyobb teret engedtek volna a középbirokok telepítéssel történő földhözjuttatásának. A kérdés körül kialakuló vita az OMGE-ban is éles konfliktust váltott ki, ennek következményeként vereséget szenvedett a Des-

108 Uo. 424.

109 KN 1896–1911. IX. 196.

110 KN 1896–1911. XVIII. 463–464.

sewffy Aurél és Zselénszki Róbert nevével fémjelzett csoport, miután 1909 elején Károlyi Mihály grófot választották meg az egyesület elnökéül.¹¹¹

1906 után a törvényhozásba nagy számban kerültek be német, szerb, szlovák és román nemzetiségű képviselők, szám szerint harmincnyolcan. A nemzetiségiak nem tartoztak a Darányi-féle birtokpolitikai elképzelés kedvezményezettjei közé. Amikor pedig a viták során a nemzetiségi területekre történő telepítés szorgalmazóinak hangja felerősödött, elsősorban az erdélyi román képviselők tiltakoztak annak rájuk nézve hátrányos következményei ellen.

Aurel Vlad román képviselő 1907 elején a földművelésügyi miniszterhez intézett interpellációjában tiltakozott a bukovinai csángók Hunyad megyébe tervezett telepítése ellen.¹¹² 1908 végén Gyula Maniu nemzetiségi képviselőtársa Darányival hosszasan polemizálva annak a véleményének adott hangot, hogy a magyar államhoz hű nemzetiségiak megsegítésére és a döntően nemzetiségiak lakta területeken élő magyar ajkú népesség gazdasági helyzetének javítására meghozott intézkedések – felvidéki, hegyvidéki és székelyföldi akciók – sértik az ott élő nemzetiségiak érdekeit, és végső soron ellenük irányulnak. A miniszter válaszában visszautasította a vádat, és megismételte a magyar politikai elit nézetével megegyező érvét, miszerint a magyar királyság területén csak a magyar identitású állampolgárok rendelkeznek a nemzet irányításához szükséges összes jogcímekkel. Gondolatmenetét folytatva közölte a képviselővel, hogy éppen a magyar állam nemzetiségi politikájával az egész világnak példát mutatva mind ez ideig megengedte „házánk más ajkú polgárainak”, hogy megőrizhessék anyanyelvüket, megtarthassák jogaikat, sőt anyagilag is gyarapodjanak. Darányival együtt a döntéshozó politikai elit szilárdan meg volt győződve nemzetiségi politikája helyességéről, amivel álláspontjuk szerint – nemzetközi összehasonlításban is egyedülálló módon – segítettek a nemzetiségiak életminőségének javítását. Közölte képviselőtársaival, hogy a közeljövőben elkészülő telepítési törvényjavaslatban rögzítik a magyar állam és ezen belül a magyar ajkú népesség megerősítését szolgáló birtokpolitikai szempontokat.¹¹³

Többszöri ígéret után végül Darányi a képviselőház 1909. március 9-én tartott ülésén beterjesztette „A telepítésről, az ingatlanfeldarabolásról és egyéb birtokpolitikai intézkedésekről” címet viselő törvényjavaslatát, jóllehet befolyásos körökben már felröppentek lemondásáról szóló hírek is.¹¹⁴ A miniszter kérte a t. Házat, hogy az ügy fontosságára való tekintettel azt „egy 31 tagú ad hoc választandó bizottság” azonnal készítse elő tárgyalásra.¹¹⁵ Amikor 1909-ben a törvényhozás elé került az 1903. évi tervzetnél részletesebben kidolgozott koncepció, akkor a koalíciós kormány már elveszítette stabilitását, és ilyen nagy horderejű kérdés keresztülviteléhez sem ideje, sem ereje nem maradt. Wekerle miniszterelnök áprilisban benyújtotta lemondását, amit ugyan az uralkodó még nem fogadott el, de ezután közel egy éven át

111 Magyarország története 1890–1918. Főszerk.: Hanák Péter. Bp. 1978. 7/2. 771–772.

112 KN 1906–1911. VIII. 369.

113 KN 1906–1911. XXII. 26.

114 Az Újság, 1909. III. 4. 6.

115 Uo. 502.

a permanens kormányválság állapotát élte meg az ország, amit ráadásul a legnagyobb kormánypárt, a Függetlenségi Párt kettészakadása is súlyosbított. A konfliktus végül a kormány 1910. január 17-i lemondásával zárult. Ezzel úgy ért véget Darányi Ignác minisztersége, hogy a telepítési és parcellázási törvény vitájára már nem került sor, és tárgyalását a képviselőház a későbbiek során sem tűzte napirendjére.

Mindezek ellenére a széles körben ismertté vált törvényjavaslat nagy hazai visszhangot váltott ki, sőt külföldön is – elsősorban Németországban – több írás részletesen foglalkozott vele.¹¹⁶ A javaslat – miként erre már korábban történt utalás – az OMGE-n belül valóságos „politikai földcsuszamlást” okozott. A vita maga alá temette az utókor által „ultraagráriusnak” nevezett Zselénszki Róbertet, Darányi egyik legkritikusabb kortársát.¹¹⁷ Zselénszki az OMGE hivatalos lapjában, a Köztelekben a törvényjavaslatot a „radikálisok” óhajának minősítette, aminek egyenes következménye: „a lehető legrövidebb időn belül pusztuljon a magyar nagy- és középbirtokos”.¹¹⁸ Zselénszki az elképzelés indítékát a népszerűség hajhászásában vélte megtalálni, „népszerű az ki egyre a kisember érdekében szót emel”.¹¹⁹ Másutt közölt cikkében a magyar gazdaközönség ellen elkövetett legnagyobb merényletnek minősítette a javaslatot.¹²⁰ Darányira, minden alap nélkül, a merkantilizmus és a radikalizmus bélyegét sütötte rá, és „szörnyszülött” tervezetét „óriási dinamitbombának” nevezte, amely megvalósulása esetén „szét fogja robbantani a magyar agrárszervezetnek felső emeleteit”.¹²¹

A Darányi-féle javaslattal élesen szembehelyezkedett az MSZDP is. Ladányi Dezsőnek a Szocializmusban megjelenő cikke a telepítésben nem „parasztmentést”, hanem „parasztnyúzás” látott, az egész törvényjavaslatot pedig a nagybirtokosság megmentésére szolgáló nagyszabású akciónak tartotta.¹²² A Függetlenségi Párthoz közel álló Egyetértés viszont üdvözölte a törvényjavaslatot, amit a szerző „egy új és üdvös agrárreform és szociálpolitika” alapjának tekintett.¹²³

„A telepítésről, az ingatlanfeldarabolásról és egyéb birtokpolitikai intézkedésekről” címet viselő törvényjavaslat és indokolása az 1903-ban kimunkált tervezetnél érettebb formában került benyújtásra. Készítői figyelembe vették a korábbi kritikai észrevételeket, és az eltelt fél évtized alatt felmerült új keletű problémák megoldására is keresték a választ. Míg az 1903-as javaslatot tíz fejezetbe és 125 paragrafusba foglalták, addig az 1909-es elképzelést már tizennégy fejezetben és azon belül 368 paragrafusban tárgyalták. A terjedelmes indokolás a jogszabály megszületését a társadalmi, gazdasági körülményekben bekövetkezett változásokkal és az azokra adandó válaszok szükségességével magyarázza. Az indokolás első mondatából is kitűnik, hogy a jogszabály a liberális birtokpolitikai felfogással gyökeres ellentétben „az ál-

116 MOL K 178. Elnöki iratok. 1909–239.

117 Magyarország története. 7/2. 772.

118 Zselénszki: é. n. 531.

119 Köztelek, 1909. VI. 16. 1397.

120 Zselénszki: é. n. 559.

121 I. m. 543.

122 Iván J. 1935. 149–150.

123 Egyetértés, 1909. III. 10. Idézi: Iván J. 1935. 88.

lam elvitathatatlan kötelességévé” tenné a népesség és a földbirtok országos megosztásának szabályozását. A kivándorlás felgyorsulása, az „egy- és kétgyermekrendszer” elterjedése, „a vidékenként mutatkozó földéhség” jelzik, hogy „a birtokeloszlási viszonyok” nem megfelelőek, és „ezeken segíteni csak erős nemzeti birtokpolitikával lehet”. A törvényalkotó meg is határozta a *nemzeti birtokpolitika* eszközrendszerét: „beavatkozás az ingatlanok árverésébe, a síkvidéki birtokok erdővel való kicserélése, állami elővásárlási jog a korlátolt forgalmú birtokokra, a földbirtoknak az eredeti birtokos vagy családja kezén való megtartása, haszonbérlet társulatok létesítése stb. A javaslat gerincét azonban a telepítés és ingatlanfeldarabolás alkotja.”¹²⁴ A javaslat a hatályban lévő telepítési törvény (1894: V. tc.) hiányosságainak megszüntetését, megfelelő anyagi eszközök biztosítását és a telepítéssel járó kötelezettségek betartatását ígérte.

Rátérve az 1909. évi törvényjavaslat részletes vizsgálatára megállapítható, hogy az 1903-as elképzeléssel összevetve az nemcsak terjedelmében, hanem tartalmi kérdésekben is fontos eltérést mutatott. A hangsúly továbbra is az állami telepítésen maradt, és mértékének csak a költségvetés teherbíró képessége szabna határt. A javaslat megfelelő garanciák, állami felügyelet mellett továbbra is megengedte a magántelepítést, különösen ott, ahol ezt a helyi körülmények indokolták.¹²⁵ A kialakítandó telephely típusát és terjedelmét illetően megmaradt a korábbi hármastagozás (gazdálkodó-, munkás- és nagytelep). A javaslat egyidejűleg kiemelkedő szerepet szánt a korábban nagytelephelynek nevezett típusnak, amelyet középbirtokos telephelyként határozott meg. Az indokolás szerint erre két okból van szükség: „Az egyik az, hogy a középbirtokos osztály megerősítésére a megszűnt középbirtokok pótlására gondoskodni kell, a másik pedig az, hogy a telepesek részére ily módon állandó, hazafias szellemű vezetésről gondoskodjunk.”¹²⁶ Az 1909 előtt lezajlott viták és követelések hatására a javaslat 10. §-a értelmében az 1800 kat. holdnál nagyobb telephelyek kialakításakor 1800 kat. holdanként 1-1 középbirtokos telephely létesítését ajánlotta és ennek nagyságát 500 kat. holdban maximalizálta.¹²⁷

A törvényjavaslat részletesen meghatározta a birtokszerzés feltételeit. Eszerint büntetlen előéletű magyar állampolgárok közül a földműveléssel foglalkozó munkás, cseléd vagy kisbirtokosból lehetett gazdálkodó- és munkástelepen telepes. Középbirtokos telephez gazdasági akadémiai oklevéllel rendelkező egyén juthatott, aki – közelebről meg nem határozható módon – képes volt egy közösség szellemi és gazdasági vezetésére.¹²⁸ Azonnal telekkönyvezésre került annak a személynek a birtoka, aki kifizette a vételár 25%-át vagy járadékmegváltás esetén legalább 5 évi járadékot. Amennyiben az igénylő nem rendelkezett a fenti vagyonnal, akkor gazdálkodó- és munkástelep esetében a telepes abban az esetben foglalhatta el birtokát, ha a vételár

124 Törvényjavaslat a telepítésről, az ingatlanfeldarabolásról és egyéb birtokpolitikai intézkedésekről, s annak indokolása. (Előterjeszti Darányi Ignác). Bp. 1909. Indokolás. 1–2.

125 Uo. 5–7.

126 Uo. 2.

127 Törvényjavaslat a telepítésről, az ingatlanfeldarabolásról és egyéb birtokpolitikai intézkedésekről, s annak indokolása. (Előterjeszti Darányi Ignác). Bp. 1909. 3.

128 Uo. 9.

10%-át előre kifizette, illetve kétévi járadéknak megfelelő összeget helyezett letétbe, ezen felül rendelkezett a gazdaság felszereléséhez szükséges vagyoni háttérrel. A középbirtokos telepes esetében a vételár 20%-a, illetve 5 évi járadéknak megfelelő összeg letétbe helyezése volt a telephely elfoglalásának feltétele.¹²⁹ A szigorú pénzügyi előírásoknak való megfelelés behatárolta az igénylők számát, még akkor is, ha a vételi hitel kamatát csak 4%-ban rögzítették.¹³⁰ A fentiek ellensúlyozására a törvényjavaslat minden eddigi elképzelésnél nagyobb összegű, 12 év alatt egyenlő részletben rendelkezésre álló 120 millió koronás, felülről nyitott telepítési alap létesítéséről határozott.¹³¹

A Darányi Ignác nevéhez köthető koncepció lényegét érintő új eleme volt, hogy elismerte: „Magával a telepítéssel azonban az ország egész területére kiterjedőleg nem valósíthatnók meg a helyes birtokmegosztást”. Ezért a telepítésen túlmutató „közérdekű ingatlanfeldarabolásról” (parcellázásról) beszél, méghozzá olyanról, ami „megakadályozza a kizsákmányoló ingatlanfeldarabolást”.¹³² A javaslat 177. §-a értelmében „Ha a feldarabolás keresztülvitelétől kedvezőbb ingatlanmegosztás várható, vagy az egyéb közérdeket mozdít elő, a földművelésügyi miniszter az ingatlanfeldarabolást közérdekűnek nyilváníthatja”.¹³³ A tervzet az addig megfogalmazott elképzeléseknél is nagyobb önállóságot, mérlegelési lehetőséget adott volna a földművelésügyi miniszternek az állami földalap vásárlás útján történő bővítésére, ha ezzel javítható az adott körzet birtokszerkezete, vagy ily módon elérhető a kivándorlás csökkentése. Ezen túlmenően a miniszternek még arra is lehetőséget biztosított volna, hogy a parcellázásra szánt állami terület maximum 10%-át „az állásukat veszített gazdasági cselédek vagy szegényebb mezei munkások és kisbirtokosok” részére elkülöníthesse, és azoknak legfeljebb 5 kat. holdas parcellákban haszonbérbe adhassa.¹³⁴

A javaslat minden politikai ellenállással szembeszállva foglalkozott a korlátolt forgalmú birtokok kérdésével, megpróbálta azokat birtokmegosztási elképzelésébe illeszteni. Ezért bármely típusú kötött birtok tulajdonosának beleegyezésével lehetőséget adott haszonbérleti alapon történő parcellázásra. Ennek lényege, hogy a telephely árát a telepítési hatóság állapítja meg, aminek törlesztésére maximum 50 év áll rendelkezésre, úgy, hogy a telepes a vételár kiegyenlítéséig éves haszonbért köteles fizetni.¹³⁵ A korszak kiemelkedő agrárpolitikusai közül Károlyi Sándor gróf, Darányi Ignác, továbbá az érdekképviseleti szervezetek – elsősorban a Magyar Gazdaszövetség – szorgalmazták a leginkább a különböző típusú szövetkezetek, társulások létrehozását. Darányi tervzetében a kötött birtokok haszonbérleti úton történő értékesítésére is ezt a társulási formát tartotta reálisnak. Ezért foglalta törvénybe a lényegé-

129 Uo. 5.; 9.; 17–19.

130 Uo. 11.

131 Uo. 43.

132 Törvényjavaslat a telepítésről, az ingatlanfeldarabolásról és egyéb birtokpolitikai intézkedésekről, s annak indokolása. (Előterjeszti Darányi Ignác). Indokolás. Bp. 1909. 3.

133 Törvényjavaslat a telepítésről, az ingatlanfeldarabolásról és egyéb birtokpolitikai intézkedésekről, s annak indokolása. (Előterjeszti Darányi Ignác). Bp. 1909. 60.

134 Uo. 61–62.

135 Uo. 41.

ben szövetkezeti elveken nyugvó haszonbérlo társulások alakításának lehetőségét, amelyet azonban csak a telepítési hatóság hozhatott létre és a későbbiekben felügyelte volna működését.¹³⁶ Az indokolás vitatható megállapítása szerint az ilyen típusú társulásokra azért van szükség, mert „Egyes vidékeken a szociális bajok kútforrása az, hogy a nagybirtokok kizárólag nagybérletek útján hasznosíthatnak. Oka ennek nem abban rejlik, mintha nagybirtokosaink a helyes szociális érzékkel nem bírnának s a vidék földműves közönségének érdekeit előmozdítani nem kívánják, hanem abban, hogy nincs oly törvényes forma, mely a nagybirtokos és az illető vidék földműves közönsége érdekeinek összehozására minden tekintetben alkalmas lenne. Ezen a hiányon kívánok segíteni, midőn a haszonbérlo társulati alakulatot e javaslat keretébe felvettem.” Darányi meggyőződése szerint ezek a társulatok a későbbiekben hozzájárulnak majd a „szociális béke ápolásához”,¹³⁷ ugyanis ezekbe belépési lehetőséget biztosítottak volna a nagyobb birtokosok bérmunkásai és részes munkásai számára is.¹³⁸

A törvényjavaslat az addigi gyakorlattól eltérően beavatkozott a különböző típusú kötött birtokok szabadpiaci értékesítésének folyamatába, és feltételekhez szabta azok eladását. Ennek értelmében minden 50 kat. holdnál nagyobb vagy tízezer koránál értékesebb ingatlan eladását előzetesen be kell jelenteni a földművelésügyi miniszternek. Ha az állam nem óhajtja megvásárolni telepítési vagy erdővásárlási alapjába az ingatlant, abban az esetben telekkönyvezhető az adásvétel. Minden engedélyezett adásvétel esetében törvény kötelezné az eladót, hogy az eladott ingatlan értékének meghatározott hányadát fizesse be a telepítési vagy erdővásárlási alapba.¹³⁹

A törvény előkészítésének időszakában erőteljes társadalmi nyomás nehezedett a törvényalkotókra, hogy jogszabályokkal segítsék a kivándoroltak visszatelepítését. A probléma orvoslására hivatott 130. és 131. § az állam által szervezett telepeken a visszatelepülőknek az általánosan elfogadott feltételekhez képest nagyobb kedvezményt adott.¹⁴⁰ Figyelemre méltó, hogy a törvényjavaslat a visszatelepülők támogatását nemcsak a tengerentúlra kivándoroltakra és utódaikra, hanem a csángókra és a székelyekre is kiterjesztette.¹⁴¹

Darányi 1909. évi birtokpolitikai koncepciójának új elemét képezte a járadékrendszer és ennek keretében létrehozandó járadéktelek intézménye.¹⁴² Az elsősorban Poroszországban ismert rendszer magyarországi támogatói szerint ez a konstrukció

136 Uo. 79–80. A haszonbérlo társulatok működését részletesen szabályozta a törvényjavaslat. Lásd: Törvényjavaslat a telepítésről, az ingatlanfeldarabolásról és egyéb birtokpolitikai intézkedésekről, s annak indokolása. (Előterjeszti Darányi Ignác). Indokolás. Bp. 1909. 117–120.

137 Uo. 11–12.

138 Nagy J. 2003. 7.

139 Törvényjavaslat a telepítésről, az ingatlanfeldarabolásról és egyéb birtokpolitikai intézkedésekről, s annak indokolása. (Előterjeszti Darányi Ignác). Bp. 1909. 106.

140 Uo. 46–47.

141 Törvényjavaslat a telepítésről, az ingatlanfeldarabolásról és egyéb birtokpolitikai intézkedésekről, s annak indokolása. (Előterjeszti Darányi Ignác). Indokolás. Bp. 1909. 7–8. és 11.

142 Az 1903. évi javaslattervezetben csak nagyon vázlatosan kerül említésre a járadékirtok fogalma. Lásd: Törvényjavaslat a telepítésről és a birtokfeldarabolásról (Előadói tervezet). A m. kir. f. miniszter kiadványai. Kiadja: a M. kir. F. Minisztérium Telepítésügyi Ügyosztálya. Bp. 1903. 61–65.

előnyösebb a nagybérleti formánál, különösen tőkeszegény viszonyok között.¹⁴³ A miniszteri indokolásban megfogalmazottak szerint a fentiekén túl más szempontok figyelembevétele is megfontolandóvá teszi bevezetését. „Az állami járadéktelek alakítással módot akarok nyújtani arra, hogy a bírói árverésre kerülő ingatlanokat ott, ahol magasabb közérdekű szempontok kívánatossá teszik, az önhibáján kívül eladósodott birtokos vagy hozzátartozói részére megmentssem.”¹⁴⁴ Ez az elképzelés állami mentőöv a gazdasági versenyt nem bíró birtokos számára, jelzésértékű gesztus a nemzeti középirtokot védők irányában. A hazai gyakorlatban még ki nem próbált konstrukció lényege, hogy a vevő már a vételár kifizetése előtt „tulajdonul megszerzi az ingatlant [ti. a járadékterket – F. Gy.], de a tulajdon e megszerzésével szemben állandó évi járadékot köteles az eladónak fizetni, amely az illető ingatlan tiszta hozadéka alapján állapíttatik meg. [...] A javaslat szerint a járadékirtokot terhelő évi járadék nemcsak megváltható, még pedig akár részletben akár egészben, hanem a felek megegyezése esetén törleszthető is. Ekként a járadékirtokot vásárló szinte észrevétlenül szabadul járadékfizetés kötelezettsége alól.”¹⁴⁵

A törvényjavaslat az 1903-as tervezetnél körültekintőbben határozta meg a végrehajtáshoz szükséges szerveket, „a telepítési hatóságokat” és egymáshoz való viszonyukat. A hierarchia csúcán a földművelésügyi miniszter elnöklete alatt áll, huszonnégy tagú Országos Telepítési Tanács áll. A Tanácson belül létesülő választmányok a miniszter számára véleményezik az állami telepítési terveket, az állam által létrehozandó középirtokos telephelyeket, a telepítési alap terhére történő ingatlanvásárlásokat és azok felhasználását stb. Úgyszintén a földművelésügyi miniszter nevezi ki a törvényhatóságokban a főispánok elnökletével működő véleményező testületeket, a Telepítési Tanácsokat. A birtokfeldarabolással kapcsolatos tényleges operatív munkát a vármegyénként létrehozott *gazdasági felügyelőségek* és a több vármegyét magukban foglaló *kerületi telepítési felügyelőségek* végzik. Alkalmazottaik állami tisztviselők, akik felett a munkáltatói jogokat a földművelésügyi miniszter gyakorolja.¹⁴⁶

Darányi birtokmegosztási elképzelése a gyakorlatban nem mérettetett meg, második tervezete is elbukott. A birtokpolitikai kérdések megoldásáért tett erőfeszítések korábbi lendülete a XX. század első évtizedének közepétől megtört, a politikai közbeszédet más témák uralták. Darányi Ignác részletesen kidolgozott koncepcióját a hatalmi elit egy része már nem tekintette aktuálisnak, míg mások azt túl radikálisnak tartva elutasították. Egyes utólagos értékelések szerint a kudarcért elsősorban az OMGE és a konzervatív nagybirtok képviselői voltak okolhatók, akik annak ellenére akadályozták meg a törvény bevezetését, hogy az végrehajtása esetén sem változtatna meg alapvetően a birtokviszonyokat, mivel csak kb. 100 ezer ember földhöz-

143 *Kerek M.*: 1939. 83.

144 Törvényjavaslat a telepítésről, az ingatlanfeldarabolásról és egyéb birtokpolitikai intézkedésekről, s annak indokolása. (Előterjeszti Darányi Ignác). Indokolás. Bp. 1909. 3–4.

145 Uo. 4–5.

146 Törvényjavaslat a telepítésről, az ingatlanfeldarabolásról és egyéb birtokpolitikai intézkedésekről, s annak indokolása. (Előterjeszti Darányi Ignác). Bp. 1909. 111–114.

juttatását segítette volna elő.¹⁴⁷ A baloldali képviselők és a parlamenten kívüli politikai erők viszont kevésnek találták az elképzelésben megfogalmazott lehetőségeket. Ennek következményeként „a Wekerle-kormányt követő Tisza-párti kabinetek mind gazdaságpolitikai, mind kül- és nemzetpolitikai okokból határozottan a megvalósítás ellen léptek fel”.¹⁴⁸

A dualizmus legátfogóbb, mérsékelt birtokpolitikai koncepciója nem valósulhatott meg, mivel az ellenérdekelt birtokos osztály számára még ez is túlságosan radikálisnak bizonyult. Darányi két birtokpolitikai tárgyú törvénytervezetében komplex választ keresett a hazai mezőgazdaságban és agrártársadalomban a XIX. század harmadik negyedében és a XX. század első évtizedében végbement változásokra. Az agrárproletáriátus helyzetének megoldatlansága következményeként a fennálló hatalmi berendezkedést támadó agrárszocialisztikus eszmék térnyerése; a nemzet fontos alkotórészét képező kis- és középbirtokosság gazdasági helyzetének romlása, fokozatos politikai térvesztése; a nemzetiségi kérdés rendezésének igénye a szűk politizáló elit megoldási javaslatait és tetteit sürgették. Darányi fölismerte „a modern földbirtokpolitika egyik fő tételét, hogy az ország birtokpolitikáját az államnak kell irányítani, hogy a birtokpolitika állami feladat”.¹⁴⁹ Ezzel a felfogásával megsértette a birtokosok „természetes önzését”, és ellentétbe került azzal a liberális elvvel, amely „az államnak nem tulajdonított sem elég jogot, sem elég kötelességet arra, hogy etatisztikus beavatkozással változtasson a társadalmi és gazdasági helyzeten”.¹⁵⁰ Darányi tehát hiába dolgozta ki a patriarchális gondolkodás jegyeit is hordozó nemzeti s benne a sajátos erdélyi szempontokat figyelembe vevő telepítési és parcellázási elképzelését, ez a „nagypolitika” áldozatává válva nem valósult meg.

Darányi életében meg nem valósult birtokpolitikai elképzeléseit majd a két világháború közötti évtizedekben Bernát Gyula, Czettler Jenő, Iván János, Kerék Mihály, Mattyasovszky Miklós „fedezik fel” újra, és a baloldalon megfogalmazott javaslatokkal szemben az ő koncepciójának szellemiségét felhasználva kínálnak alternatívát a még mindig megoldatlan földkérdés rendezésére.

147 Nagy J.: 2003. 7.

148 Romsics I.: 1991. 38.

149 Mattyasovszky M.: 1927. 146.

150 Szekfű Gy.: 2002. 431.

GYÖRGY FEHÉR

**IGNÁC DARÁNYI'S IDEAS ON THE POLITICS
OF ESTATES (1896–1909)**

In the decades following the 1867 compromise, the opinion of the majority of the various social groups coincided in recognizing the main cause of long-present social tensions: the uneven estate distribution of the country, which was unhealthy, both from social and economic perspectives. The political elite were, for long decades, unable to come up with a viable solution to the problem. However, at the beginning of the 1890s, with the unfolding of large-scale “digger-movements” in the southern counties of the Great Plains, it was time for the state, to take measures.

A new law about the deployment of agricultural paupers (the Vth act of 1894) was prepared, but soon after it became clear that – lacking the necessary financial assets – it was not able to bring about long-awaited fundamental changes. In 1895, the new agricultural minister Ignác Darányi promised to prepare new legislation concerning deployment and the subdivision of existing estates. In 1900, following the extensive monitoring of the opinion of the most affected proprietary classes, he instigated a conference of professionals on the issue. The representatives of the great estate-owner made it clear during this consultation, that they were not willing to accept any changing in the prevailing system and distribution of estates, and become partners in any kind of reform.

Following these unfavorable signs, Darányi submitted a new and detailed bill. However, due to the downfall of the Széll-cabinet (November 1903), the bill was not discussed in the House. The problem, notwithstanding, remained a hot one, and became ever more acute following the reaper-strikes in 1905-1907. In 1906 in the Wekerle-cabinet, Darányi yet again was commissioned to run the agricultural ministry that also meant a new chance for his reform ideas. Eventually, in 1909 he submitted his new bill, offering a solution for the anomalies of estate-distribution in Hungary.

In this version of his reform agenda we could find the former ideas concerning deployment and subdivision for the agricultural paupers and mop fairs, but more attention was devoted this time to the foundation of middle-sized settlements. According to his bill, these kinds of settlements should have been established even in regions inhabited by the “ethnicities” – notwithstanding their profitability. According to his conservative perception, deployment and subdivision was to support a “national” estate-politics, the task of which belonged to the Hungarian state. In order of a successful execution of these plans, the value of state subsidy was raised from 80 to 120 million.

Darányi's ideas about the distribution of estates was not put on try, his second bill was also to fail. It is by now a historical fact, that the most comprehensive, and moderate political concept of estate relations-change was not to come true – for the landed classes even Darányi's moderate reform was too radical.

PÖLÖSKEI FERENC

BIRTOKVISZONYOK ÉS VITÁIK A SZÁZADFORDULÓN

(Tisza István, Darányi Ignác, gróf Károlyi Sándor,
Rubinek Gyula)

Az agráriumról folyó viták és küzdelmek a reformkorban és a forradalom idején egy több évszázados társadalmi rend alkonyán s egyben a születő új, nagy horderejű átalakulás közepette zajlottak. Eredményeik történelmi mércével mérve is kiemelkedőek, hiszen a társadalom döntő része által is támogatva avítt, európai összehasonlításban egy korhadt társadalmi, gazdasági, politikai rendszert döntöttek romba. Ezzel együtt a nemzeti függetlenség kivívása terén is korszakos eredmények születtek.

A mezőgazdaság terén azonban annak ellenére felemás eredményeket hoztak, hogy felszámolták a jobbágyság intézményét, megszüntették a robotot, a dézsmát, a feudális szolgáltatások, a függés egész sorát, kimondták a közteherviselés érvényesítését, megvalósították a törvényhozás és a végrehajtó hatalom polgári intézményeit. S bár az úrbéres jobbágyság állami kárpótlás útján tulajdonába vehette az általa művelt telket, de a nagybirtok fennmaradt, s a birtokviszonyokban nem következtek be alapvető változások. A földnélküliek tömege pedig az új, megváltozott politikai, gazdasági viszonyok között is kiszolgáltatott maradt, ha nem is a korábbi feudális kötöttségek között.

A forradalmat követő évtizedek – benne a kiegyezést követő gyors kapitalista fejlődés – feladata volt az új lehetőségek kihasználása a termelésben, foglalkoztatásban, civilizációban, az emberi élet minőségének javításában, a mezőgazdaság terén is. Ha mindezt mérlegre tesszük, a legszerényebb előrehaladást éppen az agrárviszonyokban, ebben is a szegényparasztság életkörülményeiben regisztrálhatjuk. De a gazdálkodás, a termelés volumene, a művelési ágak – összetételük – is alaposan elmaradtak az időközben világméretűvé váló agrárversenyben.

Ennek okaira, a kiutakra valamelyest rámutattak vagy inkább ráhibáztak a mérlegkéssítő vitázók, de maga a vita keskeny útszakaszon zajlott, nem vethető össze a társadalmi, gazdasági alapkérdésekkel összefonódó reformkori agrárvitákkal. Ezért a századforduló új agrárelképzelései is eleve felszínesek maradtak, gyakran zsákutcába torkolltak. Legfeljebb a feltűnő napi gondok orvoslására, az elmaradt lehetőségek visszaszerzésére, egyes reformokra terjeszkedtek ki. Első látásra azonban nagy hullámokat csaptak. A csalóka látomásból ugyanakkor messzebbre mutató álmokat szöjtünk. A felszínes vagy irreális képzeteket gyakran valóságos lehetőségként, időnként nemzet-, honmentő kísérletként fogtuk fel. Eközben kisebb-nagyobb tételekre játszottunk. Az egymással egyben-másban – de semmiképpen az alapkérdésekben

– szembenálló vagy vitázó álláspontokat egy nagy arénába tereltük s egymásnak ugrasztottuk. Közülük mi magunk szerveztünk – jórészt néhány évtizeddel később – táborokat, s megneveztük vezéreiket is: Tisza Istvánt a merkantilisták, gróf Károlyi Sándort az agráriusok élére tettük, s az összes többi politikust, legalábbis többségüket valamelyikük mögé csatasorba állítottuk. S mivel a századforduló körüli eszmecserék a részkérdésekben zajlottak, netán látszatviták voltak csupán, s ebből a szempontból össze sem vethetők a reformkori távolra mutató, tartalmas koncepciókkal – köztük agrárelképzelésekkel –, lehetőség nyílt egyéb mítoszok gyártására is, a gonosz és a jó újabb szembeállítására. Mindazonáltal az 1848 óta eltelt évtizedek után, a tőkés fejlődés fellendülése, ugyanakkor a dualizmus politikai válságának felszínre törése idején lehetőség nyílt az ország helyzetének valóságos számbavételére s a fejlődés útjában álló akadályok elhárítására. Sikerekről azonban ezen a téren alig-alig beszélhetünk. A problémák, a kívánatos mezőgazdasági fejlődés egyes lényeges elemei azonban időnként felszínre kerültek.

De immár tágabb időhatárok között vegyük sorra a századfordulón felcsapó agrárviták előzményeit, nemzetközi és hazai körülményeit, tartalmát, korabeli és későbbi irodalmát, valamiféle historiográfiai áttekintését is. Mindezek teljes kifejtése önálló monográfia tárgyát képezhetné. Hiszen a birtokviszonyokat a statisztika, a hazai és külföldi agrártörténeti irodalom több oldalról, más-más összefüggésben vizsgálja. Ide sorolható a birtokosok, a birtokok-birtoknagyságok, termelési kultúrák számbavételén túl a teljes agrárnépesség és változásának kimutatása, a termelésbe fektetett eszközök, a terméseredmények elemzése, és folytathatnánk tovább a sort. Ezúttal azonban csak az említett első három kérdéskör egynemely mozzanatára térek ki.

Tudjuk: az 1848. évi „áprilisi” sorsfordító törvények a modern polgári államrendszer alapjait rakták le, új feltételeket teremtettek a gazdasági, társadalmi fejlődés számára is. A forradalom és a szabadságharc leverését követő abszolutizmus viszonyai közepette joggal vált kérdésessé: vajon az áprilisi törvények hatálya hosszabb távon fennmarad-e eredeti formájukban vagy miképpen alakulnak az új hatalmi struktúrában?

A kiegyezés nyomán, a modern államjogi ágak kiépülésével mindenesetre megnyílt az előrehaladás perspektívája, miközben hosszú ideig homály fedte a mezőgazdaság, benne a birtokviszonyok, a tulajdonlás alakulásának mikéntjét. A földbirtok megoszlásában ugyanis a korábbi arányok lényegében változatlanok maradtak. A jelentősebb földcserét számos tényező nehezítette. Többek között a kötött birtok és annak számos formája, amely összességében az ország egész földterületének mintegy harmadát foglalta magába. De a nem kötött nagybirtok sem igen került forgalomba a magyarországi nagybirtokvédő viszonyok közepette. (A századforduló birtokviszonyait a mellékletek tartalmazzák.)

A századfordulón a tulajdonviszonyok, a birtokkategóriák megállapítása a különböző szempontú statisztikai megközelítések és felmérések miatt komoly nehézségekbe ütközik. Ezért az összegzésekben, kimutatásokban gyakran egymástól eltérő adatokat, adatsorokat találunk a birtokviszonyok, a művelési ágak vagy akár a terméseredmények terén. S ha még idesoroljuk a statisztikai összeírások pontatlanságait vagy gyakran a művelés alá nem vont, illetve abból kimaradt területeket is, jórészt

érthetővé válik a helyenként kiugróan magas eltérések aránya. Feltűnően sokat változtak a statisztikai, továbbá a mezőgazdasági üzemi felvételek szempontjai is. A legrészletesebb 1895. évi üzemi statisztika például a 100 holdon aluli birtoktesteket összevontan vizsgálja.¹

Ez az üzemstatisztika megcsonkítva közli az erdő- és legelőterületeket s ezek tulajdonjogait is, főleg az 1000 hold feletti birtokosok esetében.² Ezáltal mintegy 12 millió kat. hold kimaradt az összeírásból. S miután minden gazdaságot számba vett, az egy kat. holdon aluli birtokosnál nemcsak őstermelőket, hanem munkásokat, iparosokat, vasutasokat, kereskedőket is találunk, míg az 1000 holdon felüliek között szerepelnek a több tízezer holdas latifundiumok is.³

A földnélküliek ugyanakkor eleve nem szerezhettek – a konjunktúra, dekonjunktúra viszonyai közepette – annyi tőkét, hogy abból a drága földpiacon földet vehettek volna. A századforduló agrárválsága közepette annak is örülhettek, ha pusztá létük fenntartását biztosítják. A birtokos parasztok számára sem nyílt meg a további földszerzés tágasabb útja. (A magas termelési költségek, emelkedő adók, értékesítési nehézségek, hitelhiány, a családi földeloszlások miatt.) A lecsúszás gyakori jelenséggé vált számukra.⁴

A földtulajdon forgalma így a kapitalista piacgazdaság felgyorsulása ellenére mindvégig lassú maradt. A birtokkategóriák megmerevedtek, az egykori zsellérek és egyéb földnélküliek nem szerezhettek földet, míg a kötött földek birtokosai nem veszhették el ingatlanukat. A birtokmozgás így főként a birtokos parasztság körében gyorsulhatott fel, de náluk is megjelent a védekezés reflexe, egyfelől az egykézésben, másfelől a kivándorlásban.

Az 1996-ban megjelent Magyarország agrártörténetének több tanulmánya és több más írás is nagy jelentőséget tulajdonít az 1870 és 1913 között napvilágot látott birtok- és üzemstatisztika felvételeinek s a tízévente ismétlődő, elsősorban a népszámlálás, a népesség összeírásán nyugvó statisztikai kiadványoknak. Kiemelik ezek eltérő kiindulási szempontjait s a jórészt ebből eredő számottevő hibaforrásokat, ami lehetetlenné teszi teljes körű összevetésüket, legfeljebb a birtokmegoszlás, a tulajdonviszonyok és a művelési ágak kontúrjait követhetjük nyomon bennük. Eszerint az első, 1870-es összeírás az ország „mezőgazdaságilag hasznosított területén levő gazdaságok számát és azok kiterjedését vette figyelembe”. Ám Erdély és a Határőrvidék kimaradt belőle. Az 1895-ös üzemstatisztikai összeírás is a művelt mezőgazdasági területek kimutatását tekintette feladatának. A birtokcentrikus üzemi megközelítésből következett, hogy egy tulajdonos elszórt parcelláit egy üzemnek tekintve vette vizsgálat alá. A tisztán erdő- és legelőterületeket, sőt a belterjes zöldség- és gyü-

- 1 *Gunst Péter*: A magyar agrártársadalom 1850–1918. In: A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadulásától napjainkig. Budapest, 1998. (A továbbiakban: A magyar agrártársadalom... 1998.)
- 2 *Simon Péter*: A kiegyezés utáni mezőgazdasági tőkés fejlődés és a szegényparasztság helyzete. In: Földmunkás és szegényparasztmozgalmak Magyarországon 1848–1948. Budapest, 1962.
- 3 *Vörös Antal*: A birtokviszonyok és az üzemstruktúra. In: Magyarország története. 1890–1918. Főszerkesztő Hanák Péter. Szerkesztő Mucsi Ferenc. Budapest, 1978. 299.
- 4 *Simon Péter* i. m. 130. Az 1895. évi üzemstatisztika alapján összeállított birtokstatisztika. L. Függelék. 1. sz.

mölcsparcellákat sem vette számításba. Ebből következik, hogy csak mintegy 36 millió kataszteri hold földet vett figyelembe az ország összterületéből. Ezeket a veszéyeket az 1900-as és az 1910-es népszámlálási statisztikák elkerülik ugyan, de a népesség életviszonyait helyezik előtérbe, s ennek függvényében ismertetik a birtok-s tulajdonviszonyokat. Az 1913. évi felmérés pedig csak a 100 holdon felüli birtokokat vette számba.⁵ Ugyanakkor az 1000 holdon felüli birtokokat, azok művelési ágait a statisztikák továbbra is figyelmen kívül hagyták.

Ezúttal tehát a közölt statisztikai adatok különbözőségére utalok, amelyek zömmel az említett megközelítési módozatokból erednek. Már az ország összterületének kataszteri holdakban közölt adatai is gyakran eltérőek aszerint, hogy melyik kimutatást, statisztikai felvételt veszik alapul. Ezek a számok kerekítve 36 és 48 millió kat. hold között mozognak. Természetesen elsősorban a dualizmus kori utolsó, 1913. évi összeírás adatait vehetjük itt figyelembe. Eszerint az ország összterülete ugyan-csak kerekítve a 49 millió kataszteri holdat valamivel meghaladta. (Trianon után 16 millióra csökkent.)⁶ Jelentős eltéréseket találhatunk a művelési ágak vagy a birtok-kategóriák szerinti kimutatásokban is. A történészek egy része a birtoktesteket és tulajdonosaikat felsoroló kimutatásaikban a legrészletesebb, 1895. évi üzemstatisztikai összeírást vette alapul, s esetenként az abból kimaradó mintegy 12 millió kataszteri hold földet más adatok segítségével megbecsülve közölte adatsoraiban. Mások a korszak utolsó, 1910-es népszámlálási statisztikáját vizsgálták következtetések levonásánál esetleg az 1913-as összeírás fontos adatait közölték.⁷

Annyi azonban az említett statisztikai felmérések alapján világosan kitűnik, hogy a birtokkategóriákban a dualizmus során gyökeres változás nem következett be a zömmel nemesi eredetű 100 holdon felüliek esetében. A 100 holdon aluliak zömében, a nemesi eredetű és a paraszti tulajdonlás körében azonban a birtokcserék nagyarányúakká váltak, eközben a paraszti üzemek száma is emelkedett. A birtokos és a birtoktalan parasztok aránya viszont a dualizmus során alig-alig változott. Valamivel növekedett a birtoktalanok aránya, a birtokosoknál azonban a segítő családtagokat is figyelembe vették az összeírásnál.⁸

A birtokállomány aránytalansága a latifundiumok, a hatalmas nagybirtokok továbbélése és megerősödése útján stabilizálódott. Ezt a célt szolgálták a kötött birtokok, köztük nem utolsósorban a hitbizományok.

1848 előtti történelmünkben a tulajdonszerzésnek több olyan lehetősége is létezett, amelyek a későbbi polgári jogi viszonyok között elenyésztek. Nevezetesen a korábbi egyházi és királyi földbirtokadományok gyakorlata. Az uralkodói kegynek

5 *Für Lajos*: Földtulajdon és agrártermelés. In: Magyarország agrártörténete. Agártörténeti tanulmányok. Budapest, 1996. 188–189.

6 *Konkoly Thege Gyula*: Magyarország földbirtok viszonyai és a földbirtokreform. Budapest, 1925. V. tábla. Idézi *Nagy József*: A Nagyatádi-féle földreform 1920–1928. Eger, 1993. 13–14., továbbá *Szuhay Miklós*: A mezőgazdaság kapitalizálódása. 1848–1918. In: *A magyar agrártársadalom...* 1998. 147.

7 L. Függelék. 2. sz.

8 Ebben a kérdéskörben a legtöbb adatot és átfogó értelmezésüket találhatjuk *Bernát Gyula*: *Az új Magyarország agrárpolitikája* c. könyvében. Budapest. 1938.

ez a köre nem éledhetett újjá, de az ilyen módon keletkezett nagybirtokok megmaradtak szerencsés tulajdonosaik kezén. 1848-ban legfeljebb szolganépük vált szabaddá, de – miként láttuk – csak az úrbéres jobbágyok juthattak állami kárpótlás útján földtulajdonhoz. A nagybirtokrendszer tehát az 1848-as jobbágyfelszabadítás után is fennmaradt. Jelentős részük már ekkor kötött birtokként, egy részük hitbizományként élt tovább. Az első átfogó, családi hitbizományi törvénynek az 1687. évi 9. cikket tartja a történettudomány.⁹ A privilégium a későbbiekben is tovább élt. Az új viszonyoknak megfelelően egy 1869. évi igazságügy-miniszteri rendelet szabályozta jogi működési körét. A rendelet tehát fenntartja a hitbizományok felett a királyi jogot, de nem határozza meg az öröklés módját.¹⁰ Mindazonáltal számuk 1848-ig 27, később 92-re nőtt.

A megbonthatatlan, oszthatatlan világi birtok mellett természetesen léteztek a nagy egyházi és kincstári koronajavak, sőt a községi, intézményi, közbirtokossági vagyonok is. Az egyházi kötött vagy korlátolt forgalmú birtokok nem személyekhez, hanem javadalmakhoz kötődtek. A javadalmak formái sokfélék lehetek: például érsekségek, püspökségek, káptalanok, prépostságok, s alapításuk már az államalapítással kezdődött. Az egyházi – holtkézi – birtokok döntően királyi adományok útján keletkeztek, de vételek, cserék, egyéni adományok is bővíthették, alakíthatták.¹¹ Természetesen a kincstári birtok sem kötődött személyekhez, örököse is az állam volt. A világiak kötött birtokainak, a hitbizományoknak az öröklési rendje azonban nem volt teljesen tisztázott. A szenioritás szerint a család legidősebb tagja lehetett az örökös, gyakoribb volt azonban, amikor a hitbizomány birtokosának elsőszülött fia örökölte a birtokot. A szabad rendelkezésű birtok tulajdonlásáról viszont a család dönthetett.

A hatalomban levők szerint a kötött birtok fenntartása, sőt kiterjesztése szükséges a nemzetfenntartó közép- és nagybirtokosok számára. Az öröklésről már eltértek a vélemények. Az elsőszülöttségi jog általi öröklés egyesek szerint nem szít vitát a gyermekek között. Az azonban káros lenne, ha az apa jelölné ki az örököst. Elvetik a nagycsalád szenior tagjának örökösödését is.¹² Mindez túlságosan sok és gyors tulajdonoscsere-t jelentene, nehezítené a gazdálkodás rendjét. A nem öröklő családtagok azonban rendszeres apanázzt kapnának a birtok jövedelméből. Mindazonáltal előnyös lenne számukra, ha valamilyen polgári foglalkozást sajátítanának el. Groteszknek tűnik ugyanis, ha földtulajdon híján sokan ragaszkodnak hagyományos életmódjukhoz. A bérlet is segítheti a családtagok részesedését a birtokok jövedelméből. A századfordulóra ez felgyorsult, ennek arányaira azonban ezúttal nem térünk ki.

A hitbizomány a királyi jogon alapuló, túlságosan is vegyes tartalmú adományokból nőtt ki. A XVII. század második felében, Lipót korában vagy a korábban és

9 Magyar Törvénytar 1657–1700. Törvénycikkek. 1687. évi 9. cikkely. Budapest, 1900. Továbbá Erdélyi László: Régi magyar családi hitbizományok története és joga. (1542–1852) I–II. k. Budapest, 1912. I. k. 58–160. p. L. Függelék. 3. sz.

10 Függelék. 4. sz.

11 Fülöp Éva: Adatok a magyarországi egyházi birtokok történetéhez. In: Agrártörténeti Szemle, 2006. 1–4. sz. 65–68.

12 Gróf Tisza István összes munkái. Első kötet. (Az agrárius kérdéstről.) 372. (A továbbiakban Tisza összes.)

a később született királyi adományokat tartalmazó szövegek ugyanis feltűnően különböznek egymástól. Más a hitbizományok alapításának módja, öröklésük rendje vagy éppen annak hiányosságai. Az újabb királyi elhatározás alapján többen is örökölhettek, s rajtuk több új hitbizomány jöhetett létre. De örökölhettek a család legidősebb férfitagja vagy az elsőszülött fiú, s a végrendeleti forma is lehetséges volt. A birtokos és családja tagjainak jogai is eltértek egymástól már az adománylevélben, még inkább azonban a család belső szabályai szerint vagy éppen a gyakorlat során. Végelemzésben tehát egészen a modern korig, az 1868. évi polgári perrendtartásig, illetve az arra épülő 1869. évi igazságügy-miniszteri rendeletig hiányzott az egységes jogszabály a hitbizományok megalakításától kezdve, megtartásának jogi garanciáin át, azok megszűnéséig.¹³ 1848-ig viszonylag kevés hitbizomány létesült, később azonban számuk megduplázódott s a dualizmus végéig csaknem 100-ra nőtt.¹⁴ Célszerűségét, sőt létjogosultságát azonban többször megkérdőjelezték. A Magyar Tudományos Akadémia 1847-ben pályázatot írt ki róla. Az 1869. évi igazságügy-miniszteri rendelet után is több ízben felmerültek a vele kapcsolatos aggályok, főként egyesületek, szervezetek, politikusok, jogászok részéről. Reformjáról tervezetek is készültek, ezek azonban nem kerültek vitára a parlamentben. Végül 1936-ra a Gömbös-kormány általános programja részeként készült el az a törvénytervezet, amelyet a törvényhozás „a családi hitbizományról és a hitbizományi kisbirtokról” cím alatt iktatott törvénybe.¹⁵ Fő célkitűzéseként a hitbizomány káros hatásainak megszüntetését jelölte meg, s az állami, nemzeti, közgazdasági elvek érvényesítését hangsúlyozta, amelyek közül kiemelte az alsóbb néposztályok földszerzési vágyának elismerését is.

A törvény a nagy sík területeket csökkentette volna azáltal, hogy a 30 ezer aranykorona tiszta jövedelem feletti hitbizományokat kívánta szabaddá tenni.¹⁶ Más területek feloldásának lehetővé tétele az államfő joga maradt. A törvény szabályozta a felszabaduló vagyon öröklésének szabályait. (1936. évi 32. §.) Felsorolta a birtoklásból kizártak körét, továbbá kizárólagossá tette az elsőszülöttség elvét, s megszüntette az ettől eltérő gyakorlatot, amelyet alapítólevelek vagy végrendeletek tartalmaztak (korörökség, majorátus, szenioritás). Ezekben az esetekben az elsőszülöttségi öröklés csak akkor nem lép életbe, ha a birtokos meghal, lemond vagy más okok miatt elveszíti birtoklási jogát. A törvény szerint egy birtokos csak egy hitbizományt tarthat meg, a többbit a sorrendben következő várományos öröklő. A törvény hatálya nem terjedt ki az erdőkre, nádasokra, nem zárta ki újabb hitbizományok alakítását sem kivételesen méltánylást érdemlő okok esetében.

Ugyanakkor létrehozta a hitbizományi kisbirtok intézményét. Létjogosultságát, célkitűzését a gazdálkodás folyamatosságának biztosításával, a felaprózódás meg-

13 *Erdélyi Aladár*: Régi magyar családi hitbizományok története és joga (1542–1852). I–II. k. Budapest, 1912.

14 Függelék 5. sz. A korlátolt forgalmú birtokok típusai. Az 1895. évi üzemmstatistika szerint a kötött birtokok területe kerekítve 16 millió kataszteri hold volt, az ország mezőgazdasági területének 33%-a. *Für Lajos* i. m. 187–188.

15 1936: XI. tc.

16 1936: XI. tc. 2 §.

akadályozásával indokolta.¹⁷ A kis hitbizományok alakítását már az 1920. évi 36. tc. VIII. fejezete is lehetővé tette: az oszthatatlan családi birtokot. A 6.650/1920. ME rendelet létrehozta a vitézi székét.

A hitbizomány biztonságos gazdálkodásának feltételeiről már az említett 1869. évi rendelet intézkedett, amikor kimondta a zárlat elrendelésének lehetőségét is. Mindezt azonban a csödeljárást részletező 1881. évi LX. tc. tartalmazta. E törvény alapján a könnyelmű, pazarló Esterházy Tamás pápa-ugodi hitbizományát például az arra illetékes Veszprémi Királyi Törvényszék, illetve az Országos Földhitel Intézet az 1930-as években zár alá vonta. Az uradalom irányítását zörgondnok vette át, s a grófnak csak a meghatározott járandóságokat utalta ki. A zárlatot csak akkor szüntették meg, amikor a birtok egyensúlya 1940-ben helyreállt. Itt azonban mindjárt megjegyezhetjük, hogy a zárlat, miként a zárszerkezet általában nem működött tökéletesen: hol nem nyitott, hol nem zárt. Az eladósodott pápai Eszterházy Tamás is több csikót eladott a méneséből a zárlat alatt. S amikor ezt tőle az intéző számon kérte; így válaszolt: néhány közülük talán még a páncélszekrényemben van.¹⁸

Az agrárkérdés Magyarországon is az 1880-as évektől, az európai nagy agrárváltság idején került a tudományos és a politikai érdeklődés homlokterébe, amikor a tengertüli gabona, az élő és vágott állatbehozatal ellepte az európai piacokat, s drasztikus árzuhanást idézett elő a mezőgazdasági termékek és termények piacán. A válság súlyosan érintette, bár más-más módon a magyarországi agrárvilágot is. Nemcsak a piacra termelő birtokosokat sújtotta, hanem a mezőgazdaságból élő kisbirtokosok és a földnélküliek életlehetőségeit is rontotta.

Amióta állami költségvetés létezik, vita folyik a bevételekről és a kiadásokról. A gazdaság egyes ágazataihoz anyagilag, érzelmileg vagy foglalkozásuk szerint kötődők megfogalmazzák érveiket az általuk nagyobb támogatást érdemlő területek magasabb igényeinek jogosságáról. Eközben természetesen kisebb-nagyobb feszültségek keletkezhetnek köztük. Ebbe a körbe tartozik az 1890-es években felszínre törő agrárius-merkantil ellentétékként jegyzett, jórészt azonban leegyszerűsített vita. Gyakran találkoznak fogalmi zavarokkal is. Az agráriumban megjelenő irányzatok ugyanis céljait, összetételüket tekintve sokfélék. Közülük csak az egyik a XIX. század végén Európában és Magyarországon is jelentkező agrárius irányzat, amely mögött az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) körül tömörülő nagybirtokosok érdekvédelmi csoportja állt. Ez a szűk nagybirtokos kör a kormányzattól a maga érdekeinek hatékonyabb érvényesítését várta, hasonlóan nyugat-európai, főleg németországi társaihoz. Új pártot nem alapítottak, egy részük a Szabadelvű Pártban maradt, mások az Apponyi Albert vezette Nemzeti Pártot választották, nem kevesen az 1895-ben életre hívott Katolikus Néppártot, de többen pártonkívüliek maradtak. Az agráriusok ezért sem adtak ki valamiféle egységes programot, hiszen követeléseik állandóan változtak. A kormányzathoz közel álló merkantilisták sem összesítették elképzeléseiket, inkább csak védekeztek, időnként visszatámadtak az „agráriusok” akcióira.

17 M. T. T. 1936: XI. tc. 78. §.

18 *Újhelyi László visszaemlékezései*. In: Dunántúli történetek. Budapest, 1976. 50–54.

A képviselőházban első ízben 1894. december 6-án került sor az agráriusok akkori célkitűzéseinek összefoglalására és egyben a merkantilisták válaszára. Az előbbieket többek között az agrárvámok emelését, a tőke hatékonyabb megadóztatását, az őrlési forgalom eltörlését követelték. (A malmok ugyanis vámentesen hozhatták be külföldről a gabonát.) Ezek az agrárius igények a későbbiek során bővültek, nemcsak a mezőgazdasági nyerstermények kizárólagos premizálásával, pusztán magánjogi telepítési igényekkel, hanem szinte napi politikai követelésekkel is. Közéjük tartozik az ipari és kereskedelmi tőkésnek egy részének kiiktatása a képviselőházból az összeférhetetlenségi törvény révén. A választási bíráskodás s ebben a Kúria hatáskörének bővítésével pedig a kormánypárt választási visszaéléseit igyekeztek visszaszorítani. (Ebben természetesen a két új pártnak, a Nemzeti Pártnak és a Katolikus Néppártnak jutott a vezérszerep.)

A szóban forgó képviselőházi vita is csak egy epizódja a mezőgazdaság egészéről zajló széles medrű eszmecserének. Mert – miként említettük – az agráriusok az agrárium szereplőinek csak egy szűk csoportját képviselik. Emellett az agrárgazdaság fejlesztésének több terve napvilágot látott, miként a mezőgazdaság egészére, annak egyes ágazataira vagy az agrárnépesség állapotára vonatkozó tanulmányok egész serege is. Kiemelek közülük néhányat.^{18/a}

Az agrárius–merkantil ellentétek azért is eltűzöttak újabb kori történetírunkban, mert szereplőik méltányolták egymás érveit. A két szaktekintély, Tisza István és Károlyi Sándor munkássága eleve kizárja begyömöszölésüket valamely irányzat rácsai közé. Mindkettlen a mélyebb összefüggéseket keresték pályájuk során. (Erre természetesen még visszatérünk.) A későbbiekben sem Tisza, sem Károlyi nem maradt az agráriusok által feldobott kérdések keretei között, noha vitáik bőven maradtak, miként egymás iránti ellenszenvük is mindvégig fennmaradt.

Ebben a különös történeti helyzetben tekintsük át Tisza, Károlyi és Darányi Ignác nézeteit a századvég agrárkérdéseiről.

Hármuk közül Darányi a csendes szakember, a nézetek, vélemények, szándékok integrálására törekedett. Kerülte a nagy összecsapásokat, a politikai vitakérdéseket pedig eleve kizárta munkásságából. Erre Károlyi Sándor is hajlott, de a mezőgazdaságról vallott nézeteiért tűzbe ment. Tisza azonban nemcsak részt vett a hazai és nemzetközi vitákban, hanem gyakran kezdeményezte azokat. Érthető ezért, hogy a mezőgazdaságról kialakult viták Tisza és Károlyi között zajlottak, bár a mezőgazdaság állapotáról, fejlesztésének lehetőségeiről számos ponton azonos vagy hasonló nézeteket vallottak.

Eltérő nézeteiket több alkalommal tartalmasan, néha hevesen fejtegették, majd hosszabb-rövidebb időre visszavonultak vagy éppen más ügyekkel foglalkoztak. Újabb keletű vitáik közül kiemelhetjük az uzsora, a kiviteli prémiumok, a telepítés, a hitellehetőségek, a szövetkezetek kialakításának ügyét.

18/a *W. H. R. Currier*: A Short History of English Agriculture. Oxford, 1909., Az 1895. évi III. Országos Gazdakongresszus története és tárgyalásai. I–V. Budapest, 1895, A Magyar Gazdák Szemléje 1896–, *Bernát István*: A magyar agrártörvények célja és jogosultsága. Budapest, 1896. *Gróf Széchenyi Imre*: Birtokminimum és homestead. Budapest, 1883, *Juraschek*: Übersichten der Weltwirtschaft. Jahrgang 1885–1889, *Michael G. Nuthall*: Industries and Wealth of Nations. London, 1896.

Tisza is elismerte például az őrlési forgalom, a vasúti szállítási tarifák, az uzsora visszásságait, de létjogosultságukat nem kérdőjelezte meg. Sőt a malmok támogatását, az ipar és a kereskedelem számára előnyös szállítási kedvezmények fenntartását határozottan helyeselte. A hitelintézetek esetében inkább a takarékszövetkezeteket részesítette előnyben a hitelszövetkezetekkel szemben. Az állam közreműködését pedig kiiktatná a hitelintézetek, szövetkezetek, a telepítések életéből. Károlyi ugyanakkor törvényeket, büntető szankciókat kezdeményezett az uzsora letörésére, magasnak tartotta a mezőgazdaságnak nyújtott kamatokat. A beszerzési és értékesítőszövetkezetek számára, továbbá a telepítésekhez pedig állami segítséget is szükségesnek tartott.^{18/b}

Tisza István és Károlyi Sándor utolsó nagy képviselőházi csörtéjére 1897. február 19-én került sor a földművelésügyi tárca költségvetési vitája kapcsán, amikor ismét több, a mezőgazdaságot érintő kérdés került napirendre, köztük a hitelszövetkezetek, a tőzsde, a búza- és lisztkiviteli jutalmak, a mezőgazdasági munkáskérdés és a telepítési ügyek. A vámszövetség megújításának éppen esedékes tízéves periódusátára azonban efelé vitte a vitát. Ebben azonban Károlyi Sándor nem vett részt, miként az összeférhetlenség vagy a választások feletti bíraskodásról zajló összetűzésekben sem. Az utóbbiakban Apponyi Albert és Nemzeti Pártjának képviselői, valamint a Katolikus Néppárt képviselői vállalták a vezérszerepet. Tisza István természetesen ezekben is, miként valamennyi képviselőházi vitában a Szabadelvű Párt meghatározó szónokának számított.

Az agrárius program ugyanis a nagybirtokosok agrárkövetelései mellett politikai célkitűzéseket is tartalmazott. Ennek ellenére Károlyi Sándort már az 1890-es évektől az agráriusok vezetőjüknek tekintették. Ez érthető, mert ő volt az európai gazdasági viszonyokat is a legjobban ismerő, közgazdaságilag képzett, művelt nagybirtokos szakember. Neve rangot adott a kormány általános és benne gazdaságpolitikáját támadó, zömében a Szabadelvű Párton kívül álló ellenzéki politikusok számára. Tisza István maga sem válaszolt valamennyi, a kormányzatot bíráló képviselőnek. Megválogatta vitapartnereit. Így alakulhatott ki és maradhatott meg mindmáig a mítosz Károlyi Sándor agrárius vezérségéről. Ám a szokványos értelemben felfogott vezérszerep távol állott tőle, hiszen a szervezés idegen volt számára, miként a napi politizálás is. A mítosz azonban az idők folyamán jelentős értelmezési változásokon esett át. Kezdetben ez kizárólag az elismerést jelentette. Később azonban ebből vesztített, miután Tisza elismertsége az Osztrák–Magyar Monarchia széthullása után hirtelen emelkedett. Kialakult a Tisza-kultusz. A vele egyben-másban vitatkozók megítélése legalábbis pejoratívvá vált. Azután – 1945 után – a korabeli tevékeny politikai szereplők valamennyien kikerültek a nemzeti panteonból. A legutóbbi évtizedek történetírása pedig, mivel elsősorban az ipar és a kereskedelem fejlődését méltányolta, az agrárérdekek korabeli védelmét mindenféle elemzés mellőzésével anakronizmusnak tartotta. Képviselőiket a gazdasági fejlődés akadályozóiként aposztrofálták, figyelmen kívül hagyva a korabeli állapotokat; nézeteiknek csak egy kis részét ismertették. Ebben a helyzetben automatikusan átértékelődött Károlyi Sándor

életútja is. Még közgazdasági tájékozottságát is megkérdőjelezték, egyes jogos reformjavaslatai felett pedig átsiklottak.^{18/c}

De Tisza István sem tekinthető a merkantilisták legfőbb képviselőjének, hiszen a mezőgazdaság érdekeit is védte, fejlesztését nélkülözhetetlen feladatnak tartotta.

A felsőfokú tanulmányait befejező, sőt tudását nyugat-európai útjain is gyarapító, ígéretes tudományos alkotó munkával megjelenő Tisza István és mások több tanulmányt szenteltek az agrárválság vizsgálatán túl a magyarországi agrárviszonyok mélyebb felrajzolásának is.¹⁹ Döntően a tulajdonviszonyokról s az agrártársadalomról fejtették ki véleményüket. A különben köteteket kitevő irodalom ugyanakkor szinte káprázatos ügyességgel ugrotta át például Tisza István agráriumra irányuló nézeteinek áttekintését. (Miközben Károlyi Sándort még csak figyelemre sem méltatta.) Igaz, a mezőgazdasági termelés és értékesítés vagy egyes ágainak jövedelmezőségével, szerkezeti témaköreivel nem foglalkozott behatóan, sőt birtokai igazgatását is intézőire bízta, de pályájának első írói szakaszában a politikai viták által is ösztönözve a tulajdonlás és az agrártársadalom kérdéseiről mintegy tíz esztendeig, 1887–1897-ig az említett könyveken túlmenően számos tanulmányt, cikket írt, s a körülöttük kibontakozó parlamenti vitákba is belevetette magát. Szerette a polemikus jellegű tárgyalásmódot, a tézis–antitéziszre épülő kifejtési módot, a meditációt. Kortársai és az utókor szakemberei, politikusai számára azonban mindmáig markáns, határozott politikai célkitűzéseivel tűnt fel, így vált elismert, ha nem is mindig méltányolt államférfivá. A gazdaság terén is inkább az ipar, a kereskedelem, a bankügy vonzotta. A mezőgazdaságról írott tanulmányaira alig-alig figyeltek, újabb kori életrajzírói sem.²⁰

A földmagántulajdont, természetesen a XIX. század végén – a szociáldemokraták kivételével – senki sem kérdőjelezte meg. Nemcsak a birtokosok, hanem a földnélküliek sem. Az utóbbiak legfeljebb a bérleti parcellázás követeléséig jutottak el. A földhasználat kisbérleti formáit azonban egyre több politikai irányzatban fellelhetjük, helyenként a szociáldemokratáktól átvett államosítás programját is.

Tisza ezeket a követeléseket határozottan elutasította. A termelés eredményességét s ennek függvényében a földbirtok méreteit vizsgálta. Kiindulópontja mindazonáltal abban a politikai tételben rögzíthető, amely szerint a nagybirtok a nemzet jövőjének záloga, míg annak bármiféle bolygatása, az 1890-es évektől kezdődő agrármozgalmak végveszélybe sodorhatják az országot. Ennek fényében veszi szemügyre a kötött vagy szabadrendelkezésű földbirtokot, továbbá a közép- és kisbirtok gazdasági lehetőségeit, célszerűségét. Említett alaptételéből következik, hogy bár a túlságosan nagyméretű szántóföldi birtoktesteket egészségtelennek tartotta, mégis a kötött birtokok megtartását, sőt további kiterjesztését tartotta szükségesnek. Ennek jegyében sürgette a hitbizományi jogszabályok megváltoztatását, újak létrehozásának

18/c Károlyi Sándor gróf élete és munkája. Szerkesztette Kolosváry Lajosné. Budapest, 1906. *Székfű Gyula*: Három nemzedék és ami utána következik. Budapest, 1935. Magyarország története 1890–1918. Budapest, 1978.

19 Az agrárius kérdésről. 1887. Amerika versenye az európai búzapiacon. 1888. Néhány szó az 1890. évi költségvetésről. 1890.

20 *Pölöskei Ferenc*: Tisza István a földtulajdonról és az agrártársadalomról (Előadás). Kiskunfélegyháza, 2007. május 24.

jogi könnyítését.²¹ Szerinte nem is az uralkodónak kellene engedélyeznie az új hitbizományokat, hanem megfelelő feltételek mellett mindazoknak a közép- és nagybirtokosoknak, akik ezt igénylik. Szerinte már a 200 holdak is olyan latifundiumoknak tekinthetők, amelyek tulajdonának megkötése kívánatos. Az általa sürgősnek tartott hitbizományi törvényt ezért ki kellene vonni az uralkodói felségjogok köréből. Ehhez azonban a megfelelő anyagi feltételek mellett szükséges lenne a hitbizományok maximumának s egyúttal minimumának megállapítása, a birtok jövedelmezősége stb.²² A két határ között pedig lehetne tartja több hitbizomány alapítását is. Kísérlete természetesen jórészt kudarcba fulladt, mert Ferenc József nem hagyta csorbítani királyi felségjogait. A közép- és nagybirtok szilárd egyben tartása jegyében igényelte – erre már utaltunk – azt az egyértelmű jogszabályt is, amely a hitbizomány örököséül az elsőszülött fiút jelöli ki, és nem engedi a szenioritás alapján a nagycsalád legidősebb tagjának örökösödését.²³

A hitbizományokról már az említett 1687. évi törvény megalkotásától kezdve a polgári korszak alkonyáig, az 1940-es évekig vita folyt a magyar politikai életben. Több ízben, így a reformkorban pusztá létét is többen megkérdőjelezték. A dualizmus alkonyán pedig már több politikai irányzat sürgette megszüntetését, összekapcsolva a földreform programjával. Az 1920. évi Nagyatádi Szabó-féle földreform során pedig a hitbizományokból is osztottak.²⁴ 1936-ban megszületett az új hitbizományi törvény. Ám magát az intézményt fenntartotta.²⁵

A történeti irodalom feltűnően keveset foglalkozott az ország területének a századforduló idején mintegy 4,72%-át kitevő hitbizományi birtokkal.²⁶ Klárik Lajos: Hitbizományi jogunkról: Pálffy János gróf végrendelete című, 1909-ben megjelent munkájában így ír: Hitbizományi jogunk története még nincs megírva és fájdalom, úgy látszik a közeljövőben nem is lesz. Sőt pozitívumot e jog fejlődéséről sem tudunk többet, mint azt, hogy az minden ízében királyi jog. A királyi kegy pedig nemcsak hitbizományt tesz, hanem az öröklésre, végrendeletre is jogot ad.

Tisza Istvánt aggasztotta a kisbirtok elaprózódása is, ami hitelhiányból, a minőségi termelés fogyatékoságaiból és a családokon belüli egyenlő örökösödésből eredt. Agrártársadalmi programjának így 1887–1897 között három alappillére rajzolódik ki: a nagybirtok megerősítése a hitbizományok kiterjesztése útján, a kisbirtok segítése, hiteligényeinek biztosítása, továbbá az „agrárszocialista” mozgalmak viszszaszorítása. Az agrártársadalom „kiszgazda” részével így is csak érintőlegesen foglalkozik. Felvillantja ugyan sorsuk javításának egynémely lehetőségét, formáját is, de szerinte ezt főleg a maguk erejével, gyűjtögetéssel érhetik el. Így gyarapíthatják birtokaikat is, természetesen gazdatársaik rovására.

21 *Tisza* összes. 368.

22 *Tisza* összes. 368.

23 *Tisza* összes. 368.

24 *Kerek Mihály*: A magyar földkérdés. Budapest, 1939. 164–240.

25 *Nagy József*: A hitbizományok a XX. században. Kézirat.

26 *Erdélyi Lajos* i. m. I. k. 1.

A kisbirtokosok panaszai az említettekén túlmenően is orvosolhatók részben a takarékszövetkezetek, részben a hitelszövetkezetek segítségével.²⁷ Az okos, takarékos kisgazdán segít a jelzáloghitel, a föld jövedelme, a jó gazdálkodás.²⁸ Mindez segítheti a kisgazdaság (5–10 hold) megmaradását, de csak akkor, ha ez a birtok nem aprózódik tovább. Ennek jegyében az örökös gazda részletekben fizetheti ki testvérei jussát.

Ebben a relációban a két pólus, a nagybirtok és a földnélküli agrárszegénység különös szimbiózisba kerül egymással. A birtokos társadalmat ugyanis a búzaárak esése, az értékesítés nehézségei együtt sodorják válságba az alföldi szegényekkel. Mindegyik feloldására sokoldalú, szerteágazó program szükséges. Az utóbbira ezért nem elég a telepítés vagy a fegyveres erő alkalmazása, kívánatos a munkásvédelem, az 1891. évi biztosítás kiterjesztése a mezőgazdasági munkásokra is.²⁹ Továbbá a több munkaerőt foglalkoztató, ugyanakkor a birtokosok számára is nagyobb jövedelmet biztosító intenzív termelési ágak meghonosítása is kívánatos. (Méhészet, tej, tejtermékek előállítása, ló-, selyemhernyó-tenyésztés stb.)³⁰ A belterjesebb és kibővült termelési struktúra ugyanakkor munkalehetőséget kínál a földnélküliek, illetve a törpebirtokosok számára.

Tisza Istvánnak a leginkább anakronisztikus felfogása az agrártársadalom esetében vált kirívóvá. Mert eredeti választójogi álláspontja az évek során, a századforduló után, különösképpen az 1910-es években változott, nyitottabbá vált, amit 1913-ban az általa előkészített és elfogadott választási törvény is jelez. Ugyanakkor Európaszerte számos nyugati országban is fellelhető a választójog valamiféle cenzusos korlátozottsága. Az agrárkérdéssel azonban a továbbiakban alaposabban már nem foglalkozott. Ismert állásfoglalása statikus, a XIX. század utolsó évtizedéhez kötődik.

Az agrárius kérdésről 1887-ben megjelent, már idézett könyv értékű, Pólya Jakkal folytatott vitajellegű tanulmányában elsősorban a merkantil szempontokat emelte ki, de sem ekkor, sem a későbbiek során nem állt egyoldalúan merkantil oldalra. Bírálta ugyan az agráriusok érveit, de egyszerű elutasításuk helyett az eredményesebb agrártermelés bevezetését kereste. Kevésnek tartotta a művelés magas fokának jelszószerű ismételtetését, helyette a tiszta jövedelem elérését tekintette mérvadónak. Ehhez pedig szükségesnek tartotta a nemzetek közötti munkamegosztásban rejlő kedvező lehetőségeket.³¹

Tisza az 1890-es évek végén, az agráriusok látványos fellépése, követeléseik csokorba fűzése idején immár elsősorban a képviselőházban fogalmazta meg véleményét a mezőgazdaságról zajló vitában. Visszatért ugyan tíz évvel korábbi, már ismertett tudományos igényű, jövedelmezőséghez kapcsolódó tételeihez is, de fő feladatának a közvetlen politikai vitát tekintette.³² Ezúttal sem utasította el az agráriusok nézeteit, ám miközben tudomásul vette egyes követeléseiket, lényegesen finomította azokat. Túlzásnak tartotta például a tőzsde gyökeres visszaszorítását, de a

27 *Tisza* összes. 350.

28 *Tisza* összes. 362.

29 *Tisza* összes. 388.

30 *Tisza István: Magyar agrár-politika. 1897. In: Tisza* összes. 296–302.

31 *Tisza* összes. 333.

32 Képviselőházi Napló 1897. február 19. Gróf Tisza István képviselőházi beszédei. A fiatal képviselő. Budapest. 1930. 392. (A továbbiakban *Tisza* beszédei.)

termelő és a fogyasztó közelebb hozását egymáshoz nélkülözhetetlennek tartotta. A takarékszövetkezetek mellett pedig az idő múlásával indokoltnak vélte a hitelszövetkezetek létrehozását is, de csak hitelképesek számára, mert szerinte a gyengék szervezése különben sem lehetséges. A telepítés áldásaiból is csak azok részesülhetnek, akik bizonyos anyagi erővel rendelkeznek. Nemzeti szempontból pedig annak van a legnagyobb jelentősége, ha a magyarok tömbökben telepednek le, valamely más nemzetiség által lakott területen. Ezáltal remélhető, hogy a telepések megőrzik magyarságukat. Az 1890-es évek közepétől ugyanis az agrárkérdés részének tartotta a telepítést. Benne is felmerült azonban a dilemma: vajon a kötött birtok, a hitbizományok tervezett kiterjesztése nem akadály-e a jelentősebb telepítéseknek? Az elmentmondás feloldását abban látja, hogy a hitbizományok elhelyezkedésének arányai belső birtokcserék útján változzanak. Elképzelhetőnek tartotta például, hogy a szántóföldi területek helyett erdők váljanak hitbizománnyá, vagy a nagybirtokos a telepítés lehetőségének biztosítása érdekében más tulajdoni területén jelölje ki hitbizományi birtokát. Ez a gondolata a későbbiek során is vissza-visszatér.

Az agráriusok által követelt gabonakiviteli prémiumok mellett pedig az őrlési fogalmat is megtartaná.³³ A dualizmus fenntartása érdekében ragaszkodott a közös vámterülethez, miként az agráriusok is, s ezen az alapon szeretne Magyarország, benne a birtokosok számára is előnyös megállapodásokat kötni az új vámszövetségben.

A napi politikai vitákba dobott összeférhetlenség ügye sem maradhatott közömbös számára. Az agráriusok ugyanis a merkantilistákat vádolták összeférhetlenséggel, s követelték, hogy az állammal gazdasági kapcsolatban levő nagyiparosok és kereskedő tőkések vagy jól jövedelmező állásaikról, vagy a képviselőségről mondjanak le, s mindezt törvény garantálja. Tisza, miután ő maga is számos ipari és kereskedelmi vállalat igazgatóságában és felügyelő-bizottságában vett részt, erkölcsi érvekre hivatkozva próbálta elhárítani a törvényt. (Lehet valaki erkölcsös és összeférhetetlen, de erkölcstelen és összeférhető.) Ugyanez az óvatosság figyelhető meg a mezőgazdasági munkások esetében is. Szemben tíz évvel korábbi nézeteivel, ezúttal az agrármozgalmakat két részre osztja, az országosra és az alföldi parasztvárosokéra. Az országban – szerinte – szükséges a mezőgazdasági munkásság helyzetének javítása, a munkaidő, az egészségvédelem, a női és gyermekmunka rendezése, bár az ő helyzetük különbözik az ipari munkásokétól, hiszen rokonai, baráti szálaik, örömeik, küszködésük lényegesen eltérnek a városi, ipari munkások életvitelétől. Az alföldi parasztvárosokban azonban hiányzik a meghitt életviszonyoknak ez a légköre, szegényebb néprétegeiket magával ragadta az anarchizmus, a szocializmus, a társadalmi rend felforgatásának vágya, a kubikusok és más idénymunkások tanyáinak erkölcsromboló elterjedése, népszerű jelszavaik – robot, dézsma – hangoztatása. Egyes ingyenszolgáltatásaik ugyanis – szerinte – valamilyen feles föld vagy bérlet elnyerése ellenében nem kifogásolhatók, nem is moshatók egybe a rosszlelkű feudális jellegű robottal.³⁴

Találó megfogalmazásnak tekinthetjük egyik jeles történészünk tanulmányának kezdő sorait: „A liberalizmus égisze alatt a szociális gondoskodás ügye tartósan a

33 *Tisza* beszédei 391–392.

34 *Tisza* beszédei 401–405.

társadalom és a politika senki földjének számított. A közösségi szolidaritás hagyományos családi-rokonsági és szomszédsági kötelékei ugyanis ekkoriban már jószerivel működésképtelének, a közt képviselő helyi hatóság és kivált az állam pedig illektelennek tartotta magát ebben a kérdésben.”³⁵

A századfordulón is vissza-visszatért az alföldi szocialista „munkászavargásokra”, a falusi takaré-, illetve hitelszövetkezetekre. Ám már korántsem veti magát olyan hévvel ezekbe a vitákba, mint korábban.³⁶ Azt hiszi, hogy az 1898. évi II. tc. megnyugtató jogi keretek közé helyezte ezeket a mozgalmakat. Ezért a törvény megszegőivel szemben szigorú intézkedéseket követelt, akár a munkás, akár a munkaadó követi el. A hitelszövetkezetek központjának megalakítása pedig sok panasz, baj forrását megszüntetheti (1898). Óvott ugyanakkor a túlzó várakozástól. Mindenki csak munkával, takarékosággal részesülhet a szövetkezés áldásaiból.³⁷ Bizott Darányi Ignác földművelésügyi miniszter szakértelmében. Ennek is szerepe volt abban, hogy egyre inkább az országos politika ügyei kötik le a figyelmét. A falusi szocialista mozgalmak hevessége különben is szemlátomást enyhül, s ebben szerepet játszik az a körülmény is, hogy a századforduló után a munkaalkalmak külföldön és az országhatáron belül egyaránt bővülnek. Ezzel párhuzamosan pedig a Szabadelvű Párt helyzete a szünni nem akaró gazdasági, politikai támadások súlya alatt egyre ingatabbá válik. A régi függetlenségek mellett már több új párt is szembefordul vele. 1903-tól, a nagy egyeztető, Széll Kálmán miniszterelnök bukása után pedig a Szabadelvű Párt bomlása felgyorsul, s a pártok egész sora obstrukciót kezd a kormánypárttal szemben (Nemzeti Párt, Katolikus Néppárt, Új-párt, Alkotmánypárt stb.). Tiszának már a kormányzás gondjai jutnak, mivel szerinte az ellenzék képtelen a fenyegető kül- és belpolitikai veszélyek elhárítására. A századelőn jelentkező parasztmozgalmakra – Mezőfire, Áchimra, Nagyatádi Szabóra – már fel sem figyel.

Darányi Ignác különös alakja a századfordulónak. Elkötelezett híve a mezőgazdaság intenzív fejlesztésének, az agrártársadalom felemelésének, miközben nem esik az agráriusok karjaiba. Más szóval átfogó munkásságával úgy szolgálta az agrárérdeket, hogy megőrizte a szakszerűséget és politikai szuverenitását a politikai-gazdasági eliten belüli harcokban. Ezért gyakran bírálták. Károlyi Sándor szerint Darányi Ignác úszkál az állami szocializmus és a liberalizmus vizei között.³⁸ Tisza ugyanakkor a századfordulón még határozott támogatásáról biztosította a látványos programmal fellépő földművelésügyi minisztert.³⁹ Darányi mezőgazdaság-fejlesztési programja valóban átfogó jellegűnek bizonyult. 1909-ben kidolgozott újabb telepítési tervzetével szemben azonban Tisza István már közömbös maradt.⁴⁰

Darányi Ignác a XIX–XX. század fordulóján is megmaradt szakembernek, úgy küzdött a mezőgazdaság modernizációjáért, hogy eközben nem vált az agrárérdekek kizárólagos képviselőjévé. Így az egymást váltó kormányokban (Bánffy, Széll) is

35 Darányi Ignác emlékkonferencia. Budapest, 2000. 94. (Gyáni Gábor írása)

36 Tisza beszédei. 507–508.

37 Tisza beszédei. 568.

38 KN. 1897. február 18.

39 Tisza beszédei. 393–400.

40 Fehér György: Darányi Ignác birtokpolitikai elképzelései (1896–1909). Kézirat.

biztos helye maradt. Vagyis az agráriusokat a mezőgazdaságon túlmutató jogi, politikai követelései terén nem követte. Nem vált a képviselői összeférhetlenség harcosává, nem exponálta magát a vámszövetség meghosszabbítása körüli, évekig húzódó vitákban, még az őrlési forgalom vagy a fedezetlen határidőüzet ügyében sem ismételte az agráriusok érveit. Távol tartotta magát a közjogi s a napi politikai-parlamentari harcoktól, köztük az obstrukciótól s az ellene szervezkedő erőktől is. Alkatta sem predesztinálta a heves vitákra. Bár a pártklubba rendszeresen eljárt, de ott is kerülte a polémiákat, inkább a magányt kereste, s ott is a mezőgazdaság ezernyi gondja foglalkoztatta. A Szabadelvű Párt hangadói nem is hagyták nyugton. Ugratták, provokálták. Mikszáth jegyezte fel, hogy a kor legnevesebb szónoka, a mindenkire felörlő, „nagy cséplőgépnék” nevezett Szilágyi Dezső a pártklub egyik késő éjszakáján így fordult Darányihoz: „Nácikám, állíts valamit! (Hogy aztán ő, akármit állít is, megdönthesse, kiforgathassa.) Igen, Darányi a kedvence. Ha bejön, rögtön körülnéz, ott van e? S igyekszik valami fogantyút találni, hogy csipkedhesse. Külön témái vannak készenlétben Darányi ellen. Ha új nincs, a régiekhez nyúl.”⁴¹ Darányi azonban még a klubban is nagy ívű mezőgazdasági modernizációs terveit szövögette. Ez pedig együtt járt az agráriumban dolgozók szakértelmének fejlesztésével, új foglalkozási ágak kialakításával s ezáltal az agrártársadalom összetételének átalakításával. Jelentősek szociálpolitikai lépései is.

Munkásságának súlypontja az 1899–1903 közötti időszakra esett, amikor Széll Kálmán miniszterelnökként látványosan támogatta elképzeléseinek valóra váltását. Mikszáth Széll Kálmán különös nimbuszáról is értekezett, a politikai ellentéteket ügyesen áthidaló-egyeztető taktikája, az új iránti fogékonyága, előremutató gazdasági-társadalmi elkötelezettsége, ellenfeleivel szembeni tapintata miatt. „Dicsérni őt annyit tesz – írta –, mint vizet hordani a Dunába. A színigazat mondani róla annyit, mint félreérteni. Szidni őt annyit, mint meg nem hallgatni.”⁴²

Az 1894. évi V. tc. alapján a századfordulót követően, főleg a románok által lakott peremvidékeken telepes községeket hoztak létre a földművelésügyi minisztérium igazgatása alatt.⁴³ Ugyanakkor a Szigetközben és a Vág folyó mentére kormánybiztost neveztek ki a pusztító árvizek elhárítására, miközben a szárazság sújtotta Alföldön öntözősatornák építéséhez kezdtek.⁴⁴ Darányi nevéhez fűződik az állatorvosügy, az állatorvosképzés korszerűsítése is.⁴⁵ Felkarolta a nyugat-európai polgári államokban már alkalmazott talajjavító eljárásokat, egyes termelési folyamatok gépesítését, a kertgazdálkodás kiterjesztését.⁴⁶ Darányi miniszteri munkásságát több értékes tanulmányában Fehér György összegezte. Megalapították az Állatorvosi Főiskolát, s azonos szintű képzést követeltek tőle, mint a tudományegyetemtől.⁴⁷ A

41 Mikszáth Kálmán: *Az én kortársaim*. Budapest, 2004. 69.

42 Mikszáth i. m. 98.

43 Minisztertanácsi jegyzőkönyv. 1899. november 15.

44 MT jkv. 1900. május 3.

45 Kovács Ferenc: *Darányi az agrártudományért és az oktatásért*. In: *Darányi Ignác emlékkonferencia*. Budapest, 2000. 48–53.

46 Glatz Ferenc: *Darányi és kortársai*. In: *Darányi emlékkonferencia*, i. m. 11–32.

47 MT jkv. 1900. április 3.

szőlőművelésben felgyorsult a történelmi szőlő- és borvidékek filoxéra okozta kárainak rekonstrukciója, a szőlészeti és kertészeti szakiskolák létrehozása. Darányi Ignácnak – miként említettük – különösen a Széll-kormányban vált jelentőssé a szerepe a kormányzati munka egész területén. Növelte a földművelésügyi tárca súlyát. Ő számított a kormány második emberének. Felügyeletét kiterjesztette a kincstári birtokokra és a telepes községekre is, csorbítva ezzel a pénzügyminiszter hatáskörét.⁴⁸ Az intenzív mezőgazdasági termelés és állattenyésztés mellett különös gondot fordított a korszerű erdőgazdálkodásra. Megkövetelte az erdőtörvények betartását és rájuk alapozva számos rendeletet alkotott. Az 1879: 31. tc., az 1896: 5. tc. és az 1898. évi 19. tc. közül az utolsó kettőt ő készítette el. Az 1898. évi törvény méltányos feltételek mellett lehetővé tette a „községi és némely más erdők és kopár területek állami kezelésbe” vételét. Ezen a téren természetesen nagy ellenállásba ütközött, hiszen az 1871. évi községi törvény a községi, városi törvényhatósági és a volt úrbéreses erdeit a közigazgatásra bízta.⁴⁹ A törvény azonban a járási erdőhivataloktól az állami szakapparátus kezelésébe utalta valamennyi erdő s a rájuk vonatkozó törvények felügyeletét. Előírta szakértő erdőtisztek alkalmazását függetlenül az erdők tulajdonosaitól. Biztosítópénztárakat hozott létre az erdőmunkások, valamint özvegyeik és árvaik segélyezésére. A maga nagy sikerének tekintette azt is, hogy a minisztertanács útját állta a hitbizományok további növekedésének.

A XIX–XX. század fordulóján a mezőgazdasági munkásság körében felszínre törő szociális feszültség enyhítése, valamint a zömében nemzetiségek által lakott területeken a magyarság arányának növelése érdekében előtérbe kerültek a különböző telepítési elképzelések és akciók. Közülük is kiemelendő az 1894. évi V. tc., továbbá a Darányi Ignác által elkészített, de törvényerőre nem emelkedett 1903-as és 1909-es törvényjavaslat. Ezek az állami telepítési akciókat helyezték előtérbe. Az agráriusok – Rubinek Gyula, Széchenyi Imre – azonban a még mérsékeltébb, a nagybirtokosok érdekeit határozottan védő magántelepítéseket propagáltva szembeszálltak az állami telepítés megvalósításával. Részben ennek tulajdonítható, hogy az annyira óhajtott telepítés valamennyi formájának megvalósítása súlyos akadályokba ütközött. Emellett az éppen hatalmon levő kormányok sem voltak bőkezűek a telepítések költségvetési finanszírozásában. Így a telepeseknek maguknak kellett – kellett volna – készpénzben, esetleg kölcsönbeli részletek útján fizetniük az általuk birtokba vett földterületet. Telekkönyvezésükre s ezáltal tulajdonukba csak a megállapított vételár teljes kifizetése után kerülhetett sor. A földnélküli, esetleg egy-két holdas parasztnak azonban nem volt pénze, s rettegett a törlesztések vállalásától is, hiszen gazdasági felszereléssel, lakóházzal sem rendelkezett a telepítés helyén. Márpedig a vételár 10%-át azonnal fizetni kellett. A különböző elképzelések így jobbára papíroson maradtak, kevés telepes község alakult. A mezőgazdasági tulajdonviszonyokban ez jószorivel ki sem mutatható. Az 1894. évi telepítési törvényben csak néhány ezer hold szerepel Kolozs, Beszterce-Naszód, Szolnok-Doboka, Krassó, Szörény, Temes, Torda-Aranyos megyékben. Ezekhez még összesen 6 millió korona pénzbeli támogatást

48 MT jkv. 1899. november 15.

49 MT jkv. 1899. december 13.

is csatoltak. Az említett agráriusok azonban bár a telepítést szükségesnek tartották, de kizárólag a nagybirtokos és a birtoka egy elenyésző részét átvevő telepes magánjogi szerződésének. Rubinek Gyula és mások szerint az ország peremvidékei mellett az alföldi városok nagy határaitra is kiterjedhet a telepítés, ezzel is csökkenthető a nagybirtokellenes agitáció. Az állam pedig nem avatkozhat bele a földbirtokforgalom természetes folyamataiba, ráadásul ezzel is erősítheti a földszerzési vágyat. Szembeszáll Darányi radikálisabb állami telepítési tervzetével, mert erre szerinte csak azokban az országokban van lehetőség, ahol alacsonyak a földárak. Magyarországon azonban magasak, s két évtized alatt, 1903-ig 50%-kal emelkedtek.⁵⁰ Az állam mezőgazdasági politikájának – az említett körülmények miatt – ezért inkább a földbirtokosok talpra állítása a feladata. A telepítés pedig éppen ezt nehezítené, hiszen jelentős összegeket vonna el az államtól. „Ez a földbirtok és szociális politika pedig minden, csak okszerű nem, mert amíg egyik kézzel új egzisztenciákat teremt, másik kézzel meglévő egzisztenciák létét ássa alá.” A telepítés a magyarosításnak sem lehet eszköze, mert a nemzetiségeket még inkább szembefordítaná a magyar állameszmével,⁵¹ s menthetetlenül a nemzetiségi és szociáldemokrata agitátorok karjaiba kergetné a többmillió nemzetiségeket, ezáltal pedig a tulajdonellenes mozgalmakat segítené. A magyar állameszme terjesztésének más, hatékonyabb eszközei vannak, így az iskolai oktatás magyar szellemű fejlesztése, kötelezővé tétele. Nem nélkülözhető a nemzetiségek szociális és gazdasági segítése sem, mert ezáltal két emberöltő alatt magyarrá válnak.⁵²

Rubinek szélsőséges felfogása a telepítés s a vele kapcsolatos szociális, nemzetiségi és tulajdonjogi kérdések terén azonban nem tekinthető általánosnak. Az agráriusokról már az eddigiek alapján is levonható a konzekvencia. Az agrárius a történeti irodalom szerint is a politikai és gazdasági hatalmat kézben tartó vagy arra törekvő nagybirtokos szinonimája. Vagyis a nagybirtokosok nem tekinthetők automatikusan agráriusnak.

Az agrárius gyűjtőfogalom, a mezőgazdaság valamennyi területére és résztvevőire kiterjed. Még a nagy tekintélynek örvendő, közgazdaságilag tájékozott gróf Károlyi Sándor véleménye is egyéninek tekinthető. Jóval árnyaltabbnak, gondolatilag is gazdagabbnak tűnik. Munkásságát, elképzeléseit még a nagy agrárreformernek számító, átfogó koncepcióval rendelkező Darányi Ignác is méltányolta: „Aki elmegy – írta –, vissza nem jön: de aki tündökölve megy el, annak fénye visszasugárzik”. Károlynak jelentős szerepe volt az Országos Központi Hitelintézet létrehozásában, a felvásárló- és fogyasztási szövetkezetek, köztük a Hangya megalakításában és működésében, a földmunkásokat segítő szociálpolitikai intézkedésekben. 1895-ben írt, Néhány szó a magyar munkáskérdésről c. tanulmánya a maga programjának tekinthető az agrártársadalmat érintő súlyos kérdésekben. A kis- és törpebirtokosok, valamint a földnélküliek sorsának távlati javítását tűzte ki célul. Elvetette az agrárszegénység elleni fegyveres fellépést, s az osztársadalmi közgazdasági kérdések részének tekintette a mezőgazdasági munkások ügyét.⁵³ Hozzáértéssel elemzi a tőkés fej-

⁵⁰ Rubinek Gyula: Telepítés és földbirtokpolitika. Budapest, é. n. 12–28.

⁵¹ Uo. 30.

⁵² Uo. 31–32.

⁵³ Károlyi Sándor: Néhány szó a magyar munkáskérdésről. Budapest, 1937. (Újabb kiadás) 5. A továbbiakban Károlyi Sándor: Néhány szó...

lődés törvényszerűségeit, benne a „munkáscsoportosulás” szükségszerű kialakulását s az ezzel járó bér- és munkakörülmények vitáit is. Ezért a munkaadót és a munkást közelebb kell hozni egymáshoz. A migráció pedig természetes világjelenség, ezért legfeljebb mérsékelni lehet. Ennek jegyében intenzív, versenyképes termelési formákat kell keresni az ipar és a mezőgazdaság egészében, vagyis a nagy-, közép- és kisbirtokon egyaránt (kender, len, burgonya, oltvány, szőlő). Már az eddigi példák is bizonyítják, hogy az agráriumhoz tartozók nem alkottak egységes táborot, köztük sok lényeges kérdésben inkább különbségeket találunk. Ezt bizonyítja Károlyi Sándor telepítési elképzelése is. Ő a „középbirtok”, vagyis a közép- és kisnemesi birtokok visszaszorulását tartja tragikusnak a birtokviszonyok terén. Pótlásukra az új községek létesítését nem tartja megfelelőnek, inkább a meglévő helységekből látja ezt megvalósíthatóbbnak. Ingyen osztás azonban nem létezik. A földet vásárolni képesek száma pedig csekély, csakúgy, miképpen a hitelhez jutók törlesztőképessége is.⁵⁴

A telepítés tehát a földforgalomnak rendkívül keskeny útja. Gyakorlatilag – a megfelelő hitel biztosítása esetén is – csupán arra szorítkozik, hogy a törpebirtokos eladja földjét az arra képes munkásnak, ő maga ebből a pénzből kifizeti az általa megvásárolható kisbirtok kötelező részét, a továbbiakra pedig hitelt vesz fel.

Végül Károlyi Sándor a mezőgazdasági munkások és cselédek számára is indokoltnak tartotta a betegség- és balesetbiztosítást, de a nyugdíjellátás kötelező jellegét nem látta időszerűnek, legfeljebb az önkéntes biztosítópénztárak útján.⁵⁵ Károlyi tehát – miként láttuk – nem tekinthető agrárius vezérnek, de az agrárium képviselőjének számít. Erre predesztinálta felkészültsége a közigazdaság, a jog, a művelődés terén. Számos kérdésben méltó vitapartnere volt Tisza Istvánnak. Köztük érdemleges politikai, szakmai viták a képviselőházban, tanulmányokban, cikkekben zajlottak. Hiszen miként láttuk, Tisza István sem volt a merkantilisták vezére.

Az agrárius–merkantil viták hullámai különben is csak néhány évig csaptak magasra, s nem korlátozódtak a történeti irodalomban szereplő szokványos kérdésekre. A mezőgazdaságról folyó viták jóval sokoldalúbbak voltak. Ezekről ki-ki más-más felfogást vallott, s a merkantilistáknak nevezettek nézetei is számos ponton eltértek egymástól. S ha még azt is figyelembe vesszük, hogy a történeti irodalomban szinte kizárólagosnak tartott agrárius programpontok jó része a Széll-kormány hatalomra jutásával szinte azonnal megvalósult, akkor az agrárius–merkantil viták elvesztették lényeginek tekintett tartalmukat. Amíg bűvópatak módjára visszaszorultak, eközben sem beszélhetünk egységes áramlatokról, szoros tömböket alkotó táborokról. Ezt most ismét azért hangsúlyozzuk oly nagy nyomatékkal, mert Károlyi Sándort szinte valamennyi jelentősebb összefoglaló mű összekapcsolta a konzervatívizmussal, a Katolikus Néppárttal. Holott a századfordulón a Szabadelvű Párthoz tartozott, majd a párt bomlása után 1904-től haláláig, 1906-ig független maradt. A parlamenti és a sajtóvita középpontjába pedig akkor már a véderőreform, illetve az obstrukció ügye került. Ebben pedig már politikai okok miatt nem vett részt. Életének utolsó éveiben kizárólag az agrárium fejlesztésének lehetséges módozataival

54 Uo. 17–18.

55 Uo. 22–23.

foglalkozott, amit képviselői felszólalásai és Darányi Ignáccal folytatott gazdag levelezése is bizonyít.⁵⁶

Történetírásunk tehát alaposan tévedett, amikor szinte egységes agrárius táborról írt, de talán még jobban, amikor vezérének Gróf Károlyi Sándort tartotta, részben 1901. őszi gönci levele alapján.⁵⁷ A levelet azonban semmiképpen sem tekinthetjük az agráriusok meghatározó programjának, hiszen az jórészt a Széll-kormány idején, 1899. február 26. után már megvalósult, és a korábbi agrárius–merkantil ellentétek ezért háttérbe szorultak. Különben is az 1896-ban alakult Gazdaszövetség, a birtokos parasztság érdekvédelmi szervezetének vezetője volt, míg a nagybirtokosok szervezetének az OMGE számított. Az agrárius célokat is itt fogalmazták meg, elsősorban az 1879. és az 1895. évi OMGE-kongresszusokon (Széchenyi Imre gróf, Rubinek Gyula). Igaz, az OMGE és a Gazdaszövetség között léteztek átjáró folyosók, mindketten a mezőgazdaság érdekeit védték, de az említett különbségek sem elhanyagolhatók. 1900. július 3-án az uralkodó már szentesítette az Országos Gazdasági Munkás és Cselédpénztár szervezéséről szóló törvényjavaslatot.⁵⁸ Eltörölték az agráriusok régi követelését, az örlési forgalmat, 1901-ben pedig törvénybe iktatták az összeférhetetlenségi törvényjavaslatot.⁵⁹ Majd 1902-ben megszületik a Széll–Koeber paktum, amely a gazdasági kiegyezésben, a vámszövetségen belül ígéri a mezőgazdasági vámtételek emelését. A korabeli irodalom is általában az agrármozgalom és nem az agráriusok vezetőjének nevezi Károlyit, s a szövetkezeti mozgalom úttörőjeként tartja számon. Nem az OMGE, hanem az általa alapított Gazdaszövetség, vagyis jórészt a kisgazdák reprezentánsának tekintették. Az OMGE által kiadott gyászjelentés „a kisemberek atyjának” nevezi. Magáénak tekintette természetesen a Hangya is.⁶⁰

A századforduló után 1918-ig a birtokviszonyokban nem következtek be számottevő változások. Az erre irányuló paraszti irányzatok – Áchim, Nagyatádi Szabó István és mások céljai – eredménytelenül zárultak. A későbbiek vizsgálatát azonban eleve nem tekintettem feladatomnak.

Csupán annyit jegyzek meg, hogy az OMGE és az általa jegyzett agrárius irányzat látványosan visszaszorult, helyét a Gazdaszövetség vette át. Ezáltal pedig egyfelől szűkültek a korábbi agrárkövetelések, elsősorban a napi politika kiiktatásával, másfelől azonban a szélesebb körű gazdaérdekek védelmével bővültek. Vezetői immár Darányi Ignác, Bernát Gyula és Bernát István voltak. A régi agrárkövetelések azonban jórészt megmaradtak, bár előtérbe került a falu és a város viszonya – nemzetközi vonatkozásban is –, a falvak infrastruktúrájának, kultúrájának fejlesztése.⁶¹

56 *Darányi Ignác*: Válogatott dokumentumok. Szerkesztette és a bevezetőt írta Fehér György. Budapest, 1999. 255.

57 Magyarország története 1890–1918. Ld. 233. Továbbá: Magyarország története 1849–1918. IV. 335.

58 MTT. 1900: XVI. tc.

59 MTT. 1901: XXIV. tc.

60 A Magyar Gazdaszövetség Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezete.

61 Agrárius törekvések. Múlt, jelen és jövő Bernát Istvántól. Budapest, 1912., *Bernát István*: Tanulmányok az agrárpolitika és a magyar agrármozgalom köréből. Budapest, 1927. 50–30.

FÜGGELÉK

1. sz.

A gazdaságok nagysága	A gazdaságok száma		A gazdaságok területe	
	összesen	százalékban	kat. holdban	százalékban
1 holdon aluli	562 949	23,6	232 011	0,6
1– 5 holdig	716 769	30,0	1 923 157	5,2
5– 10 holdig	458 535	19,2	3 317 079	9,0
10– 20 holdig	385 381	16,1	5 396 130	14,6
20– 50 holdig	205 181	8,6	6 012 080	16,3
50– 100 holdig	36 032	1,5	2 411 667	6,6
100– 200 holdig	10 275	0,4	1 403 452	3,8
200– 500 holdig	6 448	0,3	2 021 432	5,5
500–1000 holdig	3 144	0,1	2 238 905	6,1
1000 holdon felül	3 768	0,2	11 901 380	32,3
	<i>2 388 482</i>	<i>100,0</i>	<i>36 857 283</i>	<i>100,0</i>

Forrás: Földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmak... i. m. 130.

2. sz.

A művelési ágak alakulása Magyarországon 1873–1913 között

Művelési ág	1913	
	kataszteri hold	%
Szántó	22 301 493	45,5
Kert	658 247	1,3
Rét	4 537 083	9,2
Szőlő	526 647	1,1
Legelő	5 774 496	11,8
Erdő	12 651 058	25,8
Nádas	94 399	0,2
Termőterület	46 543 423	94,9
Terméketlen	2 508 292	5,1
<i>Összterület</i>	<i>49 051 715</i>	<i>100,0</i>

Forrás: A magyar agrártársadalom... i. m. 147.

3. sz.

I. Lipót 1687. évi decretuma (IV.)

9. CZIKKELY.

A mágnások idősb fiainak az atyai rendelkezés szerint intézendő örökösödéséről.

Az ország mágnásai és előkelői romlásának elhárítása, s a fekvőjóságok szokás szerint megkísérlett önkényes elidegenítésének s elpazarlásának megfékezése végett, méltán elhatározták: hogy mától ezentulra, ha valaki e mágnások vagy előkelők közül az ő szolgálataival, vagy saját vitézségével, vagy az ősi javak jövedelmeiből szerzett birtokaira nézve a megyékben előzetesen közzé teendő végrendeleti intézkedéssel Ő császári és királyi szent felségétől megerősített hitbizományt és elsőszülöttségi öröklésrendet alapított s állított föl: örökösének és utódainak semmi joguk se legyen az efféle, atyai végrendeleti intézkedés alá vetett javakat, annak tartalma ellenére, azok szerzési tőkeösszegére nézve, elzalogosítani és elidegeníteni.

1. §. Hanem azokból a javakból csak a haszonvételt és jövedelmet huzhassák, az elsőszülöttségi birtoklás elvesztésének büntetése alatt.

2. §. Ez a törvénycikkely azonban a köz-nemesekre semmiképen ki nem terjed.

Forrás: Magyar Törvénytár 1687. 9 cikkely.

4. sz.

A m. kir. igazságügyminiszternek 1869. évi apr. 7-én kelt rendelete a hitbizományi ügyekben követendő eljárás szabályozása tárgyában

Az 1868: LIV: tcikkben nyert felhatalmazásom erejénél fogva, a hitbizományi ügyekben követendő eljárásra nézve a következőket rendelem:

1. §. A hitbizomány felállítása iránti kérvény az igazságügyi miniszterhez nyújtandó be. E kérvénybe tartozik a folyamodó kimutatni:

- hogy a hitbizományul szánt vagyon az alapító teljes tulajdonát képezi;
- hogy a mennyiben ezen vagyon ingatlan: azt semmi bejegyzett adósság nem terheli;
- hogy a mennyiben törvényes osztályrésze jogosítottak volnának: ezeknek e joga a hitbizomány felállítása által rövidséget nem szenved;
- hogy a folyamodó, a törvk. rendtartás 21-ik §-ára való tekintettel, melyik törvényszéket tartja a felállítandó hitbizomány illetékes bíróságának.

A kérvényhez egyszersmind az alapítási oklevél s a hitbizományul szánt vagyon jegyzéke, különösen az ingatlanok földadókönyvi (cataster) kivonata mellékeltessek.

2. §. Mihelyt a királyi jóváhagyás megadatott a hitbizomány felállítására: az igazságügyi miniszter a törvk. rendtartás 21. §-ára s a kérvényben előadottakra való tekintettel, a jóváhagyó levélben kijelöli az illetékes bíróságot, s az iratokat ezen bírósághoz további eljárás végett elküldi; egyszersmind az illető törvényhatóságokat a jóváhagyás kihirdetése céljából értesíti.

3. §. A hitbizományi bíróság a folyamodót azonnal értesíti, a jóváhagyást a hivatalos lapokban közzéteszi, hitbizományi gondnokot rendel, s a hitbizomány tárgyául rendelt vagyon összeírása és biztosítása iránt intézkedik.

4. §. A gondnok kinevezésénél köteles a bíróság a várományosok javaslatára kellő tekintettel lenni, s a törvénynek a gondnokok iránti általános rendeleteihez alkalmazkodni. Gondnoknak maguk a várományosok valamelyike is kinevezethetik; a hitbizomány hitelezői és adósai ellenben a gondnokságból kizáratnak.

5. §. Ha a hitbizomány az alapító életében állíttatik fel: a hitbizományi leltár azonnal, mihelyt a bíróság a kir. jóváhagyásról értesült, – ha pedig a hitbizomány az alapító halála eseteére rendeltetett: az alapító elhunytával, az 1-ső §-ban érintett jegyzék alapján bíróilag felveendő.

6. §. A leltározás és becslés a hitbizományi gondnok, közbejöttével s a helyben vagy közel lakó várományosok értesítése mellett, a törvk. rendtartás 423., 568., 569., 571. és 574. §§. szabályai szerint történik.

7. §. A hitbizományi vagyon biztosítása, a hitbizományhoz tartozó ingatlan javak tekintetében, azok hitbizományi minőségének telekkönyvi feljegyzése, illetőleg betáblázása által történik. Mindennemű ingók, a tőkék kivételével, a hitbizományi birtokos őrizete alatt maradhatnak, a ki azonban köteles ezek átvételét vagy a hitbizományi leltárban vagy külön okiratban elismerni. Közkötelezvények és magán-adóslevelek s a hitbizomány követeléseiről szóló más okiratok bírói őrizet alá veendőek.

8. §. A hitbizományi tőkék elhelyezésénél, fölmondásánál és visszafizetésénél a gondnokság alatt levő vagyont tárgyazó szabályok tartandók meg. A bíróság köteles ezek iránt a gondnokot mindig, fontosabb esetekben pedig a legközelebbi várományosokat is meghallgatni.

9. §. A hitbizomány részére magánosoknál elhelyezett pénzüsszegek az adóslevélben s az illető telekkönyvben világosan mint hitbizományi tőkék jelöltetnek meg; a közhitelepapírok, ha előmutatóra szólnak, a közpénztárak részéről elkötetnek, ha pedig meghatározott nevekre vannak kiállítva, a hitbizományra iratnak át.

10. §. A gondnok köteles az utódok érdekeit képviselni, s örködni a fölött, hogy a hitbizományi vagyon csonkítatlanul és jó karban fentartassék. Tartozik továbbá a bíróságnak nemcsak a hitbizományi ügyletek iránt bekívánt javaslatokat felterjeszteni, hanem a hitbizományi birtokos minden kötelességellenes s az utódokra nézve káros intézkedéseit is bejelenteni.

11. §. Fontosabb hitbizományi ügyek iránt, vagy a gondnok javaslata folytán, a hitbizományi gondnokon fölül a várományosok is meghallgatandók. E végből a hitbizományi birtokos közvetlen utóda személyesen, a várományosok pedig a hivatalos lapokban közzeendő hirdetmény útján idéztetnek meg.

12. §. A várományosok fel vannak jogosítva a hitbizományi vagyon rossz kezelése miatt a bíróságnál panaszt tenni, s a hitbizomány és az utódok védelmére szükséges minden intézkedést megtételni.

13. §. A hitbizományi birtokost a hitbizományi vagyonnak és növedékének minden hasznvétele illeti; de viszont minden adóbeli, kegyúri, s általában a birtokkal járó terhet, kezelési és fenntartási költséget is a hitbizományi birtokos tartozik viselni.

14. §. A hitbizomány birtokos a hitbizomány állagát azon állapotban köteles fenntartani, a melyben átvette. A vétke nélkül történt fogyatkozásokért azonban nem felelős.

Ha mindazonáltal előnyösebb gazdálkodás tekintetéből czélszerűnek látná lényeges változtatásokat tenni, péld. földeket földekért elcserélni, vagy a hitbizományi tőke egyharmadát

ingatlanok szerzésére fordítani stb., ilyen esetekben a hitbizományi gondnok s a várományosok meghallgatása mellett (11. §.) a hitbizományi hatóság jóváhagyása kívántatik.

15. §. A hitbizományi birtokos csak hasznos beruházások végett terhelheti a hitbizományi jószágot a leltári becsérték (6. §.) egyharmadáig; de erre a hitbizományi gondnok s a várományosok meghallgatása mellett (11. §.) a hitbizományi hatóság jóváhagyása kívántatik. A törlesztés módját is ugyanazon hatóság határozza meg, – oly megszorítással azonban, hogy a törlesztés határideje 35 éven túl nem terjedhet.

Mind a hitbizományi gondnok, mind a hitbizományi hatóság kötelesek ügyelni arra, hogy a törlesztés a meghatározott mód szerint, pontosan teljesítsék, s a nyugták évenként a hitbizományi hatóságnál igazolásul bemutatassanak.

16. §. Az előbbi §-ban érintett adósság az utódokat is terheli. Más hitelezőnek ellenben csak a hitbizományi birtokost illető haszonvételekhez lehet igénye, de nem a hitbizomány állagára vagy a jövedelmek azon részére, amely az utódot illeti.

17. §. A hitbizományi birtokos oly szerződése, a melyek által az utód a birtok átvételében és teljes élvezetében akadályoztatnék, a birtokos halálával megszűnnek; kivéve, ha a hitbizományi hatóság, a gondnok és a várományosok meghallgatása mellett, hosszabb időre adott engedélyt.

18. §. Ha a bizományi birtokos magát adósságokba bonyolítja, ha a bírói jóváhagyással tett adósság törlesztését elmulasztja, vagy nem pontosan teljesíti, ha a hitbizományi birtok általában lényegesen rongálja vagy veszélyezteti, és ez a szakértők lelete, vagy más bizonyítékok által kimutatatik: a hitbizományi gondnok vagy a várományosok kérelme folytán, a hitbizományi birtok bírói zár alá veendő.

19. §. A hitbizományi birtokos elhunytával új leltár készíttetik. E leltárban a hitbizományi vagyon azon állapot szerint irandó össze, a melyben az a hitbizományi birtokos elhunytával találkozott; azután számba veendők az engedélyezett kölcsönből tett beruházások; végre kimutatandó: mit követel a hitbizomány a jelentkező hiány kiegészítésére, vagy növekedés esetében mit tartozik az kiszolgáltatni.

Ily kimutatás készítenő akkor is, ha mind az örökható szabadon örökölhető vagyona, mind a hitbizomány ugyanazon örökösre száll.

20. §. Ha a hitbizományban más az örökös, mint a szabadon örökölhető vagyonban: ki kell számítani, hogy a hitbizomány örököse mennyit tartozik megtéríteni a függő vagy beszedett termésekből és a hitbizományi vagyon egyéb jövedelmeiből, a szabad rendelkezés alatt álló vagyon örököseinek. Ezen kiszámítás a következő vezérelvek szerint történik:

Mindenekelőtt a terményekből a hitbizományi javára elkülönítendő annyi, a mennyi a hitbizományi leltárban foglaltatik.

Az ingatlantól elkülönített termésből szintén a hitbizomány javára levonandó azon mennyiség, a mely a gazdaság folytatására, különösen a gazdasági fogatok és haszonmarhák eltarására, tisztí- és cselédfizetésekre s a közterhek viselésére multhatatlanul megkívántatik.

Az ingatlantól elkülönített termésnek többi része, tovább az ingatlantól még el nem különített összes termés, valamint a hitbizományi vagyonnak minden egyéb, akár már lejárt, akár még függőben levő jövedelmei, az ezekkel járó terhek levonása után, a szabad rendelkezés alatti hagyaték és a hitbizomány között aránylag osztandók fel.

Ezen arány megállapításánál a hitbizományi birláló halálozásának napja s a naptári év szolgálnak zsinórmértékül.

Az eljárásra nézve itt is a törvénykezési rendtartás 585–590. §§. szolgálnak szabályul.

21. §. Az 1868: LIV. t.cikkben szabályozott perorvoslatok a hitbizományi hatóság határozatai ellen is alkalmazatók.

22. §. A hitbizomány alapítójának joga van hitbizományi rendelkezését visszavonni, mindaddig, míg valaki ahhoz átadás vagy szerződés által jogot nem szerzett.

Az akarat visszavontnak tekintetik, különösen ha az alapítónak később törvényes a fi-
őrköse születik, a ki nem foglaltatott a hitbizományban.

23. §. A hitbizomány birtokosa magára nézve lemondhat ugyan jogáról, de a lemondás az utódok jogait nem sérti.

24. §. A hitbizomány megszűnik, ha tárgya elenyészett, vagy ha az alapítvány szerint öröklésre hivatottak utódok nélkül kihaltak. Az utóbbi esetben a hitbizomány a köztörvény alá esik.

25. §. Ezen rendelet 1869. évi június 1-jén lép életbe.

26. §. Mindazon intézkedések, a melyeket a hitbizományi hatóságok a fennálló hitbizományok körül 1869. évi június 1-je előtt jogérvényesen tettek, a jelen rendelet által érintetlenül maradnak.

Kelt Pesten, 1869. april 7-én.

*Horváth Boldizsár s k.,
igazságügyi minister.*

Forrás: Rendeletek Tára 1869. Ig. m. rendelet. 46. 301–307.

5. sz.

A korlátolt forgalmú birtokok típusai

Birtoktípus	Terület kat. hold	%
Kincstári	2 510 774	15,33
Községi	4 749 196	28,99
Vallás- és tanulmányalapi	290 644	1,77
Egyéb alapítványi	36 876	0,23
Római kat. egyházi	1 696 769	10,36
Egyéb felekezeteké	659 058	4,00
Iskolai	16 106	0,10
Egyletek, társulatok, rt.-k stb.	431 307	2,63
Hitbizományi	2 329 206	14,22
Közbirtokossági és úrbéri	3 664 515	22,37
	<i>16 381 451</i>	<i>100,00</i>

Forrás: Magyarország agrártörténete i. m. 187–188.

FERENC PÖLÖSKEI

**ESTATE-RELATIONS AND DEBATES ON THE TURN
OF THE 19TH–20TH CENTURIES (ISTVÁN TISZA,
IGNÁC DARÁNYI, COUNT SÁNDOR KÁROLYI,
GYULA RUBINEK)**

The 1848 “April Laws” swept away an outdated social and political system and laid down the foundations for a modern Hungarian state. Following the detested period of absolutism a western-type development of the country could commence and accelerate. In agriculture, however, large estates inherited from the feudal past continued to exist, and continued to dominate agriculture. Distorted estate-relations survived even until the turn of the 19–20th centuries and were most visible on the opposite “extremes”: according to the 1895 great agricultural census the owners of the 3000 giant-estates held more than one third of the country’s agricultural lands – while on the other pole, 500 000 people were paupers.

One third of the lands were tied (fixed to the owner) and indivisible (belonging to the treasury, to the church, being an entail etc.), circumstances that also worked against the free trade of land.

At the turn of the century a number of new thoughts appeared concerning the prospects of agricultural development and estate-relations. Of the many actors, the views of István Tisza, count Sándor Károlyi and Ignác Darányi are examined in the essay.

TÖRÖK IMRE-VERESS LÁSZLÓ¹

A FAJTAVÁLTÁS TANULSÁGAI A TEJHASZNÚ SZARVASMARHA-TENYÉSZTÉSBN

„Kevés fajta szarvasmarha létezik széles Európában,
mely Magyarországra kisebb-nagyobb létszámban
bé nem hozatott volna.”

Pirkner János, 1846

AZ ŐSI MAGYAR SZÜRKE FAJTA NEMESÍTÉSI PRÓBÁLKOZÁSAI

Az 1848-as szabadságharc idejéig szarvasmarha-tenyésztésünk főleg az ősi magyar fajta tartására, tenyésztésére épült. Ezt a fajtát az országban – a módosabbak ökörként, a szegényebbek tehénként is – elsősorban igázásra használták. A XIV. századtól kezdve a 3-4 éves kifejlett és meghizlalt állatok – söre, göboly – az értékesítés helyéig naponta 20–30 km-nyire hajtva eljutottak az Adriai-tengerig, a Hanza-városokig, illetve Dél-Németországba is (Nürnberg, Augsburg), anélkül, hogy kondíciójukból vesztek volna. Takarmányszükségletüket a legelők fedezték, csupán vastag hótakaró és árvíz idején gondoskodtak némi széna- és szalmaetetéssel a túlélésükről. Létszámuk és tenyésztőterületük a XVIII. század második felétől fokozatosan zsugorodott, de tenyésztési irányuk és hasznosításuk nem változott. (1. táblázat)

1. TÁBLÁZAT

A magyar szürke fajta aránya

Év	%
1884	80,3
1895	65,9
1911	31,1
1935	14,7

A XIX. század közepéig Erdélyben és az ország keleti részén – főként Északkelet-Tiszántúlon – a parasztgazdaságokban tenyésztett, hármashasznosítású (iga, hús, tej) magyar marha világosabb színű, finomabb alkatú, kisebb testű volt. Erdélyben Sperker Ferenc nevéhez fűződik az 1910-ben alapított Erdélyi Jellegű Magyarfajta

¹ Török Imre: Génbank Kft. nyug. igazgató, Mezőhegyes; Veress László: Debreceni Egyetem ATC Mezőgazdaságtudományi Kar, Allattenyésztés- és Takarmányozástani Tanszék. A szerzők a tanulmányt a 90. évét betöltött Izinger Pál iránti elismerésnek szánják.

Szarvasmarhatenyésztők Egyesületének létrehozása.² Ő és lelkes társai jobb takarmányozással a kifejlettkori nagyobb testtömeg, a korábbi tenyésztés, jobb izmoltság elérését tekintették tenyésztési célnak. Több uradalmi tenyészetben – Drassó, Radnót, Szent Demeter – látványos eredmények születtek. A radnóti uradalom másféléves üszői 420–430 kg-ot nyomtak, a 3 évesek 580 kg súlyt is elértek. Drassón 88 bikaborjúnak 345 kg volt az éveskori átlagsúlya, kétéves korban elérték az 560 kilót.

A két világháború között a törzskönyvezett gulyákban változatlanul az igástípust tekintették tenyésztésiránynak. Az Alföldön a bikáknál törekedtek a sötét daruszín és kedvezőbb húsformák kialakítására. Próbálkoztak a testtömeg növelésére és az izmoltság javítására 1934 és 1944 között az olasz maremman fajta nemesítő keresztezésével, melyet abban az időben még azonos eredetűnek tartottak, és csupán vérfrissítésre szántak.³ Kompoltra 25 mezőhegyesi eredetű magyar szürke tehenet vásároltak és két maremman bikával fedeztették. A keresztezett borjak 210 napig tartó szoptatás alatt napi 1 kg feletti súlygyarapodást értek el. Testük a hústermelés követelményeinek megfelelőbben alakult.⁴

Az 1931. évi Országos Mezőgazdasági Kiállítás alkalmával 30 taggal megalakították a Magyar Marhatenyésztők Országos Egyesületét. A mezőhegyesi, szihalmi, a sarkadi és a kisszállási törzsgulyákból a bővebben tejelőket fejni kezdték, és 2000–2500 kg közötti istállóátlagokat értek el (a borjú által kiszoptott tejet is beszámítva). A mezőhegyesi Túzok nevű tehen 4000 kg, az Ákos nevű tehen 4800 kg tejet adott.⁵ Hasonló tartási-takarmányozási feltételek között azonban a magyartarka tehenek lényegesen nagyobb tejtermelést értek el. Számos tenyésztő aggályosnak tartotta a tejelő jellegre irányuló kiválogatást, mert véleményük szerint veszélyeztethette az igitelés képességét.

1952-ben a Hosszúhátú Kísérleti Gazdaság az ország északkeleti részén még feltehető magyar szürke teheneket felvásárolta és ott Magyar András – miniszterhelyettes, egyszersmind a moszkvai Tyimirjavez Mezőgazdasági Akadémia doktorandusza – a Szovjetunióból vásárolt kosztromai⁶ fajtájú bikákkal nemesítő – fajtaátalakító – keresztezést kezdeményezett. A két elsőként beszerzett bikától született ke-

2 *Bodó Imre–Gera István–Koppány Gábor*: Magyar szürke szarvasmarha. Bp., MSzSzTE kiadványa, 1994.

3 *Battha Pál*: A magyarfajta szarvasmarha vérfrissítésére behozott olasz tenyészállatok. Állattenyésztők Lapja, 1934. 232–233.

4 *Szunyogh Gáspár*: Beszámoló a kompolti magyar maremman tenyészet harmadik esztendejéről. Állattenyésztők Lapja, 1938. 5–6.

5 *Kecskés Sándor*: A magyarországi állattenyésztő szervezetek története. Herceghalom. ATK, 1991.

6 A kosztromai – borzderes jellegű – szarvasmarhafajtát a Karavajevo Állami Gazdaságban elért rekord tejelési eredményeiért 1944-ben ismerték el önálló fajtaként. A gazdaság hajdani főállattenyésztőjének – Stejman – egyedi ketreces „hideg borjúnevelési” szabadalma az egész világon elterjedt. (Erről bővebben lásd: *Stejman, Sz. I.*: A kosztromai szarvasmarha kitenyésztése. Bp., Új Magyar Könyvkiadó, 1950.) Stejman az ötvenes években nyugdíjba ment, az igazgató – Szaumjan – pedig a kosztromai Mezőgazdasági Főiskola tanszékvezető tanára lett. A gazdaság vezetésében bekövetkező személyi változások miatt a tehenészet elegendő jó minőségű, saját termelésű takarmányhoz nem jutott. Ezért a környék gyáraiból vásárolt cukorrépaszelettel, sörtörkölyvel, szeszmoslékkal egészítették ki takarmányadagjaikat. A rekorder tejelők tömeges elhullását májzsugorodás okozta. A fajta emiatt a tejtermelésben elért korábbi vezető szerepét elvesztette.

resztezésből származó leányok főként tejszáranyag-termelésben álltak a versenyt magyartarka kortársaikkal. A húskitermelés és a húsminőség a keresztezés révén nem javult. Tartástechnológiai hibákból adódó folyamatos létszámcsökkenés miatt a kísérlet 1962-ben megszűnt.

FAJTAÁTALAKÍTÓ KERESZTEZÉS SZIMENTÁLI FAJTÁVAL

A század második felében a gyors gazdasági fejlődés kedvezett a színes nyugati fajták elterjedésének. Növekedett a tej iránti kereslet, változott a marhahús minősége iránti igény, szűkültek a legelőterületek, a belterjesebbé váló mezőgazdaságban terjedt az istállózott tartás. A mezőgazdasági feldolgozóipar melléktermékeit a tejelő jellegű fajták jobban hasznosították.

A mottóként szolgáló idézet bizonyíthatja, hogy a magyartarka fajta tudatos kialakítási szándékát számos más külföldi fajta kipróbálása előzte meg. A céltudatos tenyésztési munka kezdetét – egyúttal a fajta gyors elterjedését – az 1880. évtől keltezhetjük. Tormay Béla kezdeményezésének köszönhető, hogy 1880–1894 között Svájcban nagyobb létszámú – elsősorban szimentáli és berni (sötét pirostarka) – tenyészállatot vásároltak.⁷

Egán Ede 1883-ban a tejelőversenyek meghirdetésének volt az ötletadója. Újhegyi Imre lelkes kezdeményezésével a Moson megyében 1899-től rendszeresen végzett termelésellenőrzéstől és tejelőversenyek tartásától felgyorsult a szimentáli-berni fajtaváltozatok tudatos térhódítása, a tejelési eredmények gyorsan emelkedtek. 1929-ben az egész országra kiterjesztett – a havi befejeéseken nyugvó – tejelőversenyek már tejtermelési és tejsírtermelési világrekordokat is eredményeztek.⁸ A rekorder tehenek többsége telivér szimentáli vagy magyartarka volt.⁹

Ugyancsak Egán Ede kezdeményezte a tejgyűjtő és -feldolgozó szövetkezetek alapítását is. 1882–1886 között 12 tejértékesítő szövetkezetet hoztak létre a nagybirtokeosok. 1895-ben alakult Baranyában az első kisgazdákból létrejött tejszövetkezet, melyek száma 1944-ig állandóan növekedett. A szövetkezetek tagjait a tej forgalmazásából és feldolgozásából származó többletbevétel alaposan ösztönözte, és ez viszszahatott a tejtermelés növelésére is.¹⁰

Azok az uradalmak, melyek a köztenyésztés számára bikákat neveltek és értékesítettek, a fajtajellegnek, a teljesítménynél a származásnak és a küllemnek a kelletnél nagyobb jelentőséget tulajdonítottak. Ez eleinte a fajtaátalakítás során, a fajtajelleg térhódítása érdekében még hasznosnak is bizonyult. A két világháború között az

7 *Matoicsi János*: Tormay Béla. In: Für Lajos–Pintér János (szerk.): Agrártörténeti életrajzok III. Bp., Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 1989. 447–451.

8 *Kecskés* i. m.

9 A két világháború között a törzskönyvezés megkülönböztetett telivér szimentálit (bernit), a telivér szimentáli apaságú magyartarka tehenet szimentáliként tartották nyilván megkülönböztetésként a magyartarkától. 1945 után egy darabig külön értékelték a telivér szimentálit, de miután ugyanazon tenyésztetben lemaradt tejelésben a magyartarkától, 1970 után már együtt értékelték.

10 *Kecskés* i. m.

Országos Törzskönyvezési Bizottság (OTB) vezetői, Wellmann Oszkár és Konkoly-Thege Sándor több ízben is felhívták az állattenyésztési felügyelő kar figyelmét a termelésnövekedést ekkor már jelentősen hátráltató káros jelenségre. A hazai formalista szemlélet egyik káros megnyilvánulásának tekinthető, hogy a fajtában felbukkanó, nagy teljesítményt nyújtó, „elfinomodottnak” minősített teheneket erőteljesen izmolt, durvább csontozatú – a hármashasznosítású típust képviselő – bikákhoz párosítva igyekeztek az egyhasznú tejelőtípussal ellentétben a hármashasznú típust fenntartani. Tagadhatatlan, hogy ennek a hústermelő képesség megtartásában volt gazdasági jelentősége, melyet a szimentáli fajtában megfigyelhető nagy ivari dimorfizmus, a bikák jobb testtömeg-gyarapodása, izomfelrakása, a tinók növekedési kapacitásának megnyújtása alátámasztott. A fajta tejelőképességének egységes genetikai növelését azonban akadályozta.

A 30-as években a hippokratészi konstitúció jelentősége és szerepe az állattenyésztésben az érdeklődés középpontjába került. 1939-ben a Zürichben rendezett XIII. nemzetközi kongresszuson ennek szabatos meghatározását Wellmann Oszkár megfogalmazásában fogadták el. A tejelő szarvasmarha-tenyésztésben is az általa javasolt törzskönyvi feltételeket hagyták jóvá. Két fiatal magyar tudós – Csukás Zoltán és Horn Artúr felzárkózva Wellmann korábbi álláspontjához – a szilárd, amellet jó és tartós teljesítményt nyújtó állatokra nézve a hosszú élettartamot tekintették a küllemi bírálat helyett mérvadónak. Azt vallották, a teljesítményhez kell a küllemnek igazodnia.¹¹ Álláspontjukat az 1929–1943 közötti években értékelt országos tejelőversenyek tapasztalataiból merítették. Ezek a tapasztalatok újabb díjak alapításában valósultak meg, nevezetesen a „Magyarország legjobban tejelő tehene 5 éves teljesítménye alapján” és a „Magyarország legnagyobb életteljesítményű elit tehene” díjak évenkénti elbírálásában. A díjakat az Országos Mezőgazdasági Kiállításon adták át, ünnepélyes keretek között.¹² A tejelő szarvasmarha-tenyésztésben a tejelést az öröklődésen kívül számtalan külső tényező is jelentősen befolyásolta. Már 1932-ben napirendre került a bikák leányutódainak értékelése tejelési teljesítményük alapján. 1941-ben az OTB javaslatot tett „Magyarország legnagyobb értékű tenyészbikája” címen újabb, évente kiadható díj alapítására. Ezt első ízben 1942-ben, a Paizs Gyula által tenyésztett 117 Lili-fia nevű bika nyerte el, mely az anyák teljesítményéhez képest leányai teljesítményét 1414 kg-mal növelte.¹³ A törzskönyvezés tehát követte a kutatások új eredményeit.

A második világháború áldozatai közé sorolható a szarvasmarha-állomány 44%-a is. Sajnos szinte az egész, igen értékes uradalmi tehénállomány elpusztult. Az FM által 1950-ben összehívott értekezleten önálló fajtaelismerést kapott a hazai magyartarka, de helyet adtak a szimentáli bikák kisebb mérvű használatának is. 1946 és 1950 között 333 bikát és 808 vemhes üszőt vásároltak Svájcból.¹⁴ A bikák többségét

11 *Jávorka Levente–Ernst József*: Csukás Zoltán. Bp.–Debrecen, MÁSZ és a Debreceni Egyetem közös kiadványa, 2001.

12 *Kecskés* i. m.

13 Uo.

14 Még évtizedek múltán is vásároltak Svájcból szimentáliakat, de jóval kisebb létszámban.

az 1948 és 1952 között alapított hat Mesterséges Termékenyítő Állomáson (MTÁ) helyezték el. A mezőhegyesi állomásra ugyancsak 11 svájci bika került.¹⁵

A szarvasmarha-állomány minőségi szaporításának érdekében 1946-ban az FM Csukás Zoltán javaslatára elrendelte a Mesterséges Termékenyítő Állomások hálózatának kiépítését. Külföldi tanulmányútjai alapján – már 1948-ban – javasolta a mesterséges termékenyítéssel az ivadékvizsgálat összekapcsolását. Idézzük állásfoglalását: „...Nem szabad a mesterséges termékenyítéshez fűződő feladatoknak az eljárás technikai lebonyolításánál megrekedni, hanem az egész eljárást a mesterséges termékenyítő és ivadékvizsgáló állomások révén a kiválasztásnak és párosításnak leghatározottabb segédeszközévé tegyék. Ha az ivadékvizsgálat hiányzik, akkor az állomány tökéletesítése helyett gyors elselejtesedésének válhatna biztos eszközévé.”¹⁶ Az előrelátó figyelmeztetés nem talált meghallgatásra, ezért Csukás lemondta részvételét a felügyeletben. István Pál mezőhegyesi törzstenyésztő érdeméért kell említenünk, hogy 1952-ben felkereste Csukás Zoltánt, megértette az ivadékvizsgálat időszerűségét. Így Németországgal (NSZK) és Nagy-Britanniával egyidejűleg Mezőhegyesen mégis megindult a központos ivadékvizsgálat.

István Pál ragaszkodott hozzá, hogy az ivadékvizsgálatba vont bikák száma legalább egy – általa kiválasztott és megvásárolt – hazai magyartarka bikával bővüljön. Az 1956 és 1958 között értékelhető ivadékvizsgálatok eredménye megdöbbentő, egyúttal tanulságos volt. A Döbröcközből Csapláros Rudolftól vásárolt 99/0 Ta Lajos nevű magyartarka bika a 12 bika közül egyedül bizonyult tejben javító hatásúnak. A svájciak közül csupán egy lett mérsékelten javító hatású.¹⁷ Több bika a tőgyalakulást és a fejési sebesség alakulását is hátrányosan befolyásolta. A herceghalmi központos ivadékvizsgálat alapján Guba Sándor és Kecskés Sándor újabb tapasztalatai megerősítették István Pál korábbi értékelését: a svájci bikák többnyire nem bizonyultak alkalmasnak a hazai magyartarka tehénállomány tejtermelő képességének további javítására.¹⁸ Erre sokkal alkalmasabbnak ígérkeztek a nagy teljesítményű magyartarka tehenektől és javító apáktól származó hazai nevelésű bikák. Mégis újabb évtizedeknek kellett eltelniük, hogy a svájci tenyészmарha-behozatalt megszüntessék, a magyartarka fajta nemesítését a hazai állományban keressék.

A mezőhegyesi és herceghalmi ivadékvizsgálatok tapasztalatai alapján az Állami Gazdaságok Országos Központja (ÁGOK) kötelezően elrendelte minden állami gazdaságban az ivadékvizsgálatot. Sajnos tíz évnek kellett eltelnie, hogy a mesterséges termékenyítés és az ivadékvizsgálat egymásra találjon. A 8/1958 FM utasítás elrendelte, hogy minden megyében ivadékvizsgáló bizottságot hozzanak létre. A megva-

15 *Bíró István*: A mesterséges termékenyítés alkalmazásának 50 éve a magyar állattenyésztésben. Bp., OMMI kiadvány, 1997.

16 *Jávorka–Ernst* i. m.

17 1958-ban a második laktációkat értékelő bizottság további két rontó bikát (Kúnó, D’Artagnan) is közepesen javítónak sorolt át, de ezek nyomába sem léphettek a közepesen javító MM 1491 Planet által képviselt tenyészértéknek.

18 A Herceghalomban létrehozott tartós teljesítményű magyartarka tehenészetbe kihelyezett Urbs nevű svájci bika fiait jó külleme miatt szétkapkodták, de leányai sem tejtermelésben, sem fejhetőségben nem váltak be, selejtezni kellett azokat.

A MAGYARTARKA FAJTA NEMESÍTŐ KERESZTEZÉSE MÁS FAJTÁKKAL

Magyari András 1952-ben kezdeményezte a Magyaróvári Tangazdaságban a magyartarka tehének fajtaátalakító keresztezését Szovjetunióból származó kosztromai fajtájú bikákkal. Erdei Ferenc FM-miniszter Horn Artúrtól ezzel egyidejűleg egy olyan világfajta behozatalára kért javaslatot, mellyel a hazai magyartarka értékmérő tulajdonságai – kiváltképpen tejtermelése – javítható. Horn Artúr a dán jersey fajta behozatalát javasolta. Munkatársaival két fajtaváltozat kialakítására tett bejelentést: az 50%-os fajtaarányt tartalmazó tejelő barnára, mely ipari feldolgozásra, nagyobb tejszáranyag-termelésre alkalmasabb fajta lehetett volna. Később jelentették be a 25%-os jersey fajtaarányt tartalmazó tejelő magyartarkát, mely a hármas hasznú magyartarka helyett egy finomabb csontozatú tej-hús típus lett volna.

A kosztromaitól a magyartarka állomány tejelőképességének javítását várta a bejelentő. A jersey a tejelőképesség és a tejszáranyag-tartalom, a koraérés, a könnyebb ellés, a jobb tögyfüggesztés és fejhetőség terén javíthatta a keresztezésre szolgáló magyartarka állományt. Mindkét fajtától a húsformák, a húsminőség – a hússzín – terén azonban csak rontó hatásra lehetett számítani.

Sajnos ez a két kísérlet az ötletadókat hamarosan szembefordította egymással, és ezzel egy másfél évtizedes áldatlan politikai háború keletkezett, mely olyanokat is szembeállított és megosztott, akiknek csupán az utasítások végrehajtása lett volna a feladatuk. Ez felborította azt a korábbi összhangot, mely a két világháború között a tudomány – Wellmann és Schandl – és a szakigazgatás irányítója – Konkoly-Thege – között olyan harmonikusnak és eredményesnek bizonyult.

Magyari András mögé sorakozott fel „jersey-ellenzenve” miatt a húsipar és kereskedelem. Hornt és munkatársait támogatta az Állami Gazdaságok Főigazgatósága (AGF). [E tanulmány egyik szerzője (Veress) 1958-ban az állandó moszkvai mezőgazdasági kiállításon megtekinthette Liszenko akadémikus szarvasmarha-keresztezési kísérleteit, aki a tejelő (feketetarka) lapály marhákból és jerseyből 50:50%-os arányban új tejelő szarvasmarhafajta kialakítását tervezte. A kísérlet igen biztatónak ígérkezett, majd az is a politika áldozata lett.]

2. TÁBLÁZAT

A tejelés-ellenőrzés alatt álló fajtaváltozatok éves teljesítményének alakulása (1974)

	Éves tejtermelés (kg)	Éves tejsírtermelés (kg)	Zsír (%)	Többlet a magyartarkához tej (kg)	zsír (kg)
Magyartarka (országos)	2951	114,0	3,85	–	–
Magyartarka x kosztromai*	3429	132,0	3,84	+ 478	+ 18
Tejelő magyartarka (1973)*	3186	134,1	4,21	+ 235	+ 20,1
Tejelő magyar barna*	3523	164,0	4,65	+ 572	+ 50,0

* Az egész állomány ellenőrzés alatt állt.

A két először vásárolt kosztromai bika – Szafján (Döme) és Goricvet (Pista) – után a később vásároltak közül csupán egy – az Ural – javította a tejtermelést, a többi rontotta. Ezért a kosztromai keresztezést korábban vállaló gazdaságok az elsők között csatlakoztak 1972-ben az új tejszakosodás fajtaprogramjához. Az AGF már korábban is a tejelő magyartarka változat biztató eredményei alapján, a magyartarka fajtába olvasztását javasolta. A legszélesebb körben elterjedt tejelőbarna-keresztezéseket úgy lehetetlenítették el, hogy 1972-től a tejipar nem a tej szárazanyag-tartalma, hanem a mennyisége után fizetett. A tejfeldolgozó ipar arra hivatkozott, hogy időnként – télen – folyadéktejhiány jelentkezik. Ezért kénytelen-kelletlen ugyancsak beolvadtak a tejszakosodás holstein fajtaátalakító keresztezésébe.

Meg kell említenünk a korábban dán vörös, utóbb ayrshire fajtákat is, melyektől ugyancsak joggal várható volt a magyartarka fajta tejelőképességének és fejhetőségének javítása. Ezek időszerűségét ugyancsak az 1972-ben induló tejszakosodási program tette feleslegessé.

A biztató keresztezési eredmények aránylag kis létszámra terjedtek ki, a tejelés országos átlagának emelkedése túlságosan lassúnak bizonyult (3. táblázat). Az ágazat válsága változtatást értelt.

3. TÁBLÁZAT

A laktációs tejtermelés országos alakulása

Év	Tejmennyiség (kg)	Növekedés (kg)
1921	1743	–
1941	2745	+1002
1971	3369	+524
1981	4314	+945
1991	5519	+1205
2001	7195	+1676
2002	7449	+254
2003	7618	+169
2004	7753	+135

A HOLSTEIN-FRÍZ FAJTAVÁLTÁS

A Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Minisztériumot (MÉM) az Állami Gazdaságok Országos Központja (ÁGOK) konzervatív tenyésztéspolitikája miatt támadta. Ezért 1969-ben a környei Agrokombinátban holland lapály, más gazdaságokban (Hortobágy, Szikszó, Hajdúszoboszló stb.) egyhasznú húsmarhatenyészeteket létesítettek.³⁴

Szenvedélyes viták után az új szarvasmarhaprogram meghirdetésére három évvel később, 1972-ben Kaposváron került sor. Izinger Pál kaposvári előadásából idézünk: „...A szocialista nagyüzemi gazdálkodás viszonyai között ismét elérkezett az ideje annak, hogy a szarvasmarha ágazat helyzetét alapvetően felülvizsgáljuk és olyan

34 Szaleczky i. m.

koncepciót alakítsunk ki [...], mely néhány évtizedre újra megteremti a feltételeket a mezőgazdaság egyik legfontosabb ágazatának zavartalan fejlődéséhez”.³⁵ A hegyi tarka fajtát az iparszerű nagyüzemi tartásra ugyanis ő alkalmatlannak tartotta.³⁶ Az ÁGOK-nak ekkorra már számos mezőgazdasági ágazat – búza, tengeri, baromfi, sertés – korszerűsítésének tapasztalatai rendelkezésére állottak. Mindegyik ágazatnál az új, belterjes fajták honosítása vagy nemesítése volt az első lépés, melyet az állomány nagyság megfelelő méreteinek növelése, a takarmányozás és tartástechnológia, munkaszervezés és állathigiénia gyökeres átalakítása követett. E feltételek valóra váltása tette lehetővé ezeknek az ágazatoknak a továbbiakban nemzetközi összehasonlításban is gazdaságossá és versenyképessé fejlesztését.

Ezúttal a fajtaváltás jóval rövidebb időtartamra korlátozódhatott, mert korszerűbb technikára (mesterséges termékenyítés), körültekintőbb programra épült. 1970 előtt a szarvasmarha-tenyésztés egy helyben topogását ezután határozott korszerűsítés és számos intézkedés követte. 1972 és 1981 között 175 bikát, 24 ezer üszőt, 756 ezer adag mélyhűtött ondót vásároltak főként az USA-ból és Kanadából.³⁷ (Amíg ötven év alatt – 1921 és 1971 között – a fajlagos tejtermelés csupán 1626 literrel emelkedett, 1972 és 1982 között tíz év múltán 1823 literrel.) 1982-ben az országos átlag elérte a 3970 litert, a termelőszövetkezetekben a 4030 litert, az állami gazdaságok átlagában az 5000 litert.) A fajtaváltást követően meghatározták (meg is festették) a tehén ideális küllemét. A csúcsteljesítményt elérő tehének adták a fajtában kialakítandó típust. A bikák küllemi bírálata a tejelőképeség örökítésének háttérébe szorult, tenyésztértéküket leányaik teljesítményét javító hatásuk, genetikai képességük alapján rangsorolták.³⁸

Az ÁGOK nagy figyelmet fordított a tejtermelő ágazat minden részkérdésére kiterjedő fejlesztésre, a járulékos beruházások megvalósulására, egyúttal a takarmánytermesztés egyidejű korszerűsítésére. A holstein és F₁, R₁ és R₂ tehének részére éven át 35–40 kg jó minőségű szilázst és 6–8 kg jó minőségű pillangós szénát (tavasztól ősziig ennek megfelelő zöld pillangóست) minden gazdaságban elő kellett teremteni.³⁹ Az ÁGOK létrehozta a Szarvasmarhatenyésztési Szakbizottságot. A továbbiakban az ondóbehozatalt saját hatáskörébe vonta, függetlenítette a korábbi központi irányítás-

35 *Izinger Pál*: A szarvasmarhatenyésztés helyzete és a fejlesztés lehetőségei. Bp., ÁGOK kiadvány, 1972.

36 Franz Pirchner professzor, a hegyi tarka fajta rendíthetetlen híve 1987-ben Bajorországban a tangazdaságába (Weihenstephanba) azért telepített holstein állományt, mert a hegyi tarkához nem kapott fejőmestert.

37 *Csomós Zoltán*: A szarvasmarha-tenyésztés fejlesztésének főbb összefüggései. Állattenyésztés és Takarmányozás, 1983. (Vol 32.) 3. 201–205.

38 Ekkorra az NDK-ban nemesített SMR (Schwarzbunte Milchrind) fajta további nemesítésében is két álláspont ütközött. Schönmutz a tejelő jelleg és a teljesítmény további fokozása mellett foglalt állást, Schwark a korrelációtörő – tejelést javító, de kedvezőbb húsformákkal rendelkező – bikák használatát javasolta. A felettes szervek Schwark álláspontját fogadták el. A kettéválasztott ország egyesítése után mindkét ország részben a tejelés fokozását, vagyis a fajták további specializációját tartják meghatározónak.

39 *Szaleczky* i. m.

tól.⁴⁰ A Bizottság ajánlásait figyelembe véve döntöttek az egyes gazdaságok arról, hogy a nekik ajánlott különböző bikák eltérő áron forgalmazott mélyhűtött ondójának választékából melyiket rendelik meg.

Az immár szabadabb vállalkozás légkörében 1985-ben alakult meg a BOS-Genetic magyar–német (NSZK) vegyesvállalat, így a hazai tenyésztők a kitűnő Osnabrücki Szövetség korszerű ivadékvizsgálati programjának és bikaparkjának hasznélvezői lehettek. 1989-ben a Mezőhegyesi Mezőgazdasági Kombinát és a Semex kanadai cég létrehozta a Génbank Kft.-t. Így az országban a kanadai „csúcshikák” ondóját is beszerezhették. Számos vállalat foglalkozott holland, amerikai, francia bikák ondójának forgalmazásával. 1989-ben 21 tenyészet közösen alapította a Holstein-fríz Tenyésztők Egyesületét (HFTE). Feladata az egységes nemzetközi szinten is versenyképes tenyésztési elv és gyakorlat érvényesítése, a fajtaátalakító keresztezés továbbfolytatása, fajtatiszta feketetarka és vöröstarka holstein-fríz állomány létrehozása, az egységes érdekképviselet megteremtése.⁴¹ Azóta is ők az újabb tenyésztési módszerek igen bátor korszerűsítői a Magyar Állattenyésztő Szövetség (MÁSZ) tag-egyesületei között.

A tenyésztés irányítását ellátó szervezeteket – OÁF (Országos Állattenyésztési Felügyelőség), OTÁF (Országos Takarmányozási és Állattenyésztési Felügyelőség), ÁTMI (Állattenyésztési és Takarmányozási Minősítő Intézet), OMMI (Országos Mezőgazdasági Minősítő Intézet) – a szakadatlan átszervezések nehéz helyzetbe hozták. Ez kétséget kizáróan rontotta munkájuk hatékonyságát.⁴²

A HFTE maga gondoskodik a fajta egyedeinek küllemi bírálatáról, a nemzetközi követelményeknek megfelelő adatgyűjtésről és értékeléséről. A tenyészértékbecslésben a BLUP-MGS modell alkalmazása révén megvalósult a javító bikák értékelésenként változó ranglistájának félévenkénti közreadása. Ezt a Szakbizottság javaslata alapján a BLUP egyedmodell váltotta fel, így a bikákon túl a nőivarúak tenyészértéke is kiszámítható. Eldöntötték a holstein globál index (HGI) bevezetését, ezen belül a laktáció egyes értékmérőinek súlyozását: a

tejsírmennyiség	15%,	
tejfehérje-mennyiség	45%,	
tőgyindex	24%,	
lábak alakulása	16%	súlyozással szerepel.

40 1972 és 1982 között az egyes tenyészeteknek sok kifogása merült fel a MEM szakhatóságok által vásárolt tenyészanyag ellen.

41 *Mészáros Mihály*: A magyar tejtermelők versenyképessége az Európai Unió tagjaként. Kézirat, 2003.

42 Emlékeztetnék Bázler Béla 60-as évekből származó szarkasztikus megjegyzésére: „Minden rossz szervezet jobban képes működni, mint egy jó átszervezés után”. Előbb hat vállalatba vonták össze a törzskönyvi ellenőrzést végző szervezetet és a Mesterséges Termékenyítő Állomásokat. 1992-ben ebből kivált a korábbi MTÁ, és ebből az Országos Mesterséges Termékenyítő Vállalatot (OMTV) hozták létre. Önálló szervezetté alakult a Holstein-Fríz Tenyésztők Egyesülete (HFTE) megbízása alapján az Állattenyésztési Termelésellenőrzési Kft. (ÁT Kft.), az OMMI számítógépes központja pedig Semper Idem Kft.-ként működött a továbbiakban.

Ezt az indexet 2003. évtől bővítették a szomatikus sejtszám beépítésével:

tejsírmennyiség	15%,
tejfehérje-mennyiség	40%,
tőgyindex	23%,
lábindex	12%,
szomatikus sejtszám	10%.

Hazánk 2000-ben az ICAR (az állatok nyilvántartását koordináló nemzetközi bizottság) tagja lett. Ugyancsak ebben az évben csatlakoztunk az Interbullhoz, a nemzetközi tenyésztértékbecsléssel foglalkozó ICAR szatellit szervezetéhez és adatbázisához. Ennek segítségével az itthoni és más országok ivadékvizsgálati tenyésztértékbecslése összehasonlítható. A fajtaváltás kezdete óta a tenyésztési munka és a törzskönyvi ellenőrzés gyors fejlődésen esett át, jóllehet a rendszerváltás és tulajdonváltások, az üzemméretek helyenkénti átrendeződése rendre-sorra akadályozták az üzemi termelés biztonságát. Ma a hazai tejelő marhatenyésztés jó nemzetközi színvonalat képvisel. Erről tanúskodhatnak az országos és regionális kiállításokon szereplő állatbírálókat, de a fajlagos tejtermelés gyors emelkedése is. (Lásd: 3. táblázat.)

Az utolsó évtized során – 1990–2000 – heves kritikák követték a bikaondó külföldről vásárlását, mely az összes hazai termékenyítések 35–45%-át tette ki. Az indokolatlanul sok (175) külföldről vásárolt bika jobb kihasználását ez akadályozta. Egyesek jogosan azzal érveltek, hogy minél több ondót vásároltunk külföldről, annál jobban csökken az itthon ivadékvizsgálatra kerülő bikák száma, emelkedik az ivadékvizsgálat költsége. Mások szerint a külföldről vásárolt „csúcsbikák” ondójával végzett termékenyítéseknek tulajdonítható, hogy a tejtermelő képességben jelentős genetikai előrehaladást érthetünk el.

1996 és 1998 között a HFTE és az FVM (Földművelési és Vidékfejlesztési Minisztérium) támogatásával újabb kimagasló tenyésztértékű zygotákat vásároltak az MTÁ-k, és azokat hazai donorokba ültetve ellették le és nevelték fel. Így újabb bikavonalakhoz jutottak. A Hunor-nak nevezett program alapján az itthon született, majd ivadékvizsgált bikák a listavezetők közé kerültek, ezzel a magyar holstein állomány nemzetközi versenyképességét tovább javították.⁴³ A tenyészállat-behozatal hagyományos módja is felülvizsgálandó. A 70-es években az országba hozott 24 ezer holstein üsző után 2001-ben csupán 16 ezer nőivarú utód maradt.⁴⁴

Miközben a tejtermelés emelkedik, az újrafogamzás egyre jobban késik. A világ legnagyobb tejelési teljesítményét tartó Izraelben az átlagos éves tejhozam 10 730 kg. Az állománynak csupán 65%-a ellett kétszer vagy legfeljebb háromszor.⁴⁵ Gáspárdy és munkatársai az egész hazai holstein és az előrehaladottabb keresztezés-

43 Mészáros i. m.

44 Bodó Imre: Heterozis hasznosítása a tejtermelésben. MTA Agrártudományok Osztályának 2002. évi tájékoztatója. Bp., 2003. 201–205.

45 Uo.

ből származó tehenek első laktációjának és életteljesítményének összefüggését elemezték.⁴⁶ Minél magasabb volt az első ellés után mért teljesítmény, annál rövidebb lett az élettartam. A jelenleg nemzetközileg elfogadott és alkalmazott ivadékvizsgálat tehát az életteljesítményt eleve egyre rövidebbre korlátozza. Üdvözölhető az a nemzetközi kezdeményezés, miszerint a bikák ivadékvizsgálatát kiterjesztik a cukorterhelési próbák viszontválaszára is. Ezzel csökkenthető lenne a ketozis iránti érzékenység, növelhető az élettartam.

Célszerű lenne a hazai holstein tehénállományban a kiesések okait tüzetesebb vizsgálatnak alávetni. Számos – alultáplált – tehenészetben, ahol a takarmányok minősége is kifogásolható, a genetikailag meghatározott, egyre növekvő tejelőképesség és az ehhez alkalmazkodni képtelen takarmányozás következményei a tehenek ún. másodlagos megbetegedésének és kiesésének válnak okozóivá.

Egy nagy (2539) északnémet holstein-fríz előhasi tehénállomány első ellését követtek figyelemmel.⁴⁷ Az átlagosnak tekinthető 40–44 kg-os borjúszületési súly esetén a nehéz ellések aránya elérte a 20%-ot, a holt ellések aránya meghaladta a 10%-ot. Ha ennél súlyosabb borjak születtek – az esetek 19%-ában –, a nehéz ellések aránya 40%, a holt ellések aránya 20% fölé emelkedett. A tenyésztésre szánt üszők nyári legeltetése és téli jártatása ezen segíthet, de javíthatja a tehénkori életteljesítményt is.⁴⁸ A tehénlétszám után felnevelt üszőlétszám csekély, jóllehet a tenyészüszők értékesítéséből származó többletjövedelem javíthatná az ágazat jövedelmezőségét.

A tejelésben élenjáró országokban a tenyész kiválasztás módszereinek fejlesztése még jelenleg is gyorsabb és eredményesebb, mint nálunk. A tenyészértékbecslés kifejezésére használt indexek egyre újabb tulajdonságok figyelembevételét és indexekbe építését teszik időszerűvé. Kanadában 1999-ben áttértek az általuk kidolgozott „test day modell”-re (befejési nap modell). Azóta ezt már több ország átvette. A korszerű módszerek alkalmazását a versenyképesség érdekében nem lehet eléggé hangsúlyozni.

A termelési adatok gyűjtése során óriási adatmennyiség halmozódott fel, melynek számítógépes rendszerezése és értékelése jól szolgálhatná a tenyészértékbecslés hazai kutatását és fejlesztését. De jó lehetőséget kínál a felsőoktatásban, pl. a diplomadolgozatok időszerű témáinak megválasztására és feldolgozására is.

ÖSSZEFOGLALÁS

A főként igazhatóságra szelektált őshonos magyar szürke marhafajtában csupán a húsformák javítása bizonyult eredményesnek. Számos külföldi szarvasmarhafajta kipróbálása után 1883-tól a szimentáli fajttal végzett nemesítő keresztezés mellett

46 Gáspárdi András–Szűcs Endre–Bozó Sándor–Dohy János–Völgyi-Csiki József: Az egyes laktációs termelések és az életteljesítmény összefüggése. *Allattenyésztés és Takarmányozás*, 1993. (Vol. 42.) 2. 97–109.

47 Kalm, Ernst: A tenyésztés perspektívái az EU-ban. *Nemzetközi Szarvasmarha-tenyésztési Tanácskozás vitaindító előadása*. DE ATC, 2003. augusztus 19.

48 Csukás i. m.

döntöttek, melynek eredménye 70 év múltán a magyartarka fajta kialakulása. A második világháborús károk miatt a szarvasmarha-állomány 44%-a, elsősorban a jobb törzstenyészetek állománya pusztult el. A Svájc-ból érkezett újabb tenyészállatoknak csekély hányada volt képes a fajta tejelőképességének javítására. A magyar állattartás nagyüzemesítése, iparszerű tartása 1972-ben fajtaváltást – tej-, illetve húsirányú szakosodást – tett szükségessé. A mesterséges termékenyítés, az ivadékvizsgálat, a zygotaátültetés és a korszerű kiválogatási módszerek naprakész alkalmazásának köszönhető, hogy a tehenállomány 75%-a ma holstein-fríz, az egy tehenre eső tejtermelés 33 év alatt országosan 3369 kg-ról 7753 kg-ra emelkedett.

IMRE TÖRÖK-LÁSZLÓ VERESS

THE LESSONS OF SPECIES-CHANGE IN MILK-ORIENTED CATTLE-BREEDING

In the process of improving the ancient Hungarian grey cattle, selected primarily as a draught-animal, only the meat-improving attempts turned to be successful. After the testing a number of Western-European species the decision was made on behalf of the Siementhal-cattle in 1883 – the result of this interbreed became the so called “Hungarian spotted cattle” after 70 years of experimenting. During the Second World War 44 per cent of the cattle stock of the country was lost, including some immensely important basic breeds and stock-farms. Only a fragment of the new pedigree sires were able to improve the milk-production capability of the species. The industrialization and centralization of Hungarian animal-husbandry caused the necessity of a new species-change and a specialization in milk and meat production. It is due to artificial insemination, zygote-transplantation and careful sorting methods that by today 75 per cent of the cattle stock in Hungary is coming from the Holstein stock, and that milk production per cattle in the last 33 years has risen from 3369 kg to 7753 kg.

ADATTÁR

BRIGOVÁ CZ LÁSZLÓ

ANDRÁSSY GYÖRGY ÚTI ÉLMÉNYEI ÉS MEGFIGYELÉSEI AZ ANGOL MEZŐGAZDASÁGRÓL (1832)

Gróf Andrassy György (1797–1872) az 1830-as években számos alkalommal utazott külföldre, hogy tanulmányozhassa más országok politikai, gazdasági és kulturális viszonyait. Az Angliában, Franciaországban, illetve német területeken 1832 és 1834 közötti tanulmányútjain szerzett benyomásait a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtáranak Kézirattárában, a Széchenyi-gyűjteményben őrzött útinaplója örökíti meg.¹ Az eredeti kézírásos napló 82 folió terjedelmű, a 67–73. folió Fanny Köznigsegg, a későbbi Andrassy Györgyné írása, a 76–82. folió üres. Négy nagyobb szövegrészt tartalmaz: az első az 1832. évi angliai, a második a következő évi badeni utazásáról szól, ezeken kívül pedig megtalálhatók benne két külön egységként német vasművek megfigyelése során gyűjtött tapasztalatai is.

Andrassy az 1820-as évek derekától pezsgésnek induló hazai politikai és kulturális élet egyik ismert szereplőjeként a reformkorban és az 1848–49 utáni időszakban is aktív közéleti tevékenységet folytatott: Torna vármegye követe, illetve Gömör-Kishont, majd pedig Sáros vármegye főispánja is volt. Olyan kezdeményezések, törekvések megvalósításában vállalt részt, mint például az Akadémia alapítása vagy a Lánchíd építése, és a gazdaság fejlesztésében is komoly érdemeket szerzett. Az 1830-as években több szervezet főbb tisztségviselőjévé is megválasztották, így például 1830-ban az Akadémia igazgatósági, 1833-ban tiszteleti tagja lett, 1830-tól 1836-ig pedig az állattenyésztő társaság titkári tisztségét töltötte be.² A Széchenyi Istvánhoz fűződő barátsága komoly ösztönző erőt jelentett számára, s így bekapcsolódott az ország fejlesztését célul kitűző nemesi reformerek, illetve a hozzájuk kapcsolódó érdekcsoportok munkájába.

Első külföldi tanulmányútjára 1832 augusztusában került sor, amikor a Híd Egyesület tagjaként, annak megbízásából a Buda és Pest közötti állandó híd megépítése érdekében utazott el Széchenyivel Angliába. Az ott töltött mintegy másfél hónap alatt Londontól Liverpoolig bejárta a szigetországot. Széchenyivel együtt a

¹ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtáranak Kézirattára, Széchenyi-gyűjtemény, K 304/1.

² Markó László: A magyar állam főméltóságai, Magyar Könyvklub, Bp. 2000. 255. Andrassy életpályájáról összefoglaló jelleggel lásd még Zsámboki László: „Vérrel, vassal, értelemmel”. Gróf Andrassy György (1797–1872) és az Andrassyak az ország fölemelkedéséért. In: Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémia megalapításáról, szerk.: Dobrossy István, Miskolc, 1997. 91–116.

lehetőségek felmérése, illetve a nyugat-európai hídtervezési és -építési módszerek, az anyagi háttér, a vas- és acélszerkezetek tanulmányozása céljából mérnökökkel és vasgyárosokkal folytatott szakmai megbeszéléseket, amelyek eredményeiről visszaérkezésüket követően a Híd Egyesületnek küldött hivatalos jelentésükben részletesen beszámoltak.³

Naplójában az angliai útról nem teljes egészében tudósított, a szöveg egy félbeszakadt mondattal kezdődik, ami minden bizonnyal 1832. október 3-án keletkezett. Feltételezhetően a napló egy része hiányzik, az ugyanis kevésbé valószínű, hogy Andrassy egy teljes hónapon át nem reflektált az addig látottakra. Ezt a hipotézist erősítik a szeptemberi történésekre visszautaló észrevételei is, például a Londontól Liverpoolig és onnan visszafelé megtett út költségszámítása, aminek során a Londonból történt elindulás napját (szeptember 16.) is megadja.

Andrassy élményeit túlnyomórészt magyarul vetette papírra, de gyakran találkozhattunk angol, francia, illetve német nyelvű szövegrészekkel is. Az 1833. és 1834. évi, német területeken (például Baden-Württembergben) tett útjairól eleinte magyarul, utóbb, különösen a vasművekkel összefüggésben már szinte kizárólag németül írt. Kezdetben naponta dátumozta bejegyzéseit, idővel ezt már egyre ritkábban tette, a felesége kézírását is tartalmazó naplórészben pedig majdnem teljesen felhagyott vele.

A napló gazdag anyagából azért választottam közlésre az 1832-es angliai útját, mert noha nem ez volt utazásának fő célja, mégis az angol agrárium helyzetével foglalkozott ekkor a legnagyobb terjedelemben. Magyarázatul szolgálhat erre, hogy az állattenyésztő társaság tagjaként, illetve birtokai fejlesztésében érdekelt arisztokrataként a szigetország agrárvilága keltette fel leginkább érdeklődését. A látottakról igen részletesen és szemléletesen írt, különösen nagy érdeklődést mutatva a technikai eszközök, gépek iránt. Alapos megfigyelésre utalnak a mezőgazdaság fejlettségi szintjéről: a földtulajdonlásról, az alkalmazott földművelési módszerekről, az új állattartási és növénytermesztési módokról, az állat- és növényfajokról, illetve -fajtákról, a borokról szóló feljegyzései is. Némi különlegességet kölcsönöz a naplónak, hogy a felsoroltakon kívül betekintést nyújt például a liverpooli mezőgazdasági társaság életébe, szemléletes leírást adva annak egyik, bankettel egybekötött taggyűléséről. Az is meglepő vonása a műnek, hogy konkrétan a hídépítéssel kapcsolatos megfigyelésekről, tapasztalatgyűjtésről alig találunk benne feljegyzéseket, Andrassy a szakemberekkel lefolytatott tárgyalásokról csak röviden tudósít. Összevetve Széchenyi naplójával, aki már sokadszorra járt akkor Nyugat-Európában, megállapítható, hogy Andrassy nem annyira értékelte a látottakat, mint inkább rögzítette a tapaszt-

3 Gróf Andrassy György és gróf Széchenyi Istvánnak a budapesti Híd-Egyesülethez irányított jelentése midőn külföldről visszatérének. Pozsonban, nyomtatottat Fűskúti Landerer Lajosnál. 1833. Kéziratok: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára, Széchenyi-gyűjtemény, K 263/1-86, a cenzúrai példány K 264.

talatait. További különbséget jelent, hogy amíg Széchenyi lelkivilágába folyamatosan bepillantást engednek feljegyzései, addig Andrassy személyisége nem rajzolódik ki a naplójából, az őt ért benyomások nem tükrözik egyéniségét. Emiatt inkább egyfajta tanulmányként lehet feljegyzéseit értékelni, nem annyira valódi útinaplóként.

Andrassy a napló többi részében, így az 1832. évi utazás franciaországi és Rajna-vidéki szakaszáról szólóan is, általában az iparról, a politikai és kulturális életről, a megtekintett építészeti és egyéb művészeti emlékekről ejt szót, amikkel kapcsolatban olykor már szubjektív megjegyzéseket is tesz. Fokozatosan ritkábbá válnak a mezőgazdasággal összefüggő észrevételek az 1833. évi badeni úton, a napló utolsó részei pedig szinte már csak a német területeken folyó vasgyártásról szólnak. Ezzel a hangsúlyeltolódással egyben kifejezetten szárazzá válik a szöveg, bár ugyanaz a részletekbe menő elemzémód jellemző a stílusára, ami az angol agrárvilág bemutatása esetében észlelhető. Érdekes módon nemcsak a nyelv, hanem az íráskép is átalakul, a betűk elnagyoltabbá válnak, azt sejtetve, hogy Andrassy sietve, a vasművekben tett látogatásai közben vagy közvetlenül azok után jegyzetelt.

A naplónak az Anglia leírását követő jellegváltozása folytán ebben a forrásközlésben nem mutatom be mindhárom útszakaszt, a szöveget a franciaországi út Párizsig tartó részéig közlöm. Mindazonáltal az angol nagyvárosi létformához kötődő észrevételeit – már Londonban is vonzotta a társasági élet, s Franciaországban, valamint a Rajna-vidéken különösképpen a színházi világra, a múzeumokra, a művészeti emlékekre koncentrált – az útszakasz egységes bemutatása érdekében nem hagytam ki a forrásközlésből.

Az általam közölt, emendált szöveg megtartja az eredeti kéziratos szöveg szerkezetét, modernizálással ezen nem változtattam. A mondat szerkesztés kapcsán az érthetőség érdekében helyenként vesszők, gondolatjelek közbeiktatásával vagy elhagyásával módosítottam a tagolást. Azokon a helyeken, ahol az írásjelek nem zavarják az érthetőséget, meghagytam őket. Tekintettel arra, hogy a napló nyelvezete régies, a „cz”-ket, „ts”-eket, „tz”-ket és egyéb kettős hangzókat átírtam. Minthogy Andrassy írói stílusa kissé nehézkes, megfogalmazásai körülményesek, mondanivalójának megértése nemegyszer problémát jelent.

Előfordulnak a szövegben olyan, minden bizonnyal elírt szavak (jelek vagy ragozások hiányoznak a végeikről), melyek egy-egy mondatot nehezen érthetővé tesznek. Ilyen esetekben átírtam a szavakat, az eredeti írásmódot lábjegyzetben közlöm. Andrassy kiemelésait, aláhúzásait, valamint az egykorú szakkifejezéseket eredeti formájukban megtartottam.

N. GRÓF ANDRÁSSY GYÖRGY (1797–1871) KÜLFÖLDI TANULMÁNYAIRÓL
VEZETETT NAPLÓJA⁴

Das [...] ein [...] Kartoffl cultur [...] dem Langha... [...] ⁵
[1.] ⁶ [Nagy valószínűséggel 1832. október 3-án kelt bejegyzés.] [Az] elválás igen
hasznos lehet azon tekintetből, hogy annyi tejet lehet adni a borjúnak, amennyi kell,
és egyformán, és csalásnak helye nincs. A borjút 3-4 hónapos korában szokták egy
keveset kihajtani. A 8 hónapos borjú itt olyan, mint nálunk a két esztendő –; a tava-
szi borjúkat jobbaknak tartják, ⁷ minthogy már akkor fű van. Földművelési műsze-
rekből a skót ekét, egy vascultivatort, ⁸ egy igen nehéz négy ottani lóra való boronát,
egy kisebb közönséges boronát, egy répavető műszert, és egy hosszas egy lóra való
boronát használnak. A [2.] skóciai ekék vasból vannak, azaz a csoroszllya, szántóvas
és kormánydeszka. A cultivator egészen vasból, az orra igen keskeny, hosszú, és he-
gye tompa, a vetőmasinát nem láthattuk. A kis, keskeny borona mintegy 5' hosszú,
elől 15" széles, hátul mintegy 28". ⁹ 2 szárnyas, mindegyik szárnyán egy fogaték.
Egy ló húzza; egyedül a krumpli tisztítására, midőn a földből kibújt, gazok kiirtására
használtatik. A grulyamívelés: ¹⁰ összel megszántatik a föld, tavaszkor is kétszer, há-
romszor, mint kívánja, boronáltatik, ezután a cultivatorral a szokott szélességre ba-
rázdák húzatnak, a jó, ivett ¹¹ trágya kivitetik, [3.] ezen barázdákba szóratik, melyre
az összemetélt grulya 6 ujra egymástól ültetik és ismét azon feljebbi cultivatorral
betemetetik, a cultivator mindig a barázdák hátán bocsáttatván. Ezt követi a feljebbi
boronálás, és ezt az ötszöri, hatszori cultivatorrali feltöltés. Itt a grulyákat kapával
szedik ki, más helyeken, mint maga megvallá, ekével szántják ki. A répát mintegy
úgy, mint a grulyát, művelik, egy és másik után búzát vetnek 15 októbertől novem-
ber végéig, sőt februárban is őszi búzát. Az őszi búzába többnyire lóherét, mely csak

4 A szöveg előtt ez az ismeretlen kéz írta cím található.

5 A kéziratban található egy, valószínűleg a napló előtt keletkezett, rekonstruálhatatlan bejegyzés, ami nem kapcsolódik a napló főszövegéhez.

6 A kéziratban kétféle számozás fordul elő. Az egyik a folió szerinti, a másik pedig minden páratlan oldalt jelöl 1-től 21-ig a szöveg felett (ez utóbbi minden bizonyonnyal Andrásy saját kezű számozása). Az általam közölt szövegben az oldalankénti számozást követem, az oldalak kezdetét kapcsos zárójellel jelzem.

7 A szövegben eredetileg tartja; minthogy azonban Andrásy nem jelöl meg konkrét személyt, ez elírás lehetett, lentebb többes szám 3. személyt használ.

8 Vaskultivátor – több sorban elhelyezett kapákból vagy fogakból álló eszköz, amely a hagyományos szántással ellentétben nem forgatja meg mélyen a talajt, hanem csak lazítja, porhanyóztatja. A magyar nyelv értelmező szótára. IV. kötet, Akadémiai Kiadó, Bp., 1961. 497.

9 A ' jel nem szabványosan a láb jele, a '' pedig az inché. 1 angol láb (foot) = 30,48 cm, 1 inch = 2,54 cm. Dr. Fodor György: Mértékegység-lexikon, 2. kiadás, Műszaki Könyvkiadó, Bp., 1994. 72. ill. 105. Andrásy mindazonáltal nem adott konkrét mértékegység-megnevezést, így nem dönthető el teljes bizonyossággal, hogy angolszász, magyar, esetleg német mértékegységgel számolt-e. A szóban forgó borona nagyságát ezért hozzávetőlegesen számítottam: a hosszának 30 cm-t alapul véve az 150 cm, szélessége pedig 2,5 cm-rel számolva elülső részén mintegy 38, hátsó részén pedig 70 cm lehetett.

10 Burgonyatermesztés. A grulya a burgonya egyik elnevezése többek közt Borsod vármegye északi részén. Új Magyar Tájszótár, II. k., főszerk.: B. Lőrinczy Éva, Akadémiai Kiadó, Bp., 1988. 693.

11 Ivett – érett. Új Magyar Tájszótár, II. k., 237.

egy esztendeig használtatik. Innen kitetszik, miért vethetnek itt a grulya [4.] után búzát. Búzába többnyire lóherét; zabot keveset, és mint földjük engedi; semmi bizonyos rendszert nem követnek; a szükségét és föld természetét tekintik. Így p.o. egy rye grass¹² kaszálójuk már 18 év óta rétek használtatik, ámbár ez jó búzát is terem, s azért mert még jó, szénára szükségük van, ezt minden esztendőben trágyázzák midőn a fagy beáll és marha többet nem járja, vagy rövid trágyával vagy trágyalével, mit kizárólag rétekre használnak. A föld *fövényes*¹³ *lévén nem meszeznek és az ivett trágyát jobbnak tartják mint [5.] a szalmásat.* A turnips¹⁴ áprilisban és május elején vették és nem június Isőjén¹⁵ mint Anglia más részeiben. Juhok nem lévén, a répát kiszedik a földből és egy esztendeig is eltarthatják száraz földre rakásokba hányván és ezeket földdel és szalmával betakarván; masinában vágják szarvasmarhák etetésére. *A trágyát vízzel öntözik, ámbár itt sokat esik; a trágyalé egészen elkülönöztve*¹⁶ *másfelé vitetik egy kútba a feljebbi szükségre* – t.i. rétekre, füvekre hordják ki és soha búzára és vetésre. A sertés eledele iróból és korpából áll.

[6.] Cséplőmasina is találtatik itt, 4 lóra (de idevaló *elefántok* ezek) 120 bushelt¹⁷ – 70 Viener metzen –¹⁸ csépel, ösztit, tavasztit egyformán egy nap, azaz 12 óra alatt, és tisztítja is egyszersmind; 6 ember kívántatik hozzá, egyik a lovak mellett.

Október 4, Csütörtök. Liverpoolban egy szélalmot néztem. A nagy szárnyak el-lenében egyenes szögletben kisebb szárnyak vannak alkalmazva, melyek által a szél maga igazítja a nagyokat legjobb helyzetbe, azaz a tetejét forgatja, az egész épület kőből lévén. A fő *Eisen Spindel-en*¹⁹ által és keresztül, melyen a főszárnyak függesztve vannak, egy sróf van helyezve, mely által egy kormánykerék segedelmével a nagy szárnyakon zsalugáterként²⁰ kivont vitorlapok ki- és betetnek, mint ezt a szél megkívánja. A kövek, melyek mesterségesen készítettén cementből (csak az alja lévén terméskő) 5 lábasak²¹ [7.] és így könnyebbek.

12 Perje – Andrassy nem ad pontos fajmeghatározást, de ez nagy valószínűséggel *Lolium perenne*, azaz angolperje.

13 Finom szemcséjű homokos talaj. Magyar Értelmező Kéziszótár A–K, szerk. *Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1992. 437.

14 Tarlórépa, takarmánynövény (angol).

15 Bizonyosan első hetében, noha nem tisztazza Andrassy.

16 Elkülönítve.

17 Gabonamérték, 8 Imperial British Gallonnal (1 egysége 4,54609 liter) egyenlő, azaz 1 bushel = 36,36872 liter. 120 bushel pedig 4364,2464 liter. A mértékek az 1824-es *The Weights and Measures Act* (A súlyok és mértékek törvénye) után érvényesek. – <http://users.aol.com/jackproot/met/spvolas.html>.

18 Bécsi mérő, aminek 1 egysége 1756-tól 1871-ig 61,4868 liter volt a nagykereskedelmi rendszerben. *Bogdán István*: Magyarországi ür-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig, Akadémiai Kiadó, Bp., 1991, 42. 70 bécsi mérő ennek alapján 4304,076 liter. A bushelre vonatkozó számítással egybevetve megállapítható, hogy Andrassy csak hozzávetőlegesen számolt.

19 Vastengely, vasorsó (német) – a kézírás szinte olvashatatlan, mindazonáltal a részletes leírásból egy ilyen típusú alkatrésze lehet következtetni.

20 Egy lécszerkezetes, kítámasztható ablaktámlához hasonlít. *Bakos Ferenc*: Idegen szavak és kifejezések kéziszótára, Akadémiai Kiadó, Bp., 1994. 842.

21 Nem adja meg, hogy milyen láb, így hozzávetőlegesen számítva 1,5 m.

Az egész terméskövek sokkal kisebbek. Innen a Liverpooi Mersey Riverből²² és így a tengerből a manchesteri steam rail-road²³ elejére vivő tunnelt²⁴ néztem. Kőből, téglából van építve a város alatt 1¼ ang. mfre.²⁵ Egy része a tenger felé hajolván, más része a rail-road felé, a terhelt szekerek részint maguktól, részint egy mozdulatlan (fixed) gőzműszer által húzatnak. Az office háza²⁶ levegőben lebeg vas oszlopokon. Innen Lucass úrhoz – Adresse: Mr. Robert Lucass, Repository Great Charlotte Street, Liverpool –, hol a gőzkocsit láttam, mely Liverpoolból Londonba és visszament, 15 mérföldet 1 órában;²⁷ hátul a (boiler) gőzűst, mely csupa csövekből áll, a kocsi alatt a mozgó eszköz; elől ül a kocsi a rúdnélküli kocsi kormányzására, hátul a fűtő, partnak is megy sebességgel.²⁸ Itt is a princípium²⁹ fel van állítva, most csak a kisebb akadályok elhárításán, és az egésznek [8.] [a] tökéletesítésén dolgoznak, mint p.o. útban egy kocsikerék tört. A kocsi maga egyedül 170 mázsa. Mr. Hoggle és Summers³⁰ a feltalálói. Bizonyosan 4-5 év múlva a fűtőkonon ily lónélküli kocsikon fognak járn.

Innen az Állatmutatásra, mely a magas köfalakkal körülfoglalt közönséges Liverpooi marhavásár helyén tartatik. Ezen *Agricultural Society of Liverpool*³¹ csak 4 évvel ezelőtt állított fel, mintegy csak 30 ang. mfre.³² terjed a város körül és máris 500 részest³³ számlál, kik közül mindegyik 1 guineat³⁴ fizet évenként; mintegy legalább 80 ló, 100 darab szarvasmarha, juh, sertés volt kiállítva a különféle jutalmak elnyerése végett, melyek számosak és 10 guinea-tól kezdve alább. A farmereknek, nem tulajdonosoknak mindenféle ezüst edényekben, a tulajdonosok ezüst emlékpénzekben és így sohasem készpénzben adatnak ki, mind tenyésző tőkemarára, [9.] mind hízótra, a juhoknál egyedül a hízótság, a lovaknál egyedül a földművelési tekintet vétetvén alapul és így ezek csak a nagy elefántféle fajtából valók. A szarvasmarha e vidékről többnyire rövid szarvú, mint feljebb Ashcroft³⁵ úrnál. A bikák közönségesen az orron általbocsátott vaskarikán tartatnak. Zöltségek is tetettek ki mu-

22 A Mersey északnyugat-angliai folyó, Liverpoolnál elhaladva éri el az Ír-tengert.

23 Gőzvasút (angol).

24 Alagút (angol).

25 Angol mérföldre, 1 angol mérföld = 1,609344 km. Dr. Fodor György: Mértékegység-kislexikon, Műszaki Kiadó, Bp., 1971. 311. A kérdéses távolság ez alapján 2,01168 km.

26 Iroda (angol).

27 24,14016 km-t tett meg óránként.

28 Lejtőn felfelé is jól halad.

29 Alapelv (latin).

30 A liverpooi Summers és Hoggle (Ogle) gőzkocsija 15 mérföldes óránkénti sebességgel közlekedett. próbák alkalmával 30 mérföldes sebességet is elért, továbbá lejtős terepen is haladt akár 19 utassal – www.history.rochester.edu/steam/thurston/1878/Chapter4.html.

31 Liverpooi Mezőgazdasági Társaság. A társaság 1830-ban egyesült a hasonló céllal létrehozott manchesteri mezőgazdasági társasággal – www.rlas.co.uk/history.htm.

32 Mintegy 48 km.

33 Részvényest, tagot.

34 Angol pénz, számolási egység, értéke 21 shilling (1 shilling = 12 pence, illetve 1/20 font sterling) a XIX. században – http://en.wikipedia.org/wiki/British_coinage.

35 Lancashire-i (északnyugat-angliai grófság) birtokos.

tatóul, veres, sárgarépa (turnips; 1 répa kerülete 30" volt)³⁶ véka nagyságú káposztafejt, mindenféle magvak, alma-körtvélynemek,³⁷ egy pár nálunk is ismeretes szecskavágó, répavágó és a többi. Az állatok sort állnak a falak mentén, karfák által lévén elrekesztve azoktól; juhok, sertések fedél alatt vaskerítésben; minden állatok felett egy nyomtatvány találtatik, mely célját, nemét az állatnak hirdeti, és minden állat nyakán, fején vagy teste körül szintén neme, kora és száma van feljegyezve. A tulajdonos nem tudatik és csak szám szerint ítélik el [10.] a bírák. Mely állat elnyeri a jutalmat, az azt a Társaság nevében jelentő hirdetmény, virágokkal koszorúzva nyakába aggattatik. A bírálás közben 12-től 2-ig ½ korona fizetés mellett, 2 órán túl, midőn a bírálásnak vége van, 1 shillingért bocsáttatik be ki-ki. A nyomtatott jelentésben, mely megvan és melyben a jutalmak hirdettetnek, az esztendőre kötött sweepstakes (elegytétel), a tulajdonosok nevei, az állatok minősége és egyéb határozások hirdettetnek. A Társaság bírái ítélik meg. Akinek p.o. hízóttabb a sertése, az nyeri a tételt.

5 órára volt rendelve az ebéd. Lucass úr igen csinos eladó kocsik kiállító színjében, mely gázzal volt világítva, tartatott. Különös jó behatást okoz ezen lámpáknak egyszerre és egy szempillantásban való meggyújtása. Ezen készülék³⁸ levehető és feltehető. Legalább 500 személy volt jelen az ebéden és dicséretképpen említhetni, hogy alig fért el benne azon sok ember, ki szívesen kívánt részt venni ezen ünnepen, melynek fő célja nem [11.] evés-ivás. Az ebéd igen egyszerű, tán fél óráig nem tartott, nagy sebesen elhordatván minden evőeszközök és abroszok, a palackok, üvegek nem, a közivások (toastok) kezdődtek; a királyé mint valahai Sailore³⁹ volt az első, Lord Derby, Stanley a Társaság előlülője,⁴⁰ a bírák, Committee,⁴¹ Liverpool városa és kereskedése és s.t. voltak az ivások tárgyai. Többnyire a Chairman⁴² által adattak elő, neve Mr. Fleetwood. Ő osztogatta egyenként a jutalmakat és minden jutalomnyerőhöz egy pár szíves szót mondott. A nyerő köztappsal fogadtatott; egy politikai tréfákkal tele ének olvastatott az asztalon álló poéta által; a Titoknok⁴³ hosszasan olvasá jelentését és mind ezen hosszú idő alatt 5½-től 9-ig, míg ott voltunk, valahányszor a Chairman vagy más megszólamlott, az egész 500 személyből álló és többnyire nem fő nevelést nyert társaság legnagyobb csendességgel nemcsak, [12.] hanem legfeszítettebb figyelemmel és részvétellel hallgatott; követte ezt bizonyosan ivás is és lárma, de annak idejében. A three times three ivásmódja: midőn a Chairman vagy más köszöntő proponálja,⁴⁴ az egész társaság fennállva, felemelt po-

36 A mértékegységet itt sem határozza meg pontosan Andrassy, csakúgy, mint a burgonyatermesztéssel összefüggésben megfigyelt borona esetében (lásd a 8. jegyzetet); ugyanakkor feltehető, hogy a répával kapcsolatosan inchben vagy hüvelykben számolt, így 2,5 cm-t alapul véve a répa kerülete mintegy 75 cm lehetett.

37 Körtefajták.

38 Készülék.

39 Tengerész (angol).

40 Elöljárója.

41 Választmány, bizottság (angol).

42 Elnök (angol).

43 Titkár.

44 Javasolja, indítványozza.

hárral, a *hip, hip, hip* szavak után háromszor hurrah kiáltással, mely mind háromszoroztatik, jelenti örömét. Még ez nap ebéd előtt egy Liverpooli setét-üvegű butella fabrikát néztem; két 15 ölnyi magasságú kemencéből áll; egyik a trade (kereskedés) csökkenése miatt nem dolgozik. A fűtés kőszénnel; az agyag, melyből olvasztóteglék (Schmelztiegel) készülnek, Stourbridge-ből⁴⁵ hozatik. Murray és Brown masinisztnáknál is voltam (az address megvan) cséplőmasinák végett; 4 lóra való, winnowing machinenal⁴⁶ egybekapcsolt cséplőműszer, nagyobb fadarabok és láda nélkül, melyben a cséplő eszközök foglaltatnak 60£⁴⁷ [13.] helyben Liverpoolban, azokkal együtt 80£. Egy átvihető, 2 lóra való, de tisztítómasina nélkül, melyet az átvihetővel összekapcsolni nem lehet, 5 ládával együtt, de nagyobb fadarabok nélkül 50£, bokszt (láda) 10£ba kerülvén. Az egész terhe egynek-egynek mintegy 2 tun⁴⁸ azaz 40 mázsa; a vízeni átszállítást egyenesen Triestbe inkább ajánlá, mint⁴⁹ Londonon keresztül.

Aznap este 10 órakor elindulás. Október 5. Péntek. 208 mfny⁵⁰ utat tévén 9½ óraker Londonba érkeztem. Warwickshireben⁵¹ 6 ökröt láttam egy ekébe fogva, és másba 5 lovat, a *lóheretarló leszántása végett*. – Az itteni meszezésre nézve megjegyzendő, hogy mennél fiatalabb a mész formációját⁵² tekintve, annál jobbnak tartják. Így a kréta sokszor nem is égetik; a Kalk Schiefer, melyet mindig égetnek, ismét jobb a termés Übergangs Kalknál, és így legkisebb sikerű lehet az ösmész (Urkalk).⁵³ [14.] Annyira meszeznek itt (agyagos földben) mint egy közönséges trágyázás.

A lovak újabb tartásmódja: ¼ szalma, ¾ széna, szecska, zabbal keverve, mely keverékből mintegy 1 bushelt kap egy ló napjában.

Londonból szeptember 16-án elindulás, oda visszaérkezés: október 5-én, és így 20 napig tartó utazás bekerült mindenestül 81£-ba = Két személyre – 1372 ang. mflidet⁵⁴ = 291 német mértföldet menvén, és így két fizető utazó egyetértve Angliában 1 hónapig utazhat 100 fontért; esik egyre 50£, amit bizony drágának nem mondhatni, – annál inkább, minthogy a feljebbi 81£-ban legalább 10£ oly kiadás, melyet könnyen és minden illendőséggel el lehetett volna kerülni.

[15.] Október 6-a, Szombat. Feljegyeztetik General Beatson a new system of cultivation⁵⁵ szerzőjének, kit az idő rövidege miatt nem látogathattam, lakása helye, t.i. *Sussexben*⁵⁶ *Knowle Farm*. Az Altas printing office megtekintése; csak 3 sajtó

45 Közép-angliai település Birmingham közelében.

46 Rostálógép (angol).

47 Az angol font jele.

48 Mértékegység, Andrassy alapján 1 tun = 20 mázsa. Mindazonáltal a tun egy régi brit bormérték is volt, amelynek 1 egysége mintegy 954 liter – http://en.wikipedia.org/wiki/English_unit.

49 Eredetileg mind.

50 Itt angol mérföld. 334,743552 km.

51 Grófság Közép-Angliában.

52 Képződését.

53 Mésztipusok (német).

54 2208,019968 km. 1 német (ausztriai vagy bécsi) mérföld 7,5859 km. – *Dr. Fodor György: Mértékegység-lexikon*, 2. kiadás, Műszaki Könyvkiadó, Bp., 1994. 139.

55 *Beatson, Alexander* (1759–1833) – angol katonatiszt, gazdálkodó. Az *A New System of Cultivation without lime or dung or summer-fallows* (Egy új, meszezés vagy trágyázás, illetve ugaroltatás nélküli földművelési rendszer) című munkája 1820-ban jelent meg – http://de.wikipedia.org/wiki/Alexander_Beatson.

56 Dél-angliai grófság.

van, 1 minutumban 60 példányt nyomtatnak sulykok által és így 1 órában 3600-at és 10 munkás óra alatt 36 000-et; 4 lóerejű gőzerőmű hajtja, betűöntője van. 100 munkást foglalatokodtat. Csak most jutott eszembe azon különösség, mitől Edinburghban figyelmessé tettem, hogy Angliában mindenütt a városokban bent akasztanak. Traveller's Club-ban⁵⁷ ebéd – Drury Lane theatrum⁵⁸ Masaniello⁵⁹ újabb bizonyossága, hogy az Angol [16.] a színjátékhoz, énekhez nemigen tud. 9 óra után mentünk be és így csak felét fizettük, a közös bemenetel így 3 s. 6£.⁶⁰

October 7. Vasárnap. Bethlehem Hospitalban a bolondokházát az Igazgatótól nyert engedelem mellett sem nézhettük, minthogy az odavaló főfelügyelő az vasárnapi bemenetelt szokatlannak mondván némiképp vonakodott.⁶¹ Rothshildnél⁶² ebéd, rém nézve igen hasznos volt, minthogy gyomrom megterhelésétől félttem, mire éppen nem adódott alkalom. Többnyire háziak vannak az asztalnál, és ebéd után Whist⁶³ partijára szólítottam.

Október 8, hétfő. Egyet-mást az elmenetelre és Weir masinisztához Carr kapitány ajánlásából, [17.] és ez Urie⁶⁴ skóciai gazdát ajánlván, kit későbbben Széchenyi társaságában teendő próbákra felfogadtunk és általa háromféle skóciai ekét, s némely magokat hozatunk.

Mose borkereskedővel (new court Swithin's lane) szólottam. A magyar borok előtte egészen ismeretlenek, valamint az angol közönség előtt is, és éppen csak a Tokainak talán egy régi ivóének töredékében „from the humble port to the imperial Tokay”⁶⁵ emléke maradt fenn és többen csak így emlékeztek. Mose a magyarországi boroknak magam költségein küldendő próbáit elfogadja, de ehhez nagy kedvem nincs, sikere igen bizonytalan, minthogy itt bontván [18.] fel tokai boromat, ez egészen forrásban pezsgőborként szétoszlatva (decomponalva) ihatatlannak találtam. A vám minden borokra mármost egyforma (kivéve a Cap-bort, melyre 2s. 10d.) t.i. 5s. 6d. per gallon – Egy gallon bor = 4¼ magyar icce. 100 gallon = 425 icce.⁶⁶ 50 font = 500 f[o]r[int]. p[engő], mely után duty⁶⁷ 5½ shillinggel fizettetni magyar akóra 33 fr. 48 fr. p. vitelével Ma-

57 A Traveller's (Travellers) Club-ot 1819-ben alapították. A tagoknak legalább 500 mérföldet kellett utazniuk Londonból. A társaságba külföldiek is bekerülhettek. – http://en.wikipedia.org/wiki/Travellers_Club.

58 A Drury Lane a londoni Covent Garden kertületben található színház, a jelenlegi épület 1812-ben nyílt meg, miután többször leégett, illetve újjáépült. – http://en.wikipedia.org/wiki/Theatre_Royal_Drury_Lane.

59 Masaniello – Daniel François Esprit Auber (1782–1871) ötfelvonásos színműve, amelyet először 1828-ban Párizsban mutattak be. – http://en.wikipedia.org/wiki/Daniel_Auber.

60 Andrassy költségkalkulációja nehezen érthető. Valószínűleg 6 font 3 shilling volt a belépődíj.

61 Az elmeháborodottak részére a Bethlehem (vagy Bedlam) Hospital akkori épületét 1815-ben a Temzétől délre, a St. George's Fields-en létesítették. – http://en.wikipedia.org/Bethlem_Royal_Hospital.

62 Rothschild, Nathan Mayer (1777–1836) – bankár, a bankház londoni ágának megalapítója. http://en.wikipedia.org/wiki/Nathan_Mayer_Rothschild.

63 Kártyajáték (angol).

64 Urie, William – skót gazda, akit Széchenyivel közösen szerződtek.

65 „Az egyszerű portóitól a felséges Tokajig”.

66 Egy icce 1593-tól 1874-ig a pozsonyi rendszerben 0,8393 liter volt. *Bogdán István*: i. m., 35. Andrassy számítását alapul véve így egy gallon 3,567025 liter, ami csaknem 1 literrel kevesebb az akkor érvényes, 4,54609 literrel egyenlő Imperial Gallonnál. Ugyanígy 425 icce 356,7025 liter, ami azonban nem egyenlő 100 gallonnal, vagyis Andrassy számítása pontatlan volt.

67 Vám (angol).

gyarországból Londonig. Jó sherry vagy madeira ára Londonban $27\frac{1}{2}\text{£} = 275$ for. marad a bor ára 225 p. fr., azaz 1 kérdés: Melyik borunk állná ki tehát ilyen ár mellett a legjobb sherry madeirával a konkurenciát? – és ezen nagy vám mellett is mind a Mose tarifájából láthatni, igen olcsók és p.o. Port.⁶⁸ sherry igen nagyon kedveltnek és szokásba jöttek. – Ebéd a Traveller's Clubban.

Október 9-e, kedd. Clarketól⁶⁹ és Yatestől⁷⁰ elbúcsúztam. Mindketten éppen oly szíves mind jó emberek. Yates megígérte, hogy a hot airblast⁷¹ javítás további folyamatáról [19.] és leginkább a faszénolvasztás mellett tudósítani fog. Mind ő, mind társa, Walker⁷² úr ezt még csak experimentumnak⁷³ tekintik. Háromtól tudhatom meg tehát ezen igen érdeklő tárgy folyamatát és írni is fogok nekik, t.i. Yates Londonban, Roper Newlandban, és Christie uraknak.⁷⁴ Lord Alvonley⁷⁵ oly szíves volt engem Széchenyivel ebédre hívni; fél francia, fél angol ebéd és éjfél után 1 óráig tartott az azzal mindig összekötött thezéssel⁷⁶ együtt.

Október 10, Szerda. Lord Melville gőzhajón elindulás Londonból 10 órakor, és ámbár az idő igen kedvezett [20.] a canalison⁷⁷ mégis a betegség tán el nem maradt volna, ha amit legjobbnak találtam, mindjárt a hintálódás kezdetén annak tartása alatt nem feküdtem volna; szükségesnek gondolom, hogy a gyomor üres ne legyen és a legjobb egyetértésben birtokosával. 10 órakor este megérkezés Calais-ba Hôtel Meurice vendégházába. A város, mely még most is némi erősségnek tartatik, zárva van, mint egy almárium, és egyes ember rossz fakapunál őrzi.

Október 11. Csütörtök. Calaisból 9 órakor kellett volna a Messagerie générale de Lafitte⁷⁸ etc. kocsiján elindulni, de portékáim a vám alól nem szabadulhatván ki, csak 10 $\frac{1}{2}$ órakor indultunk; 20 személy és igen-igen sok holmi, [21.] éppen oly kocsin mint a Liverpooi vasúton használtatnak, mely háromból áll: az első coupé 3 – a másik Interieur 6 – a harmadik hátul Rotonde⁷⁹ szinte 6 személyekre és a Mr Conducteur⁸⁰ mellett még három utazó, csak azon különbséggel, hogy ezt nem gőz, hanem hat, de egyébiránt erős ló húzza. A Conducteur előtte lévő sróf által lefelé menet a Bremzét⁸¹ kormányozza, ami legkisebb partról⁸² is annál szükségesebb, minthogy ezen mozgó ház két ló által a csak mintegy 3 öl széles közepső, kavicsolt

68 Portugál.

69 Clark. William Tierney – mérnök.

70 Yates, William – mérnök.

71 Forró levegő-befűvés (angol).

72 Walker, James (1781–1862) – mérnök. – http://en.wikipedia.org/wiki/James_Walker.

73 Próba (latin).

74 Valamennyien vasgyártásban érdekelt mérnökök.

75 Minden bizonnyal Alvanley, William Arderne (1789–1849) – angol arisztokrata, aki a korabeli brit társasági életben különösen ismert volt az előkelő vendégek számára tartott zártkörű ebédjeiről, vacsoráiról – www.georgianindex.net/Prinny/prinnys_set.html.

76 Teázás.

77 A La Manche, közelebről a Doveri-szoros.

78 Lafitte Általános Személyszállítás (francia).

79 Kerek utazókocsi (francia).

80 Vezető, hajtó, kocsis (francia).

81 Fék, illetve a lovak irányítására szolgáló csípővas (német).

82 Lejtő esetében – lásd a 24. jegyzetet.

vagy kikövezett, leginkább a francia fogásmód mellett, nyomon nem tartóztathatnék. Ezen kocsi ezen nyomról az útnak más részeire sebességgel bocsáttatván minden lehetőséggel felfordulna. Nem csak a lassúság [22.] miatt ($4\frac{1}{2}$ angol mérföld)⁸³ egy órában) de azért is igen kellemetlen, minthogy a sok helyeken a 4 első lovon függő csörgők, a kocsisoknak kegyetlen pattogatásai és tele torokkal durvahangú kiáltásai, a Conducateur trombitálása szédüléssel töltik be az ember fejét. Az utak Calaisból Párizsig igen távol vannak a tökéletestől, amit tán egész Franciaországról mondhatni, és talán azért, mert a *2 kerekű* nehéz terhesszekerek is azokon járnak (mit Angliában teljességgel nem látni, canalisaik és vasútjaik lévén), mert némely helyütt felette szélesek és végre mert vámot nem mindenki fizet használáshoz képest; Calaisból Párizsig csak egy mérő vámházat láttam és a kormány ahelyett, hogy az utak maguk magukat tartanak [23.] és építenék, ami igen természetes, igazságos és lehető, az utak készítését és fenntartását közadóval pótolja, ő tesz mindent Párizsból Franciaország legtávolabbi részeiben is. A földek meglehetősen vannak művelve, de lóherét és ilyest alig látni, kerítés még kevés; és házakat vagy farmot, majort sehol nem látni, és órákig megy az ember házlátás nélkül. Láttam mégis egypár úgynevezett châteaut,⁸⁴ mely a benne lakás kívánatát éppen nem szülte bennem; valamint ebből, úgy másokból is az Angol és Francia közti különbség kitetszik; midőn a Francia mindenben a külső fényt keresi, boldogságát többnyire házán kívül fantáziájában, mellyel bőven megajándékozott, találja, [24.] mindent szorgalmasan művel ki, mi a személyes élményt tárgyazza, mint p.o. játékszín, restaurateur⁸⁵ etc. és szép literatúrát és objektív tudományokat; az Angol ellenben a köz, de tulajdon hasznát is mindenben kalkulálja hideg vérrel és mélyen érzi, hogy az egyesült erő nagyobb az egyeseknél és azért minden ember csak azt művel amihez tud, és semmiben csak a poézisben, szereti a poézist.

Október 12, Péntek este $10\frac{1}{2}$ órakor megérkezés Párizsban. Hôtel Meuriceben Rue de Rivoli.⁸⁶

83 7,242048 km.

84 Kastély (francia).

85 Vendéglős, itt vendéglátás értelemben (francia).

86 A Rue de Rivoli a Szajnatól északra fekvő út, nevét Napóleonnak az osztrákok ellen 1797-ben az itáliai Rivolinál vívott győztes csatájáról kapta. Az Hôtel Meurice ezen az úton, a Concorde tér és a Louvre között található patinás szálloda – [http:// fr.wikipedia.org/wiki/Rue_de_Rivoli](http://fr.wikipedia.org/wiki/Rue_de_Rivoli).

LÁSZLÓ BRIGOVÁ CZ

**THE TRAVEL ACCOUNTS AND OBSERVATIONS
OF GYÖRGY ANDRÁSSY ON ENGLISH AGRICULTURE
(1832)**

György Andrásy, a well known member of the political and cultural life of reform-age Hungary, travelled to Western-European countries many times. His aim was to study the political and cultural situation of these countries – and to use these experiences for the sake of the country, and the advancement of his own estates and industrial enterprises. His diary gave account of his trips to England, France, and the Rhineland. It is a kind of a note-book: Andrásy writes in haste, but with an all-encompassing attention. It was especially true of his 1832 trip to England he made in the company of István Széchenyi, and that aimed to prepare the project for the construction of the Chain Bridge in Budapest.

Though – due to the missing pages in his diary – we have little information about the first part of his trip it is certain that during the one and half month, starting from London, he reached as far as Scotland, and visited the rural areas of England, too. The most astonishing aspect of his diary is that he wrote mainly not about steel-structures, bridges and negotiations with industrialist – the very issue of his mission – but about English agriculture. He presented a number of technical equipments, tillage and animal-husbandry methods. We can read about harrows, Scottish ploughs, threshers, the methods of fertilizing and liming, but also about potato-growing and piggery. An interesting addition was his report on the banquet and meeting of the Liverpool agricultural society. As his descriptions of railway and steam-engines demonstrate, his attention was also stirred by the modern vehicles of the age. His descriptions of urban life are also a colorful addition, and also make his diary useful for students of contemporary mentalities.

KRÓNIKA

IN MEMORIAM KOSÁRY DOMOKOS (1913–2007)

Folyóiratunk e számának tördelése közben érkezett a fájdalmas hír, hogy Kosáry Domokos, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, 1990 és 1996 közötti elnöke, az Agrártörténeti Szemle egyik alapító tagja, életének 95. évében, 2007. november 15-én elhunyt. Készülődvén a jubileumi szám összeállításra őt is arra kértük, hogy tanulmánnyal emlékezzék az 50 évvel ezelőtti körülményekre. Ezt ugyan nem tudta vállalni, de nagyon szívesen adott interjút a Szemle egyik szerkesztőjének: Varga Zsuzsannának. Az írás ebben a számban jelenik meg. Nyáron, amikor a beszélgetés folyt, még egyáltalán nem gondoltuk azt, hogy e számmal búcsúznunk kell attól a történésztől, aki nélkül nem lenne Agrártörténeti Szemle, s ebben az évben nem ünnepelehetnénk az alapítás ötvenedik évfordulóját. Annál kevésbé gondolhattuk ezt, mert tele volt tervekkel. A Magyar Történelmi Társulat közgyűlésén, amikor örökös tiszteletbeli elnökké választottuk, még arról beszélt, milyen megoldandó problémákat lát a Mohács előtti és utáni magyar külpolitika kutatásában, s közölte, hogy minden idejét e kérdés feltárására fordítja.

Kosáry Domokosra mindenki úgy emlékezik, mint aki életének utolsó pillanataig megőrizte szellemi frissességét, alkotásvágyát, gondolatainak sziporkázó gazdagságát. Pedig nem volt könnyű élete. Még az egységes Monarchia korában született a régi felvidéki bányavárosban: Selmechányán egy évvel a nagy világegés, az első világháború kirobbanása előtt. Nagyapja volt a selmechányai Bányászati Akadémia utolsó rektora. A csehszlovák uralom elől hatévesen kellett a megmaradt Magyarországra menekülnie, mégsem vált soha idegengyűlölővé. A nemzeti sovínizmust mindig el tudta választani az igaz patriotizmustól. A családi hagyományokat folytatva lehetett volna természettudós, orvos vagy akár művész is, mint a szülei. Mégis a történész pályát választotta s 1936-ban történelem–latin szakon szerzett diplomát. Gombocz Zoltán nyelvészprofesszor jóvoltából bekerült az Eötvös Kollégiumba és Szekfű Gyula szemináriumába a Pázmány Péter Tudományegyetemen. Történészként Szekfű Gyula volt a példaképe, de nagyra becsülte a nyelvész Gombocz Zoltán nevelő munkáját is. Szekfű iránymutatása alapján lett a XVIII–XIX. századi magyar történelem kiváló kutatója. Széles körű nyelvtudása alkalmassá tette arra is, hogy szükség esetén politikai feladatokat vállaljon. Így került Teleki Pál megbízásából Angliába és az Egyesült Államokba, hogy tájékozódjék Magyarország megítéléséről az angolszász államokban. Vonzódását a parlamentáris demokráciákhoz s ellenszenvét a diktatúrákkal szemben a háború legsötétebb éveiben sem rejtette véka alá.

Sokakkal együtt ő is úgy vélte, hogy 1945-ben új, élhetőbb és demokratikusabb világ kezdődik Magyarországon. Középiskolai tankönyveket írt, amelyekben az ideológia helyett a történeti valóság volt a fő rendező elv, s Magyarország Európa részeként, azzal kölcsönhatásban szerepelt. (E sorok írója szerencsésnek tarthatja magát, hogy e tankönyvekből tanulhatta meg – legalábbis addig, amíg azokat ki nem vonták a forgalomból –, mit jelent a demokrácia.)

Az új Magyarországon azonban nagyon hamar csalódnia kellett. A „proletárdiktatúrába” forduló rendszernek a demokrata Kosáryra sem tanszékvezetőként, sem a Teleki Intézet igazgatóhelyetteseként, sem a magyar történettudomány eredményeit Európába eljuttató idegen nyelvű folyóirat (Revue d'Histoire Comparée) szerkesztőjeként nem volt szüksége. 1949 után napi megélhetési gondokkal küzdött, munkahelyet az 1945-ben alakult Gödöllői Agrártudományi Egyetem Könyvtárában kapott, amelynek a Nagy Imre-kormány alatt lett igazgatója. 1957-ben ebben a funkciójában lehetett Lázár Vilmosmal együtt az Agártörténeti Szemle alapítója, hiszen a szerény külsővel megjelenő folyóirat a Könyvtár kiadványa volt. Még ebben az évben letartóztatták, mint az 1956-os Történész Forradalmi Bizottság elnökét. Csak 1960-ban szabadult kegyelemmel. Mindent újra kellett kezdenie. Előbb a Pest megyei Levéltárban, majd a Történettudományi Intézetben volt „munkatárs”. Olyan feladatokat kapott, amelyek messze voltak a történetírás fejlődésének fősodrától. Mégis változatlan akarással dolgozott, s egymás után publikálta tanulmányait, monográfiáit.

A diktatúra fellazulása Kosáry Domokos számára is meghozta a régóta megérdemelt szakmai elismerést. 1982-ben az MTA levelező, majd '85-ben rendes tagjává választották. Elismert és megbecsült tagja lett nemzetközi konferenciáknak, minden szereplésével öregbítette a magyar történettudomány nemzetközi elismertségét.

A rendszerváltozás számára is megteremtette azt a demokratikus közéletet, amelyre ifjú kora óta hiába vágyott. Nagy nemzetközi tapasztalatai alapján óvta a fiatal magyar demokráciát minden szélsőségtől. Ezt tette az Akadémia elnökeként is, amikor néhány forrófejű politikus ugyanúgy meg akarta szüntetni a régi akadémiát, mint 1949-ben a sztálinista rezsim. Kosáry tekintélye és szilárd kiállása kellett ahhoz, hogy ez ne következzen be, sőt megszülessék az MTA-t autonóm köztestületként elismerő akadémiai törvény. Meggyőződéssel vallotta, hogy a demokráciát csak demokratikus eszközökkel lehet megteremteni. Élete nagy csalódása volt, hogy az 1956-os forradalom és szabadságharc 50. évfordulóján a motoros csőcselék fojtotta bele a szót, s az is, hogy a pártok nem tartották magukat ahhoz a vele kötött megállapodáshoz, hogy az évfordulót nem használják fel politikai célokra. Sokféle keserűség érte élete utolsó két évtizedében is, emberi tartását, szilárd demokratikus elkötelezettségét, a jó győzelmében vetett bizalmát azonban sohasem veszítette el.

Több, mint hét évtizedes szakmai életműve szinte áttekinthetetlenül gazdag. Születésének 90. évfordulójára készült emlékkönyvben írásainak száma jóval meghaladta a 700-at, s azóta is rendszeresen publikált. Már a diploma megszerzésének évében nagy visszhangot kiváltó könyve jelent meg Görgey Artúrról (*A Görgey-kérdés története*), amely kérdésfelvetésével legalább annyira megosztotta a történeti közvéleményt, mint mesterének a bujdosó Rákócziról írt emlékezetes monográfiája. Még 1945 előtt feltűnést keltő tanulmányokat publikált Kossuthról s ezekkel megalapozta

1946-ban megjelent monográfiáját (*Kossuth Lajos a reformkorban*), amely 2002-ben bővített kiadásban ismét megjelent. A heroizált Kossuth-képpel szemben nem tagadott célkitűzése volt Kossuth alakját „életszerűvé mintázni”. A könyv már 1943-ban készen volt és Kossuth halálának ötvenedik évfordulójára jelent volna meg, de ez nem történt meg. Kosáry véleményét a németek által megszállt Magyarországról semmi nem tükrözi jobban, mint a kötet előszavában az a megállapítása, hogy „a magyar nép számára soha nem volt aktuálisabb, de a hatalmasoktól soha nem állt távolabb Kossuth szelleme, mint akkor, 944 tavaszán”. A Kossuth-monográfia mellett a középiskolai tankönyvek s egy, még 1941-ben megjelent angol nyelvű Magyarország-története (*History of Hungary*) jelezték, hogy Kosáry Domokos alkotó részese kívánt lenni a demokratikus Magyarország új szellemű történetírásának. 1949 után e célok megvalósításának semmi esélye nem volt.

A félreállítás, sőt a börtön éveiben is fáradhatatlanul dolgozott. 1951 és 1958 között jelentek meg nagyszabású bibliográfiai munkájának kötetei (*Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába I–III. k.*), amelyek nemcsak az egyetemisták, de a történelem kutatói számára is eligazítást jelentettek. Hasonló segédkönyv lett minden kutató számára a Német G. Bélával együtt szerkesztett sajtótörténet is (*A magyar sajtó története*).

Az 1970-es évek második felében és az 1980-as években egyre sűrűbben jelentek meg könyvei és a történetírás fontos kérdéseit elemző tanulmányai (*Napóleon és Magyarország, Magyar külpolitika Mohács előtt, Művelődés a XVIII. századi Magyarországon, Széchenyi Döblingben, Felvilágosult abszolútizmus – felvilágosult rendiség, A művelődéstörténet helye a történelmi szintézisben* stb.).

Kosáry Domokosnak nagy szerepe volt abban, hogy a mártír francia történetíró, Marc Bloch műveiből az 1970-es évek derekán válogatás jelent meg magyar nyelven. A szerzővel személyesen is találkozhatott 1936-ban első franciaországi tanulmányútján, s nem tagadta, hogy hatást gyakorolt rá a totális történelemlről vallott felfogásával s azzal, hogy a történelmet „az ember tudományá”-nak (science de l'homme) tartotta. Ő is azt az összehasonlító módszert alkalmazta, amit a francia kutató ajánlott, s a gondolatok és érzések múltjának kutatását is a történelem részének tekintette.

A történelem totalitásának kutatásából Magyarországon leginkább a művelődés-, illetve a mentalitás- és a társadalomtörténet hiányzott. Aligha véletlen, hogy a Kosáry által még a 80-as évek kifejtett iránymutatásnak megfelelően ma ezek a hazai történetírás legfejldőbb területei.

A XVIII. századi magyarországi művelődésről írott, három kiadásban is megjelent hatalmas monográfiája mintája lehetett annak, hogyan kell művelődéstörténetet írni. A kötetet maga is „módszertani kísérletnek” szánta annak bemutatására, hogyan kell a belső összefüggések feltárásával egy korszak művelődési jelenségeit elemezni. A magyarországi barokk és felvilágosodás művelődését az ő munkája illesztette be az európai fejlődés fő vonalába, miközben alapvető politika- és társadalomtörténeti fogalmakat is tisztázott (felvilágosult abszolútizmus, felvilágosult rendiség).

A 80-as évek végén és a 90-es években tovább sorjázta fontosnál fontosabb kötetei. Gyűjteményes kötetben vallott történetírói felfogásáról (*A történelem veszedelmei*). Áttekintette a török uralom utáni újjáépítés és a polgárosodás kezdeti szakaszát Ma-

gyarországon (*Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867*), összegyűjtötte tudománypolitikai írásait (*Hat év a tudománypolitika szolgálatában*). Elemezte az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc és a nemzetközi politika viszonyát, megállapítva, hogy a magyar politika mozgásterét a XVI. század óta, így 1848–49-ben is a nemzetközi erőviszonyok alakulása szabta meg (*Magyarország és a nemzetközi politika 1848–49-ben*).

Kosáry Domokos ugyan egyik nyilatkozatában arról beszélt, hogy nem sokat ért az agrártudományokhoz, ami persze távolról sem volt egészen így, mégis az Agrártörténeti Szemle alapításán túl szólnunk kell azokról az írásairól is, amelyek kapcsolatban állnak az agrárvilággal. A Szemle 1957. évi első számának bevezetőjében nagyon világosan mérte fel az agrártörténeti kutatások helyzetét: „A magyar agrártörténeti kutatás múltjából eddig sem a kezdeményezések hiányoztak elsősorban, hanem a folytatások. Nem az egyéni kutatók és érdeklődők, hanem az együttműködés és a kölcsönös segítség azon állandóvá szilárdult módozatai és formái, amelyek a rendszeres munkát megkönnyítik, és amelyek nélkül magára hagyva a legbuzgóbb igyekezet is előbb-utóbb elcsüggesztő nehézségekkel találja magát szembe.” Az agrártörténeti kutatások központi orgánumának megszületése, amelynél Kosáry Domokos bábáskodott leginkább, az állandósult keretet jelentette e kutatások szervezéséhez. Nemcsak alapítója, de az első években szerzője is volt az új folyóiratnak. 1961-ben a Tessedik Sámuel emlékszámában közölte az agrárszakíró kivonatos véleményét az 1791-ben felállított országos bizottságokhoz (*Tessedik és a kereskedelmi bizottság*), a következő évben pedig egy II. József korabeli utazó nézeteit ismertette (*Egy gazdasági utazás a II. József-kori Magyarországon*). Egy későbbi tanulmányában Pest megyei összeírások elemzése során mutatta ki, hogy „a jobbágy [...] a parasztságnak viszonylag magasabb rétegeihez számított. Mint olyan familia, termelési egység vezetője, »gazdája«, amelyben szűkebb családján, feleségén, kisebb gyermekein, házas fiain túl lazábban vagy közelebről esetleg rokonok, családtörődékek, önállóan megélni képtelen özvegyek, özvegyasszonyok, házatlan zsellérek, pásztorok és más fogadott cselédek is az ő vezetése felelőssége alá tartoztak” (*A paraszti familia kérdéséhez a XVIII. században*). Mindezek mellett a XVIII. századi művelődésről írt monográfiájában igen nagy hozzáértéssel és alaposággal elemezte az agrár-szakirodalom állapotát és fellendülését a század utolsó harmadában.

Ma még aligha tudjuk felmérni, mekkora veszteség érte a magyar történettudományt Kosáry Domokos halálával. Nemcsak arra mutatott példát, hogy a múlt hazai jelenségeit csak egyetemes összefüggésben, egyetemes szemlélettel lehet vizsgálni, de arra is, hogy a történéznek hogyan kell elkerülni a reá leselkedő veszedelmeket, a politikától való függést, a hamis analógiák alkalmazását, a történeti fejlődésnek kizárólag nemzeti szempontú ábrázolását és megítélését, a dilettáns megszállottak terrorját, álelméletek beszívargását a tudományba, az objektivitás feladását stb.

Nem emlékezhetünk rá méltóbban, mint saját hitvallásával: „A múltat vállalni emberséggel, felnőtt nemzetként, szorongató öncsonkítás nélkül, egészben, úgy ahogy végbement, nem gyengeség, hanem az erő jele és egyben forrása is”.

Orosz István

BALOGH ISTVÁN (1912–2007)

Az életének 95. évében elhunyt *Balogh Istvánt*, a történelemtudományok (néprajz) doktorát, a Debreceni Egyetem címzetes egyetemi tanárát joggal tekintheti saját tudományága kiváló tudósának az agrártörténet mellett a néprajz, de a muzeológia, a levéltártudomány s akár a művészettörténet is. Hét évtizedes tudományos alkotó munkája során sokat és sokfélélt írt, egyenletesen magas szakmai színvonalon. Egyik méltatója szerint a társadalomtudományok nagy egységében gondolkodott, írásai is ezt a komplexitást tükrözik.

Nem volt könnyű élete. Édesapja a debreceni erdős puszták gyenge homokos földjén gazdálkodott, innen, a tanyasi iskolából jutott el a nagyhírű Református Kollégiumba, majd az egyetemre, ahol történelem–földrajz szakos tanári diplomát és 1935-ben doktorátust is szerzett. A néprajz iránti vonzódását Ecsedi István, a Déri Múzeum igazgatója erősítette meg benne, akinek még egyetemi hallgató korában munkatársa lett, s akinek közbenjárására városi ösztöndíjat kapott (és ingyen ebédet egy baráti vendéglősnél). Pártfogója életrajzát is ő írta meg (*Ecsedi István élete és munkássága*). A korán elhunyt Ecsedi mellett a szintén debreceni születésű, nála 14 évvel idősebb Szabó alakította szemléletét, különösen a negyvenes években, amikor Szabó Istvánt professzorrá nevezték ki az egyetemen. Szabó István szűkebb baráti köréhez tartozott, tanítványai öt második mesterüknek tartották. Múzeumi gyakorlonként ösztöndíjas hónapokat tölthetett Bécsben, de a II. világháború mások mellett az ő életét is átformálta. Már a katonai szolgálat előtt megismerkedett a népi írók gondolatrendszerével, s a háború borzalmai érlelték meg benne a gondolatot, hogy a hozzá hasonló értelmiségieknek politikai szerepet kell vállalniuk az új, akkor még demokratikusnak elképzelt Magyarország megeremtésében. A Nemzeti Parasztpárt politikusaként előbb Szatmár, majd Hajdú megye és Debrecen főispánja lett, de a „fordulat éve” rádöbbenette, hogy Magyarországon nem az általa elképzelt rend formálódik. Rajk belügyminiszter még azzal utasította el lemondását 1948 márciusában, hogy közellátási kormánybiztosként nem háríthatja el a felelősséget az aratással és csépléssel kapcsolatban, augusztusban az új belügyminiszter, Kádár János azonban már elfogadta távozását. Visszatért a Déri Múzeumba, amelynek 1949-ben igazgatója lett. A forradalom után 1957-ben azonban elbocsátották, s nyugdíjazásáig, 1975-ig szülővárosában nem kapott munkalehetőséget. Nyíregyháza fogadta be, ahol előbb a Jósza András Múzeum munkatársa, majd a Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár igazgatója volt. Muzeológusként oroszlánrészt vállalt a Déri Múzeum ál-

landó kiállításának létrehozásában s a nyíregyházi levéltár anyagának rendezésében. Naponta vonatozott Debrecen és Nyíregyháza között, de nem ismert fáradságot, hivatali munkája mellett számos könyvvel és tanulmánnyal gazdagította az agrártörténetet, a néprajzot, de a művészettörténetet is. A 90. születésnapjára készült bibliográfia szerint publikációinak száma meghaladta a 370-et, tudományos eredményei megkerülhetetlen részeivé váltak számos tudományterületnek.

Ha Házi Jenő neve Sopron, Bálint Sándoré Szeged, akkor Balogh Istváné Debrecen történetével forrott végérvényesen össze. A civisváros múltját aligha ismerte bárki jobban nála, mégis elismerte a kívülálló eredményeit is a város történetének feltárásában. Már az 1930-as években több cikket szentelt a debreceni múlt és népelet vizsgálatának. Tanulmányokat írt a váraképcsokról, a cselédrendszerrel, a belső legelő felosztásáról, a debreceni juhászokról, kalmárokról, iparosokról. 1947-ben a legmodernebb társadalomtörténeti eszközökkel elemezte szülővárosa múltját (*Civisek társadalma*). Ez indokolta, hogy 1948-ban a Szabó István által szerkesztett: *A szabadságharc fővárosa Debrecen* c. kötetben ő írhatta a város népéről szóló fejezetet, ami miatt nemcsak a szerkesztő, de Balogh István is politikai támadások kereszt-tüzébe került, mint Habsburg-bérenc (!) és a „polgári” történetírás reprezentánsa. Debrecen történetének legteljesebb feltárására törekedve még számtalan tanulmányban és könyvben vizsgálta a legmagyarabb város történetét, nem hallgatva el e közösség sajátos anakronizmusát sem. A 70-es évek elején megegyeszer összefoglalta mindazt, amit a debreceni társadalom történetéről ismerni kell (*Civisek világa*), de közben feltárta annak a fogalomnak a legfőbb tartalmi elemeit, amit már Kazinczy Ferenc „debreceniségnek” nevezett (*Debreceniség. Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere*). Csak most szembesülünk azzal, mennyire modern kutatói eszközökkel elemezte egy közösség magatartásformáit, ami napjaink mentalitástörténetének legfőbb terrénuma. Megadatott neki a történetíró legnagyobb elismerése: tanulmánya megírása után megtalálta és publikálta azt az 1791-ből származó röpiratot (*Debrecen politikai állapota 1790–91-ben. Egy névtelen emlékirat 1791-ből*), amelyben a kortárs szerző ugyanolyan ismertetőjegyeit sorolta fel a debreceniségnek, mint amit ő 1969-ben, öt évvel a röpirat ismertté válása előtt publikált. Elsőként adott tudományos magyarázatot a város „bezárkózására”, de „visszaagrárosodására” is. Foglalkozott Debrecen határának kialakulásával s ezzel hozzájárult az egykori szálláskertes települések jobb megismeréséhez (*Adatok az alföldi mezővárosok határhasználatához a XIV–XV. században*). Elemezte a pusztai állattartás rendszerét, s mások mellett ő is cáfolta azt a felfogást, hogy az extenzív állattartást nomád hagyománynak kell tekintenünk (*Formen der extensiven Viehhaltung auf den Pusten von Debrecen*). Részt vállalt Debrecen múltjának feltárásából abban a többkötetes vállalkozásban is, amely elemezte a város történetét. A XVIII–XIX. századot tárgyaló második kötet legfontosabb tanulmányait (*A városi autonómia, Mezőgazdasági termelés és agrártársadalom. A forradalom sodrában, a szabadságharc küzdelmes hónapjaiban*) Balogh István írta. Néprajzi, társadalomtörténeti vizsgálatok mellett több tanulmányt is publikált a város művészeti emlékeiről, a Nagytemplomról, a Csokonai-szoborról, Beregszászi Nagy Pálról stb.

Balogh István azok közé a történészek, etnográfusok közé tartozott, akik feltétel nélkül tisztelték a forrásokat, ezért néprajzi írásai is történeti forrásokon alapulnak. Értethető módon feladatokat vállalt a források közzététele területén. Hosszú éveken keresztül publikálta és fordította Debrecen város magisztrátusának jegyzőkönyveit az 1548. évi első protokollumtól kezdve. Nyíregyházi levéltárosként részt vállalt a Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár dokumentumainak közzétételében is.

Balogh István azonban nemcsak Debrecen, de a Hajdúság, az Alföld és a magyar parasztság múltjának is egyik legjobb ismerője volt. Számos tanulmányjal járult hozzá az őt befogadó Nyíregyháza és Szabolcs megye történetének megismeréséhez. Nemcsak egyedi forrásokat közölt a megye múltjából (*Szabolcs megyei pásztorösszeírás 1796-ból, Szabolcs megye dézsmajegyzéke 1556-ból, Szabolcs megye statútumai a pásztorok megrendszabályozására a XVIII. században*), de elsőként tisztázta Nyíregyháza határhasználatát, a tírpák lakodalmas szokásokat, de a megyei önkormányzat működését is a XIX. század második felében.

Debrecen mellett az egész Alföld parasztnépének múltja felé Györffy István írásai mellett személyes tapasztalatai irányították figyelmét. Agrártörténeti kutatóként, etnográfusként jól ismerte mindazokat a kérdésköröket, amelyek az alföldi parasztság évszázadaiban vitatottak vagy megoldatlanok. Tanulmányaival eredményesen befolyásolta e problémák megoldását a pusztai állattartástól az ólaskertes települési rendszeren át a tanyás gazdálkodásig és az alföldi parasztság termelési eljárásaiig (*Die Typen der Viehhaltung in den zentralen Gebieten des Karpatenbeckens im XIX. Jahrhundert, Adatok a román pásztorok XVIII. századi alföldi legeltetéséhez, Ólaskertek a Tisza mentén, Tugurium, szállás, tanya, Adatok a magyar tanyatelepülés előtörténetéhez, Az alföldi tanyás gazdálkodás az 1830–1840-es években, Egy tőkés tanyás gazdaság a XIX. század második felében, A gabona betakarítása a XVI–XVII. században, Geräte und Verfahren der Ernte in den zentralen Gebieten des Karpatenbeckens im XIX. Jahrhundert*). Mindezek alapján aligha volt kétséges, hogy ő volt a legalkalmasabb a Szabó István által szerkesztett kétkötetes összefoglalásban (A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában) a paraszti gazdálkodás, a sajátos alföldi tanyarendszer, de a paraszti művelődés összefoglalására is (*A paraszti gazdálkodás és termelési technika, Az alföldi tanyás gazdálkodás, A paraszti művelődés 1850–1914 között*). A két háború közötti paraszti művelődést külön kötetben is áttekintette (*A parasztság művelődése a két világháború között*). Munkájának sem előzménye nem volt, sem folytatása.

Balogh István szemléletében Debrecen az alföldi fejlődés sajátos variációja volt, de ugyanilyenek tekintette a hajdúvárosok történeti útját is. E települések kutatása életművének jelentős, megkerülhetetlen része. Már az ötvenes években fontos tanulmányban tisztázta a kerületi székhely Hajdúböszörmény határhasználatát (*Határhasználat Hajdúböszörményben a XVIII. században*). Sok téveszmét eloszlatott a földközösséggel kapcsolatban, s elsőként elemezte a többi hajdúvárosra is jellemző szállás- és ugarföldek sajátosságait. Böszörmény mellett szerepet vállalt Polgár egykori hajdúváros múltjának feltárásában is. 1969-ben ugyanúgy kötetben foglalta össze a hajdúkról kialakított felfogását (*Hajdúság*), mint néhány évvel később Debrecenről. Legutóbb, hajdúvárosi korai dokumentumok publikálása mellett, azt az utat

elemezte, amellyel a letelepített hajdúk katonai táboraikból állattenyésztő és földművelő mezővárosokat alakítottak ki (*Katonai tábortól a mezővárosig*).

A sokszor mellőzött Balogh István életének utolsó másfél évtizedében legalább részben elégtételt kapott a sorstól. Elnyerte az Akadémia legnagyobb kitüntetését, az Eötvös-koszorút, a levéltárosok Pauler Gyula-díjjal jutalmazták, szülővárosától díszpolgárságot, az egyetemtől címzetes egyetemi tanárságot, majd díszdoktori címet kapott. Igazi kitüntetésnek azonban azt tartotta, hogy mindannyiunk „Pista bácsija” lehetett.

Pátriárkai életkora jeles fordulói sokaknak nyújtottak alkalmat arra, hogy életének, tudományos pályájának, egyéniségének titkait kutassák. Ha mi is választ keresünk szakmai sokoldalúságára, lenyűgöző munkabírására, nem tekinthetünk el az előgenerációs értelmiségiek mohó tudásvágyától, de debreceni voltától sem. Soha, még kiejtésével, szófordulataival, hanglejtésével sem tagadta meg őseit. A városban készült olyan nyelvészeti munka, amely az ő beszéde alapján elemezte a debreceni (i-ző) nyelvjárást. Szülővárosa lakóinak mentalitásából Balogh István legfontosabb öröksége puritán kálvinista erkölcsisége, életének utolsó percéig tartó munkaszerete. Belülről ismerte az alföldi parasztvilágot, különösen a debreceni parasztpolgárok munkáját, gondolkodását. Nem könyvekből tanulta meg azokat a munkafolyamatokat, amelyeket a tudós alaposágával elemzett, hanem fiatal korában maga is gyakorolta. Mivel benne élt, ezért ő volt a legszigorúbb kritikusa is ennek az életformának. Nem hamis nosztalgiával tekintett rá, hanem az értő és elemző tudós biztonságával. Nem félt megállapítani, hogy a valaha mintaképnek tekintett debreceni polgári lét sokféle erényéből a XX. századra idejétmúlt kuriozitás vált. Ugyanakkor szemhatára nem zárult le a Basahalmánál. Tudott „népben, nemzetben” gondolkodni. Debrece-nisége igaz magyarsággal társult.

Balogh István egyik mestere, Ecsedi István temetéséről írta, hogy „Debrecen múltjának egy darabját” tették vele sírba. Mi, akik abban a szerencsében részesülünk, hogy munkatársai lehettünk s barátságával is kitüntetett, róla sem mondhatunk mást.

Orosz István

ROMÁNY PÁL

A FAO-EURÓPA KÖZPONT ÉRKEZÉSE ELÉ!

Magyarország, valamint az ENSZ 1945-ben alakult Mezőgazdasági és Élelmezési Szervezete (angol betűszóval rövidítve: a FAO) megállapodott arról, hogy a Szervezet európai központja Rómából Budapestre települ. Ilyen méretű, jellegű, fontosságú nemzetközi szervezetnek – állandó jelleggel – még nem adott otthont Magyarország. Budapest természetesen nem versenytársa ebben Genfnek, Bécsnek, Párizsnak, azoknak a városoknak, amelyek régóta befogadói jelentős nemzetközi szervezetek központjainak. Talán ezzel magyarázható, hogy a számunkra elismerést jelentő döntés csaknem visszhang nélküli hazánkban? Remélhetőleg nem azért, mert „csak” agrártéma, sőt annak is egy békés esete, azaz nincs is ezért „hírértéke”.

A Rómából átköltöző szervezet fogadásának előkészületei – a már régebben itt működő Szubregionális Hivatal részvételével – megkezdődtek, rendben folynak. Zavarónak tetszik ugyanakkor, hogy gyakorta lehet találkozni (ismét) a hazai történeti folyamatok, események elnagyolt bemutatásával vagy politikai jellegű emlékezetkihagyással. Sőt: adatok elhallgatásával, a múlt század tényeinek relativizálásával is. Különféle körökben, így agrártörténeti értékeink interpretálása körében is található ilyen. A FAO-ban szerencsére számon tartják mező-, erdő- és vízgazdálkodásunk megtett útját. Voltak évtizedek a múlt században, amikor bizonyos megoldásokat példának is állítottak más országok elé.

A római központban természetesen ismerik a magyar szakemberek, agrárkutatók világszerte végzett munkáját, a harmadik világ országaiban kivívott megbecsülését. Ennek előfeltétele pedig az volt, hogy Magyarország a második világháborút követően, a békeszerződés után a FAO tevékeny tagja lett. Azaz: nem 1985-ben (!), miként a Magyar Nagylexikon hetedik, 1998-ban kiadott kötetében szerepel. Időközben szünetelt ugyan a tagsága, – más „keleti” országokéhoz hasonlóan –, de 1967-ben, a Szovjetunió fenntartásai ellenére, helyreállította azt. Igen, mert 1966-tól életbe lépett Magyarországon a mezőgazdaságban az új gazdasági mechanizmus, amely az 1953. évi, rövid életű „új szakasz” agrárpolitikáját kívánta alkalmazni, még nemzetközi vonatkozásban is.

A Tisza-völgyi öntözési rendszer kifejlesztésében s más tervek megvalósításában így már részt vett a FAO Magyarországon. Hazánk képviselőjének javaslatára fogadta el a FAO 1979. évi közgyűlése, hogy alapításának napját, október 16-át Élelmezési Világnappá nyilvánítsa az ENSZ, ezzel is ráirányítva a kormányok figyelmét az emberiség élelmezési gondjainak megoldására. Így volt 2004-ben a FAO emléke-

ző ünnepi rendezvényének, a 25 éves évfordulónak a díszvendége a Magyar Köztársaság akkori elnöke, Mádl Ferenc. Előtte méltatta ünnepi beszédében dr. J. Diouf, a FAO főigazgatója hazánk elismert szerepét, s szólt arról az előző főigazgató, E. Saouma is. Azaz: nem csupán a földrajzi adottság vagy egyfajta geopolitikai követelmény motiválta a FAO és a magyar fél megállapodását, hanem az elmúlt évtizedekre jellemző kipróbált, gyümölcsöző kapcsolat is.

Nem tételezem fel, hogy a két évtizednyi agrártörténet „kifejejtése” tudatos lenne. Szóvá kellett tenni azonban, hiszen ha „Agrár-Európa” (más feladatokkal együtt) Rómából Budapestre költözik, legyen tisztázva a kezdeti időszak is. Mert a történelem – Sütő András intelme szerint – folytatódik, azaz nem az új nemzedékkel kezdődik. A fákat időben el kell ültetni...

Érthető Szentgyörgyi Zsuzsa bírálata a 168 órában azért, hogy több iratmegsemmisítő cég is szorgoskodik az idők során összegyűlt „sok haszontalanság” eltakarításán. Van persze levéltári törvény, van más, írott és íratlan szabály is arra, hogy valamiképpen fennmaradjon, ami érték, ami tanulság a jövő számára is. Ami esetleg meghaladja a telekkönyvi nyilvántartás, az adásvételi szerződés időtállóságát is. Az oly sok vihart megélt hazai agrárvilág történelme is erre figyelmeztet, a XX. és a XXI. században szinte folyamatosan. A M. kir. Bábolnai Ménesbirtok tisztii kaszinójának iratait, könyveit vasvillával hányták teherautókra az ún. fordulat évében. (Ami a front után megmaradt...) A mostani „fordulatoknak” miért lenne része az élüzem, más dokumentációk, iratok és tárgyak „eltakarítása”? Az állami mező- és erdőbirtokoknak, kincstári (és magán-) nagygazdaságoknak évszázados, sokféle hagyománya, tanulságos története van Európában s nálunk Magyarországon is, Fogarastól Mezőhegyesen át Gödöllőig. A birtoklevelek, a táblatorzskönyvek, az állatjárványok beszámolóí, a vízjárásí térképek stb. sorra beszélni tudnak – ha megvannak, és hozzáfértek megszólítják azokat. „Elmondhatják” – a kor agrármérnökei, erdszei vagy éppen írástudó lelkészei –, hogy falvaink kudarcai, gazdálkodóink sikerei miként is keletkeztek. Átfestések nélkül...

Miért lenne hát jobb kedvező történeteink kiiktatása, mindenféle tegnap kötelező elfelejtése, mint az értelmes megőrzés, a nemes, a tanulságos hasznosítása? Ami – adott esetben, mint pl. a FAO-nál – a kontinuitás, a kölcsönös megbecsülés és bizalom kerete is. És lehetne a nemzedékek és az „elitek” közötti kapcsolat egyik erős szála a jövőben. Mint számos, ezt régen felismert, ezért nem folytonosan civakodó ország társadalmának gyakorlatában. Ott, ahol reálisan mérik fel helyzetüket és józanul határozzák meg nemzeti ambícióikat. Teljesítményeiket pedig nem dacos ki nyilatkoztatásokban mérik, hanem javakban, országuk szellemi és anyagi haladásában. Amihez lehet, hogy – az egykori emigráns politikus, Kovács Imre szavaival – „sokkal nagyobb fegyelem és politikai bölcsesség kellene, mint amire képes a magyar”.

Volt már rá példa, hogy képes volt erre a „magyar”. Legalábbis a nagyobb része. Átmenetileg. Nem lehetne állandósítani?

PROFESSZOR DR. TAKÁCS IMRE-DÍJ

A MAGYAR FÖLDMŰVELÉSÜGYI KÖZIGAZGATÁS
TÖRTÉNETÉT (1920–1998) FELDOLGOZÓ
MONOGRÁFIA ÍRÁSÁRA

A díjat alapította: dr. Mártha Zsuzsánna ny. múzeumi főosztályvezető

Határidő: 2009. szeptember 30.

Terjedelme: Minimum 10, maximum 20 szerzői ív (1 szerzői ív = 40 ezer karakter). A pályázatot 3 példányban kinyomtatva, valamint mágneslemezen, jellegével kell benyújtani az MTA Társadalomkutató Központ titkárságára (1250 Budapest, Pf. 5.).

A díj odaítéléséről az MTA Agrártörténeti és Faluszociológiai Bizottságának javaslata alapján az alapító által felkért háromtagú bizottság jogosult dönteni.

Díjazás:

I. fokozat: bruttó	1 300 000 Ft
II. fokozat: bruttó	700 000 Ft
III. fokozat: bruttó	300 000 Ft

Takács Imrét (1902–1995) a magyar történelem alakulása megfosztotta az Agrártudományi Egyetemen viselt tanszékvezető tanári pozíciójától. 1951-ben feleségével együtt a Hajdú-Bihar megyei Esztárra telepítették ki. Takács Imre már az Egyetemi Közgazdaságtudományi Kar tanársegédjeként is elkötelezett hivatásszeretettel tanulmányozta a magyar földművelésügyi közigazgatás történetét. 1955-től a Magyar Mezőgazdasági Múzeum agrártörténeti kutatási programja keretében folytatta a munkát. Az eredmény az önálló agrárminisztérium megalakulásának centenáriumára 1989-ben megjelent Magyarország földművelésügyi közigazgatása az Osztrák–Magyar Monarchia korában 1867–1918 című műve. Takács Imre nem végezhetette be tervezett munkáját, e kötet folytatását, mely így a következő generációra szállt. E munkát kívánja előmozdítani a most meghirdetett pályázat.

* A döntéshozó kuratórium fenntartja a jogot, hogy a beérkezett pályázatok színvonalától függően kiossa vagy sem a díjakat. Mindaddig, amíg a fentiekben foglalt cél nem teljesül, az alapító szándékának megfelelően a díjkiosztó bizottság az alapösszeg kamatából odaitéli a Takács Imre-díj oklevelet annak a szakembernek, aki kiemelkedőt alkotott az agrár-szakigazgatás terén. Az oklevelet és a vele járó nettó 100 000 forint pénzzutalmat először 2006. november 17-én, a Magyar Tudomány Napja alkalmából adták ki. A kitüntetést Novák László Ferenc, a nagykovácsi Arany János Múzeum igazgatója nyerte el.

SZIRÁCSIK ÉVA: A DIVÉNYI URADALOM GAZDÁLKODÁSA A ZICHY HITBIZOMÁNY ELSŐ SZÁZ ÉVÉBEN (1687–1787)

Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 2005. 271 oldal

Egy sikeresen megvédett PhD-dolgozatot jelentetett meg a Nógrád Megyei Levéltár, melynek a szerző immár munkatársa. Témavezetője a közelmúltban elhalálozott Gunst Péter volt.

Szirácsik Éva egy jó forrásadottságokkal rendelkező Nógrád megyei uradalom száz évnyi történetét dolgozta fel. Munkáján messzemenően érezhető, hogy elsősorban nem a Domanovszky Sándor–Szabó István és folytatóik iskolája, hanem szociológusi képzettsége gyakorolt rá döntő hatást, valamint az a nagyszerű technikai lehetőség, amit a számítógép alkalmazása tesz lehetővé napjaink kutatóinak. Szirácsik Éva e modern technika birtokában olyan beszédes statisztikai kimutatások és grafikonok sorozatát készíttette el, amely már önmagában is a hagyományos uradalomtörténetek műfajának egy modern változatát képezi. De a nagyszámú statisztikai kimutatáson és grafikonon túlmenően számos helyen olyan jó szemű megfigyeléseket, néha töredékes adatokból gondos elemzéssel felállított következtetéseket olvashatunk munkájában, ami történéssz vénáját bizonyítja. Mindehhez járul az igen széles körben felhasznált szakirodalom felsorakoztatása is. (A XVIII. századi uradalom-monográfiák, a XVIII. századi leíró források, a Nógrád megyei helytörténeti irodalom, az újabb demográfiai és néprajzi szakirodalom ismerete és felhasználása mind a szerzőt dicséri.)

A források bemutatása után a szerző ismerteti az uradalom természetföldrajzi adottságait. Ezután elemzi a mezőgazdasági termelés ágazatait (a növénytermelést és állattenyésztést), majd az uradalom területén folyó ipari és kereskedelmi tevékenységet. Mindezen témakörökön belül külön-külön elemzi az uradalomnak, illetve a parasztnak a mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi tevékenységét.

E struktúrán belül megvizsgálta a paraszti háztartások szerkezetét, egyes demográfiai jellegzetességeit. E téren is új eredményeket hozott: a gazdaságok egy részénél meg tudta állapítani a háztartások felnőtt férfimunkaerővel való ellátottságát s a fiúgyermekek életkorát. Az 1736-os és 1759-es évek adatait összehasonlítva arra a következtetésre jutott, hogy a családalapítási életkor a férfiaknál némileg későbbre tolódott a két időpont között, de ugyanekkor a kisebb gyermekek (a 15 éven aluliak) aránya is csökkent, 64%-ról 57%-ra. A szerző feltevése szerint ez a jelenség a gyermekszám korlátozásának volt a következménye. Ezt eddig csak a XVIII. század végére vonatkozóan tudta megállapítani a szakirodalom, Szirácsik Éva a XVIII. század közepén is fellelte ezt a jelenséget.

Az összeírt jobbágyok névcserelődésével kapcsolatban a szerző megállapítja, hogy 1736 és 1759 között a családnevek 75%-a maradt azonos, míg 1759 és 1812 között csupán 55%-a. Ez a jelenség természetes változásnak tűnik, hiszen a családfők egy bizonyos százalékának nincs gyermeke, egy részének – statisztikailag nyilván meghatározható százalékának – csak leánygyermek vagy leánygyermekei születnek, ezek mellé vők kerülnek, akik majd az apa halála után átveszik a gazdaságot. Így névcserelődést tapasztalunk anélkül is, hogy tényleges migráció következett volna be.

A nagycsalád vizsgálatával kapcsolatban Szirácsik Éva ugyancsak ki tudta mutatni, hogy 1736-ban és 1759-ben 26–28 fős nagycsaládokról lehetett szó a divényi uradalomban, tehát mind az 50 fős létszámot, mind azt, hogy nem ismerték, milyen rokoni kapcsolatban vannak egymással, „a XIX. századi nosztalgia termékének tekinthetjük”. Azt is megállapítja jó forrása alapján, hogy ezeknek a nagycsaládoknak a jellemzője elsősorban nem az együttlakás, hanem a közös gazdálkodás. E demográfiai eredmények fontosak.

Az uradalom területén folytatott iparüzést a következő bontásban elemzi: az uradalom népessége által üzött ipar, az uradalom ipara, a földesúr által bérbe adott ipari üzemek, a földesúri kezelésben tartott ipari tevékenységek, végül az uradalom bányászata.

Igen gondos elemzést olvashatunk a kereskedelem témaköréből is: hogyan cseréltek termékeket az uradalom eltérő adottságú részein élő lakosok. De úgy tűnik, hogy az egész térségnek nem voltak igazán jó piaclehetőségei (a XVIII. század végén Vác és Pest némi vonzása ellenére sem), különben nem találkoznánk azzal a jelenséggel, hogy a földesúri majorsági földek jó részét mindvégig csekély összegért bérbe adták az uradalom jobbágyainak.

Tanulságos az uradalomtörténet utolsó része is, amely a gazdálkodás egészét elemzi. A birtok különböző típusú bevételeinek a szerző által megállapított 8 korszakon belüli változó nagysága és egymáshoz viszonyított arányváltozásai beszédes grafikonokkal is ábrázolva vannak. Az uradalmi kiadások s a földesurak által magukhoz vett jövedelmek bemutatása, számos térkép és ábra után a kötet adattára mellékleteként egy CD-ROM-on szerepel, amely összesen 221 táblázaton mutatja be: I. az uradalom településeit és paraszti gazdaságait, II. az uradalom bevételeit, III. az uradalom működési költségeit, IV. a földesúri jövedelmet, V. az uradalom pénzgazdálkodásának mérlegét, VI. az uradalom természetbeni bevételeit, kiadásait és mérlegeit. Messze ez az utolsó csoport tartalmazza a legtöbb kimutatást. Mindezt az adatotmeget a szerző témákon belül, idősorokba rendezve mutatja be.

Összegezve: egy nagy munkával készült, figyelemre méltó, modern uradalomtörténetet hozott létre a fiatal szerző.

Zimányi Vera

BÁNKINÉ MOLNÁR ERZSÉBET: NEMESI KÖZBIRTOKOSSÁGOK A KÖVÁR-VIDÉKEN Vallomások összeírás 1803-ból

*Monumenta Muzeologica I. k. Bács-Kiskun Megyei Múzeumi Szervezet,
(Lektor Orosz István), Kecskemét, 2007. 262 oldal*

Előjáróban szükségszerűen merül fel az a kérdés, hogy a mai Romániához tartozó terület és az attól távol eső Bács-Kiskun megye között milyen kapcsolat indokolja a kötet megjelenését. A szerző személye ad erre választ.

Bánkiné Molnár Erzsébet a kiskunfélegyházi Kiskun Múzeum történész igazgatója. Levéltáros pályafutását múzeumi munkára cserélte fel, s a múzeum könyvtárának áttekintése során bukkant rá arra a fontos dokumentumgyűjteményre, amelyet – a Kiskun Múzeumhoz tartozó Börtönmúzeumhoz kapcsolódóan – a büntetés-végrehajtási szervek juttattak Kiskunfélegyházára még a XX. század közepén. Természetesen a dokumentumgyűjtemény (közel négyezer A/3-as oldal) nem a büntetés végrehajtáshoz kapcsolódik, hanem a történeti viharok sodrában került közgyűjteménybe.

A téma kutatása rendkívül fontos – a magyar–román történeti kapcsolatok tekintetében is –, annál inkább, mivel egy sajátos terület sajátos történelmi körülményeit vizsgálja. A kutatás forráshiánnyal küszködik, mint utal erre a Kővár-vidék első kutatója, Szentgyörgyi Mária is 1972-ben. A Bánkiné Molnár Erzsébet által feldolgozott és közreadott dokumentumok viszont a XIX. század elejéről visszatekintve próbálnak eligazítást nyújtani a bonyolult történeti, birtoklási, gazdasági, társadalmi viszonyokban.

A vizsgált területen a Szamos, Lápos folyók, a Kékes-patak folynak keresztül, s a keleti vízválasztó hátságok határolják. Vízrajzi tekintetben egységes terület, azonban a domborzati viszonyok alapján rendkívül tagoltnak tekinthető, s két területre különíthető el. Északi részre az Avas, Köhát, Gutin, Lápos-hegyvidék és a Szilágysági hegyrendszer által közrefogott Kővári-medence. A déli részek a Lápos-hegység Gutin és Cibles csücsainak vonalától a Szamos délnyugati nagy kanyarulatáig húzódó hegyvidéki terület.

A szorosabban vett Kővár-vidék ezen a nagyobb tájon belül, a Lápos-folyó és a Szamosba torkolló Burso-patak által övezett alacsony folyami teraszokkal szegélyezett fennsík, amely alkalmas volt arra, hogy ott erődítményt építsenek a fontos útvonalak ellenőrzése érdekében. Okleveles említése a XIV. század végén (1390) ismeretes, a vár azonban a tatárjárást követően épült fel (1249-ben már létezett). Egy oklevél 1378-ban „Castrum regium Kouvar vocatim” megjelöléssel említette.

A XIII. század előtti időszakból nincsenek források, de a társtudományok, elsősorban nyelvészet adhat megnyugtató eligazítást a népességi viszonyokra. Ezek szerint az északi-északnyugati, dél-szatmári terület egységes települési egység. Ezen a lápos, mocsári erdős vidéken a magyarság telepedett meg (Berkesz, Koltó, Katalin, Lápos, a folyón túl Szaszar, Mogyorós). A Kapnik-völgy és a Szamos-kanyarulat vidékén szlávok éltek a XIII. században. Kővár-vidék déli-délkeleti, tölgyesekkel, bükkösökkel borított hegyvidékén a románság vette meg a lábát. A XV. század végéig érintetlen erdőség, majd irtások során kezdődött meg a románok letelepítése, akik Máramarosból érkeztek.

A későbbi évszázadokban a magyarság csak szigetszerűen maradt meg (pl. Magyarberkesz, Koltó), míg a románság domináns etnikai tényezővé vált.

A népesedési viszonyok szoros összefüggésben állnak a történeti, politikai viszonyokkal. A XIII–XVII. században Kővár vidéke az ország nagy oligarcháinak birtokát képezte. A XIII. században a Hont-Pázmány, majd a Gut-Keled, Lackfaiak kezén volt. Nagy Lajos 1378-ban Balk és Drág román vajdáknak adományozta a birtokot, majd a Drágffyak és Báthoryak kezére került. Bethlen Gábor uralkodása idején az országgyűlés 1615-ben a fiskalítások közé sorolta. Eszerint a kincstár kezelésében levő, részben pedig magánosoknak inscribált birtokká minősült. A széki Teleki grófi családhoz került (1662-ben Teleki Mihály nyerte el a Kővár-vidék főkapitányságát), majd a Rákóczi-szabadságharc bukása után is biztosították birtokjogukat e vidéken: inscriptionális birtokosai lettek visszaváltási joggal Kővár-vidéknek. Mária Terézia is megerősítette a Telekieket e jogban, ami lehetőséget adott arra, hogy a környék szabad birtokosainak sérelmére birtokkoncentrációt, birtokgyarapítást léptessenek életbe.

Közjogi ételemben különleges terület a Kővár-vidék. Egyrészt különböző birtokos családok tulajdonát képezte évszázadok során, másrészt a vár közigazgatási jelentőséggel bírt. A vár élén álló várkapitány egyben közjogi méltóságra is szert tett. A vár védelmi rendszer funkciója szabadosok, félnemesek sorát teremtette meg, akik fegyverrel teljesítettek szolgálatot. Ezek között nagy többséggel voltak a román „puskások”. Tehát a társadalmi hierarchiában számottevő nemességi alakult ki (armalisták, inscriptionalisták, agilisek), melynek túlnyomó része román nemzetiségű volt.

A váruradalom nem egységes terület, valóban inkább joghatóság, a kapitány hatáskörében. A vidék 1566 után kezdett vármegyei jellegű közigazgatási szervezetté alakulni. A

XVI–XVII. századforduló „liber baronatus” a kapitány fennhatósága alatt – s jóllehet 1604-ben és 1609-ben korlátozták számukat –, a Kővár-vidék a XVII. században is megőrizte önállóságát.

Kővár-vidéket 1549-ben nevezik „districtus”-nak (kerületnek). Ez nem területi egységet jelent, hanem a vár alá rendelt, szabadsággal élő népek feletti joghatóságot. Valóságosan kiváltságos terület, ahol jelentős számban vannak jelen a kiváltsággal bíró nemesek. Bánkiné Molnár Erzsébet összeveti a Jászkun Districtussal, sőt annak megalakulását későbbre is teszi. A két kiváltságos terület között csupán egy azonos tényező mutatható ki, a főkapitány. A jászkunok főkapitányához vár azonban nem tartozott, más vonatkozásban a két districtus nem hasonlítható össze. A „kerület”, Kővár vidéke tehát a XVIII. században kezdett vármegyei jelleget öltetni (pl. 1763-ban főkapitánya a „supremus comes” címet használta), azonban a magyarországi vármegyerendszerbe történő integrálódása csupán a XIX. század második felében végrehajtott átfogó közigazgatási és jogszolgáltatási rendszer kialakítása során valósult meg. Az 1876-ban történt megyerendezés alkalmával Szatmár (43 helység, köztük Kőlcse, Nagy-Sdomkút, Berkesz, Csolt, Szaszar) és Szolnok-Doboka (48 helység, köztük Csokmány, Purkerc, Berence, Bózsza) vármegyékhez került.

Kővár a Teleki-dominiumban jelentőségét veszítette. A Rákóczi-szabadságmozgalom támogatása miatt a várat Rabutin generális lerombolta. A Teleki-dominium azonban virágzásnak indulhatott, s ezzel egyidejűleg élesedett az ellentét a família és a különböző közbirtokos családok között. Ennek következtében került sor az 1803-as összeírásra, amely a fiskalitás tulajdonában lévő inscriptionalista Teleki-uradalom érdekeit sértő nemesi elbirtoklást, joggalan haszonélvezetet volt hivatott tisztázni.

Az összeírást Turi József erdélyi kincstári tanácsos kezdeményezte, aki Erdély és a Partium köz- és pénzügyeinek irányítója volt. A kincstár jogainak védelme érdekében vizsgálóbiztosok – köztük nemesek és jobbágyok – bevonásával öt pontban kerestek választ: 1. a királyi haszonvételekben (kocsmáltatás, húsmérés, malomtartás, határsértés) a helyi közbirtokosok milyen sérelmeket követtek el; 2. tisztázandó, hogy az egyes helységekben, illetve azok határában nagy foglalásokat tettek; 3. az antiqua sessio elaprózásával új foglalásokkal, irtásokkal gyarapították azt; 4. nevezzék meg a régi telek, sessio birtokosait, sorolják fel azok tartozékföldjeit, irtással történt foglalásokat; 5. nevezzék meg azt, hogy kik követték el a jogtalanságokat.

A kérdésekre adott válaszok viszonylag átfogó képet adnak Kővár-vidék társadalmi-gazdasági, települési viszonyairól. Igen fontos forrásdokumentum ez, mivel a vidéken jelentős számú nemesség élt, akiknek helyzetéről eddigelé ismeretanyag nem volt, ellentétben más jobbágyok lakta vidékekkel.

A nemesek régi telek, „antiqua sessio” birtokában voltak, azonban sem a portáét, sem a határbeli földek nagyságát nem szabályozták. A falvak rendszerint szalagtelkes és halmazos alaprajzi szerkezetűek, ahol a gazdálkodó lakott, gazdaságának központja volt. Az antiqua sessio idők folyamán – a népesség gyarapodásnak megfelelően – elaprózódott. A tágas belső portákon szaporodtak a lakóházak, ennek következtében a nagycsalád kiszorult onnan, s közel a határban kerestek lakóhelyet maguknak a lakosok. A határbeli műveléségi területekkel is hasonló volt a helyzet. Különösen Kővár-vidék délkeleti, hegyes és erdős vidékén öltött nagyobb méreteket a foglalás sajátos formája, az irtás. Irtásföldeket igyekeztek szerezni a nemes gazda lakosok is, amelyeket fokozatosan fogtak szántóföldi művelés alá, illetve ahol ennek megvoltak a kedvező feltételei, szőlőtermesztést honosítottak meg. A határt rendszerint két nyomásra osztották („Appertinentiae Eorundem Externae Terra Arabiles in Calcaturis Superiori, Inferiori”), ahol a régi szántóföldek mellett az irtással foglalt földeket vonták művelés alá.

A Szerző 18 helység anyagát teszi közzé. Az öt kérdőpontra adott válaszok mellett igen nagy forrásértékűek a táblázatokban összesített összeírások, amelyek a helységek határhasználati viszonyai mellett a népesség etnikai összetételét, társadalmi viszonyait is dokumentálják.

Novák László Ferenc

JENS SCHÖNE: FRÜHLING AUF DEM LANDE? DIE KOLLEKTIVIERUNG DER DDR-LANDWIRTSCHAFT

Berlin, Christoph Links Verlag, 2005

Az egykori NDK levéltárainak megnyílása a 90-es években igen pozitív hatást gyakorolt az agrártörténeti kutatásokra, amelyek középpontjába az 1945-ös földreform és a kollektivizálás került. A kelet- és nyugatnémet szerzők hozzákezdtek az addig tabunak számító témák tanulmányozásához, s ezzel párhuzamosan újragondolták korábbi tudományos publikációikban kifejtett nézeteket. Ugyanakkor a politikai megosztottság továbbra is erősen hatott. Megindult a vita arról, hogy milyen agrárstruktúrát kellene politikailag támogatni, s ebben a kérdésben számos tudós is állást foglalt. Az egyik csoport a paraszti családi gazdaságot propagálta és a szövetkezeti nagyüzem hátrányait hangsúlyozta, míg egy másik csoport a mezőgazdasági termelőszövetkezetek utódszervezeteinek megtartása mellett érvelt.

Az aktuálpolitikai viták hatása idővel egyre gyengült, s az évtized végén egymás után láttak napvilágot olyan munkák, amelyek nem preconcepciók alapján, hanem kizárólag az alapkutatások eredményeire támaszkodva rekonstruálták a mezőgazdaság és a vidéki társadalom 1945 utáni fejlődését. Ezen irányzat képviselői közül mindenképpen fontos megemlíteni Arnd Bauerkämper, Dagmar Langenhan, Antonia Maria Humm és Barbara Schier nevét. A legutóbbi időben megjelent agrártörténeti publikációk közül kiemelkedik *Jens Schöne* 2005-ben megjelent több mint 300 oldalas könyve, amelynek fókuszában a mezőgazdasági termelőszövetkezetek (LPG) létrejöttének folyamata áll.

Az 1950-es évek elején még több mint 850 000 egyéni parasztgazdaság volt Kelet-Németországban, azonban ez a szám 1960 végére kevesebb, mint 20 000-re csökkent. A több hullámban zajló átszervezés vizsgálata során Schöne nem elégedett meg azzal, hogy csak a párt és az államigazgatás legfelső szintjén kutassa a vonatkozó aktákat, hanem megyei és járási szinten is folytatta az anyaggyűjtést. (A megyék: Frankfurt/Oder és Leipzig, valamint az alájuk tartozó járások: Seelow és Eilenburg.) Olyan területeket választott a mélyfúrás terepéül, amelyek mind agrárgazdasági struktúrájuk, mind a térszerkesztésben betöltött szerepük szerint különböznek egymástól, s így precedensértékkel bírnak. Rendkívül széles és gazdag forrásbázisa, valamint a makro- és mikrotörténeti megközelítés ötvözése révén a szerző a kollektivizálást többdimenziós erőterben mutatja be.

A könyv négy fejezetre tagolódik. Az első rész az 1945-ös földreform és az 1952-ben kezdődő tsz-szervezés közti időszakot fogja át. Olvashatunk mind a moszkvai emigrációból hazatért kommunista vezetők agrárpolitikai elképzeléseiről, mind pedig magának a vidéki társadalomnak a háború utáni fejlődéséről. Ez utóbbi témán belül megkülönböztetett figyelem irányul a földreformra és a belőle következő problémákra. Jens Schöne kitér a gépállomások kiépítésére és az egyre erőteljesebben forszírozott osztályharcra is, amellyel párhuzamosan megindult a Raiffeisen-szövetkezetek szétverésének folyamata.

A második fejezet „a mezőgazdaság szocialista átszervezésének” első hullámát tárgyalja. A legújabb kutatási eredmények egyértelművé tették, hogy a folyamat megindításáról Moszkvában született meg a döntés. Sztálin útmutatását követve a Szovjetunióból hazatérő NDK-pártdelegáció 1952 áprilisában kezdett hozzá a termelőszövetkezetek szervezéséhez. Az első kampány 1953 nyaráig tartott, a június 17-i felkelés eseményeit követően tulajdonképpen leállt a folyamat. A szerző hangsúlyozza: annak ellenére, hogy ez a kísérlet csak részben volt sikeres, mi több, maga is hozzájárult az 1953. júniusi válsághoz, mégis hosszú távra meghatározta a tsz-modell jellegzetességeit.

A harmadik fejezet az 1959 decemberében kezdődő s 1960 tavaszán lezáruló második kollektivizálási kampányra koncentrálna. Schöne felhívja a figyelmet arra, hogy az átszervezés formai befejezése semmiképpen sem jelentette azt, hogy a vidéki népesség általánosan elfogadta volna a nagyüzemi mezőgazdaság létrejöttét. Jól mutatja ezt a parasztság védekező mechanizmusainak széles skálája, ami a tsz-ből való „szervezett” kilépésektől egészen az NDK-ból való elmenekülésig („Republikflucht”) terjedt. Mindez lényegesen hozzájárult a berlini fal 1961. augusztus 13-i felépítéséhez.

A negyedik fejezetben a szerző szisztematikusan rendszerezi az addig nyert ismereteket, és mindkét kollektivizálási hullám vizsgálatát tovább mélyíti egy összehasonlítással. A különbségek és a hasonlóságok állnak az érdeklődés középpontjában, mind strukturális, mind funkcionális értelemben. Az összehasonlítás különlegessége, hogy Schöne azt is tanulmányozza: milyen összefüggések mutatkoztak a két tévesítési kampány és a hozzájuk közeli, rendkívül súlyos politikai krízisek (a kelet-berlini felkelés, a berlini fal felépítése) között. Ilyen módon a kollektivizálás és a válságszituációk analitikus összekapcsolása kiterjedt új ismereteket eredményez a tsz-szervezés mindkét szakaszáról (mind geneziséjük, mind jellegzetességeik és következményeik vonatkozásában).

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy Jens Schöne jól felépített monográfiájában igen sokrétű forrásbázis alapján gondolta újra az 1950-es évek legfontosabb agrárpolitikai döntéseit, a megvalósításukra irányuló kísérleteket, csakúgy, mint az ebből származó következményeket. Egy második lépésben az így nyert tényeket szisztematikusan összehasonlította egymással. Ez a megkettőzött perspektíva tette lehetővé, hogy az NDK-ban zajló kollektivizálás politikai, társadalmi és gazdasági összetevőit az eddigieknél behatóbban vizsgálja, az okokat és a következményeket jobban felvázolja, és így továbbfejlessze az ezzel kapcsolatos ismereteinket.

Varga Zsuzsanna

MIKITA ISTVÁN: MIT ÉR AZ EMBER, HA PARASZT?

Békéscsaba–Biharugra, 2006. 166 oldal

A szerző, a 2000-ben elhunyt *Mikita István* egy percig sem rejtette véka alá, hogy önéletírása (puritán lelkiségéhez aligha illene, ha memoárt íránk) egyfajta válasz Veres Péter 1940-ben írt könyvére, pontosabban egy parasztfűhöz írt leveleire: „Mit ér az ember, ha magyar?” címmel. Könyvének alcíme is ez: „Válasz Veres Péternek odaát”, befejező mondata pedig: „Hát Péter bácsi ennyit ér az ember, ha paraszt”.

A Veres Péternek válaszoló *Mikita István* ezt a paraszti létet nem stigmaként hordozta, hanem büszkén vállalta, mint a társadalom mélyéről érkező parasztírók mind, Veres Pétertől Sinka Istvánon át Szabó Pálig. Válasz és késői vallomás ez a kötet azoknak az ifjaknak a nevében, akiket Veres Péter hat évtizeddel korábban megszólított.

Mikita István egy Szabolcs megyei faluban, Gáván született hatgyermekes parasztcsaládban. Édesapját még apró gyermek korában elveszítette a I. világháborúban. 34 évesen özvegyen maradt édesanyja, noha nem szegény-, hanem középparasztok voltak, nem könnyen nevelte fel a tehetséges gyermekeket öt testvérével együtt. Fel sem vetődhetett az a gondolat, hogy a Horthy-rendszerben a parasztyerekeknek kijáró hat elemi után magasabb iskolát végezzen, netán mesterséget tanulhasson.

Önképzéssel azonban olyan szintre emelkedett, hogy 1945-ben a Nemzeti Parasztpárt legfiatalabb képviselőjeként jutott be az országgyűlésbe, s valószínűleg abban is egyedülálló volt, hogy 12 év emigráció után egy szerszámosládával jött haza Kanadából. Hazaérkezése után feleségül vette Szabó Erzsébetet (írói nevén Bertalan Ágnes), Szabó Pál lányát. 1973 óta nyugdíjas éveit Biharugrán töltötte, s 86 éves korában bekövetkezett halála után ott is van eltemetve apósa, Szabó Pál mellett.

Mikita István életútjának felelevenítésével válaszolt Veres Péter 42 levelére. Milyen volt ez az életút? Küzdelmes, hányattatásokkal teli, a politika viharai által megtépázott, de becsületes és példamutató. Nem kisebb ember, mint Veres Péter állapította meg, hogy „Mikita Pistának az inge gallérja is patyolatfehér maradt a politikai csatatereken, és ez nagy tisztességre vallott, ahol sűrűn szállt a korom...”

Életútjára emlékezve Mikita István az olvasót is emlékeztet, a múlt eseményeinek újra-gondolására készíti. A Horthy-korszak mai „újraértékelésének” időszakában emlékeztet bennünket arra, hogy az a világ, amelyben ő fiatal kora legszebb éveit élte, nem volt sem „szociálisan érzékeny”, sem demokratikus. „Én csak azt a szegény világot írhatom meg, melybe beleszülettem, melyben nevelkedtem és éltem” – vallott gyermekkoráról, amelyben özvegy édesanyja nem kapott sem gyermekgondozási támogatást, sem egyéb segílyt. Bár mindvégig óvakodott az aktuálpolitikai utalásoktól, időnként kiesett szerepéből, ha olyan nézeteket hallott, hogy ma „egy gyerek is sok”. (41. l.)

A Horthy-demokráciából igazi ízelítőt 1936 után kapott, amikor behívták katonának. A laktanya számára nem börtön, hanem annál is rosszabb kínzókamra, tiszthelyettesek és tisztkek együttműködése eredményeként az emberi méltóság megcsúfolásának helye volt. A dzsentri-ből származó vagy azt utánzó tisztkek „hazát szerettek és mentettek, de ők voltak az elsők, akik cserbenhagytak bennünket, már a frontátörés első perceiben” – olvashatjuk. (52. l.)

Aligha csodálkozhatunk azon, hogy ilyen nevelőiskola után Mikita István gyűlölte az úri Magyarországot, megváltoztatásához a népi mozgalom által ajánlott gyógymódot vallotta magáénak. „Engem a népi irodalom nevelt fel, a Mit ér az ember, ha magyar? volt a bibliám, a Kert-Magyarország megvalósítása a céloim.” (114. l.)

Amikor 1942-ben ismét bevonult, és három fiútestvérével együtt csaknem három évet töltött a fronton, a már zajló háború megerősítette abban a hitében, hogy az új Magyarországot csak az urak nélkül lehet felépíteni. A háború utolsó hónapjaiban a szlovákiai partizánok közé került, de hogy nem idealizálta a kommunista propagandával ellentétben a partizánmozgalmat, illetve a magyarok részvételét a partizán ellenállásban, azt könyvének fejezetcíme is tanúsítja: Partizánbolyban (vagy inkább fogságukban?). Az Ideiglenes Kormány megalakulása után még tagja volt a németek ellen szerveződő magyar csapatoknak, betegsége miatt azonban tényleges szolgálatra már nem vezényelték. 1945 áprilisában hazatérve Veres Péter hívására lyukas talpú csizmában kapcsolódott be a Nemzeti Parasztpárt szervezésébe. Ez bizonyára jól sikerülhetett, hiszen a Parasztpárt Szabolcsban különösen erős volt, s így kerülhetett a szervező az 1945-ös választások eredményeként az országgyűlésbe.

Nagyon tanulságosak a könyv azon részei, amelyekben Mikita István a koalíciós időszak küzdelmeiről, a Nemzeti Parasztpárt belső viszonyairól írt. Ma is sokan vélik úgy, hogy a Nemzeti Parasztpárt a kommunisták fiókszervezete volt. Mikita a tanú rá, hogy ezt legfeljebb

A második fejezet „a mezőgazdaság szocialista átszervezésének” első hullámát tárgyalja. A legújabb kutatási eredmények egyértelművé tették, hogy a folyamat megindításáról Moszkvában született meg a döntés. Sztálin útmutatását követve a Szovjetunióból hazatérő NDK-pártdelegáció 1952 áprilisában kezdett hozzá a termelőszoövetkezetek szervezéséhez. Az első kampány 1953 nyaráig tartott, a június 17-i felkelés eseményeit követően tulajdonképpen leállt a folyamat. A szerző hangsúlyozza: annak ellenére, hogy ez a kísérlet csak részben volt sikeres, mi több, maga is hozzájárult az 1953. júniusi válsághoz, mégis hosszú távra meghatározta a tsz-modell jellegzetességeit.

A harmadik fejezet az 1959 decemberében kezdődő s 1960 tavaszán lezáruló második kollektivizálási kampányra koncentrál. Schöne felhívja a figyelmet arra, hogy az átszervezés formai befejezése semmiképpen sem jelentette azt, hogy a vidéki népesség általánosan elfogadta volna a nagyüzemi mezőgazdaság létrejöttét. Jól mutatja ezt a parasztság védekező mechanizmusainak széles skálája, ami a tsz-ből való „szervezett” kilépésektől egészen az NDK-ból való elmenekülésig („Republikflucht”) terjedt. Mindez lényegesen hozzájárult a berlini fal 1961. augusztus 13-i felépítéséhez.

A negyedik fejezetben a szerző szisztematikusan rendszerezi az addig nyert ismereteket, és mindkét kollektivizálási hullám vizsgálatát tovább mélyíti egy összehasonlítással. A különbségek és a hasonlóságok állnak az érdeklődés középpontjában, mind strukturális, mind funkcionális értelemben. Az összehasonlítás különlegessége, hogy Schöne azt is tanulmányozza: milyen összefüggések mutatkoztak a két tévesztési kampány és a hozzájuk közeli, rendkívül súlyos politikai krízisek (a kelet-berlini felkelés, a berlini fal felépítése) között. Ilyen módon a kollektivizálás és a válságszituációk analitikus összekapcsolása kiterjedt új ismereteket eredményez a tsz-szervezés mindkét szakaszáról (mind genezisük, mind jellegzetességeik és következményeik vonatkozásában).

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy Jens Schöne jól felépített monográfiájában igen sokrétű forrásbázis alapján gondolta újra az 1950-es évek legfontosabb agrárpolitikai döntéseit, a megvalósításukra irányuló kísérleteket, csakúgy, mint az ebből származó következményeket. Egy második lépésben az így nyert tényeket szisztematikusan összehasonlította egymással. Ez a megkettőzött perspektíva tette lehetővé, hogy az NDK-ban zajló kollektivizálás politikai, társadalmi és gazdasági összetevőit az eddigieknél behatóbban vizsgálja, az okokat és a következményeket jobban felvázolja, és így továbbfejlessze az ezzel kapcsolatos ismereteinket.

Varga Zsuzsanna

MIKITA ISTVÁN: MIT ÉR AZ EMBER, HA PARASZT?

Békéscsaba–Biharugra, 2006. 166 oldal

A szerző, a 2000-ben elhunyt *Mikita István* egy percig sem rejtette véka alá, hogy önéletrírása (puritán lelkiségéhez aligha illene, ha memoárt íránk) egyfajta válasz Veres Péter 1940-ben írt könyvére, pontosabban egy parasztfíúhoz írt leveleire: „Mit ér az ember, ha magyar?” címmel. Könyvének alcíme is ez: „Válasz Veres Péternek odaátra”, befejező mondata pedig: „Hát Péter bácsi ennyit ér az ember, ha paraszt”.

A Veres Péternek válaszoló Mikita István ezt a paraszti létet nem stigmatként hordozta, hanem büszkén vállalta, mint a társadalom mélyéről érkező paraszttírók mind, Veres Pétertől Sinka Istvánon át Szabó Pálig. Válasz és késői vallomás ez a kötet azoknak az ifjaknak a nevében, akiket Veres Péter hat évtizeddel korábban megszólított.

Mikita István egy Szabolcs megyei faluban, Gáván született hatgyermekes parasztcsaládban. Édesapját még apró gyermek korában elvesztette a I. világháborúban. 34 évesen özvegyen maradt édesanyja, noha nem szegény-, hanem középparasztok voltak, nem könnyen nevelte fel a tehetséges gyermeket öt testvérével együtt. Fel sem vetődhetett az a gondolat, hogy a Horthy-rendszerben a parasztyereknek kijáró hat elemi után magasabb iskolát végezzen, netán mesterséget tanulhasson.

Önképzéssel azonban olyan szintre emelkedett, hogy 1945-ben a Nemzeti Parasztpárt legfiatalabb képviselőjeként jutott be az országgyűlésbe, s valószínűleg abban is egyedülálló volt, hogy 12 év emigráció után egy szerszámosládával jött haza Kanadából. Hazaérkezése után feleségül vette Szabó Erzsébetet (írói nevén Bertalan Ágnest), Szabó Pál lányát. 1973 óta nyugdíjas éveit Biharugrán töltötte, s 86 éves korában bekövetkezett halála után ott is van eltemetve apósa, Szabó Pál mellett.

Mikita István életútjának felelevenítésével válaszolt Veres Péter 42 levelére. Milyen volt ez az életút? Küzdelmes, hányattatásokkal teli, a politika viharai által megtépázott, de becsületes és példamutató. Nem kisebb ember, mint Veres Péter állapította meg, hogy „Mikita Pistának az inge gallérja is patyolatfehér maradt a politikai csatatereken, és ez nagy tisztességre vallott, ahol sűrűn szállt a korom...”

Életútjára emlékezve Mikita István az olvasót is emlékezésre, a múlt eseményeinek újrágondolására készíti. A Horthy-korszak mai „újrértékelésének” időszakában emlékezett bennünket arra, hogy az a világ, amelyben ő fiatal kora legszebb éveit élte, nem volt sem „szociálisan érzékeny”, sem demokratikus. „Én csak azt a szegény világot írhatom meg, melybe beleszülettem, melyben nevelkedtem és éltem” – vallott gyermekkoráról, amelyben özvegy édesanyja nem kapott sem gyermekgondozási támogatást, sem egyéb segílyt. Bár mindvégig óvakodott az aktuálpolitikai utalásoktól, időnként kiesett szerepéből, ha olyan nézeteket hallott, hogy ma „egy gyerek is sok”. (41. l.)

A Horthy-demokráciából igazi ízelítőt 1936 után kapott, amikor behívták katonának. A laktanya számára nem börtön, hanem annál is rosszabb kínzókamra, tiszthelyettesek és tisztek együttműködése eredményeként az emberi méltóság megcsúfolásának helye volt. A dzsentriből származó vagy azt utánzó tisztek „házat szerettek és mentettek, de ők voltak az elsők, akik cserbenhagytak bennünket, már a frontáttörés első perceiben” – olvashatjuk. (52. l.)

Aligha csodálkozhatunk azon, hogy ilyen nevelőiskola után Mikita István gyűlölte az úri Magyarországot, megváltoztatásához a népi mozgalom által ajánlott gyógymodot vallotta magáénak. „Engem a népi irodalom nevelt fel, a Mit ér az ember, ha magyar? volt a bibliám, a Kert-Magyarország megvalósítása a célom.” (114. l.)

Amikor 1942-ben ismét bevonult, és három fiútestvérével együtt csaknem három évet töltött a fronton, a már zajló háború megerősítette abban a hitében, hogy az új Magyarországot csak az urak nélkül lehet felépíteni. A háború utolsó hónapjaiban a szlovákiai partizánok közé került, de hogy nem idealizálta a kommunista propagandával ellentétben a partizánmozgalmat, illetve a magyarok részvételét a partizán ellenállásban, azt könyvének fejezetcíme is tanúsítja: Partizánbolyban (vagy inkább fogságukban?). Az Ideiglenes Kormány megalakulása után még tagja volt a németek ellen szerveződő magyar csapatoknak, betegsége miatt azonban tényleges szolgálatra már nem vezényelték. 1945 áprilisában hazatérve Veres Péter hívására lyukas talpú csizmában kapcsolódott be a Nemzeti Parasztpárt szervezésébe. Ez bizonyára jól sikerülhetett, hiszen a Parasztpárt Szabolcsban különösen erős volt, s így kerülhetett a szervező az 1945-ös választások eredményeként az országgyűlésbe.

Nagyon tanulságosak a könyv azon részei, amelyekben Mikita István a koalíciós időszak küzdelmeiről, a Nemzeti Parasztpárt belső viszonyairól írt. Ma is sokan vélik úgy, hogy a Nemzeti Parasztpárt a kommunisták fiókszervezete volt. Mikita a tanú rá, hogy ezt legfeljebb

a parasztpártiak egy (az Erdei, Darvas által vezetett) csoportjáról lehet állítani. Elítélő véleménye az 1947-es „kékcédulás” választásokról, főként pedig Kovács Béla szovjet internálásáról igazolja, hogy a parasztpártiak jó része nem hódolt be a kommunistáknak. Azok a második vonalban álló tisztségviselők, mint amilyen Mikita István is volt, megtalálták a módját a paraszti érdekképviseletnek és az együttműködésnek is. Így szerzőnk a dohánytermelők érdekeit védte nem eredménytelenül, s titkára lett a Parasztképviselek Blokkjának, amely a kiszagzák kezdeményezésére valamennyi párt parasztképviseletjét tömörítette. De buknia kellett, ha szembe akart fordulni azzal a „szalámitaktikával”, amit Rákosiék a szövetséges pártokkal szemben alkalmaztak. Eltávolítására és a pártból való kizárására ürügyet egy olyan csongrádi eset szolgáltatott, amelybe tudta nélkül keveredett bele. Az Erdeit és feleségét ócsároló felhívás nyomán, amihez Mikitának nem volt köze, megfosztották képviselői mandátumától és kizárták a Parasztpártból.

Nem volt más lehetősége, mint az emigráció. 1948–61 között Kanadában, Brandfordban élt. Sokakkal ellentétben nem gazdagodott meg, hiszen mindvégig (még ha jól is fizették) napszámosmunkából élt. Emlékirata szerint meglehetősen lesújtó véleménye volt az amerikai magyar emigrációról, még ha találkozott is régi ismerőseivel: Kovács Imrével, Nagy Ferencel, Varga Bélával.

A régebbi (45-ös) és a későbbi emigránsok között a Magyar Nemzeti Bizottmány működése ellenére sem volt egyetértés. Mikita István felháborodva ír pl. arról, hogy egy New York-i értekezleten azokkal kellett egy asztalhoz ülnie, akik földjét 1945-ben felosztotta. Azt is visszataszítónak találta, hogy a Dunántúli Forradalmi Bizottság vezetőjére, Szigethy Attilára Kállai Miklós egykor miniszterelnöknek annyi megjegyzése volt, ez bizonyára nemesember, így az ő forradalma a mi forradalmunk is. (144. l.)

Nem részletezi, hogy mi érlelte meg benne a hazatérés gondolatát, de az emigrációról írottak után ezt nem nehéz kitalálni. De itthon sem talált könnyebb helyzetet. Kezdték „megdolgozni” azok az ügynökök és „újságírók”, akiknek hazatérése indokairól kellett volna valania s elítélő nyilatkozatban ócsárolni a nyugati demokráciát. Funkcióban lévő régi párttársai nem sok segítséget nyújtottak számára. Darvas alig ált szóba vele, Erdei ugyan tévedésnek nevezte kizárását és az emlékezetes felhívást, munkalehetőséget azonban ő sem biztosított számára. Házasságkötése után feleségével együtt a Rozmaring Tsz-ben helyezkedett el napszámosként. Még élő példaképeit szinte hetente felkereste, de nem politizált többé. Mindvégig hű maradt a maga harmadik útjához, „se totál kapitalizmus, se totál szocializmus nem kell” (159. l.). Önéletírása mementó. Azt a világot, amelyben élt, nem lehet se világosabbra, se feketébbre festeni. Példa arra, hogy a politikával lehet a közösséget szolgálni, bár így aligha lehet meggazdagodni.

A Veres Péternek hat évtized távlatából válaszoló Mikita István igaz ember volt. Az igaznak abból a fajtájából, akiket az Úr a végétélet napján jobbára fog ültetni.

Orosz István

THE CULTURAL HISTORY OF PLANTS

Ed. Prance, Ghillean-Nesbitt, Mark. New-York–London, 2005. 452 oldal

A közelmúltban jelent meg az a tanulmánykötet, melynek szerkesztői a Kew Royal Botanic Garden-nél töltötték be hosszabb időn keresztül vezető tisztséget. A vállalt feladatnak kiválóan megfeleltek, kiváló kézikönyv született. A növényeknek az emberi kultúrában betöltött szerepéről kiadott nyugat-európai munkák jelen kötete jól példázza azt a tudományos törekvést, hogy a kultúrnövények és az ember kapcsolatát több tudományág szemszögéből együttesen vizsgálja meg. Az is bizonyos, hogy e téren a mezőgazdasági kultúra sokoldalúságával kiváló terepet jelent. Amennyiben a mezőgazdaságot a tudomány, a kultúra egyik meghatározó szegmensének tekintjük, már csak történetiségét tekintve is szembetűnő sokrétűsége, az emberi léthez való szoros kapcsolata: térben és időben a földművelő gazdálkodás és állattartás megszületése terelte az embert a civilizáció útjára, napjainkban pedig az élelem megtermelése mellett a természeti környezet védelme is reá hárul. Ezen túlmenően pedig felértékelődik a mezőgazdasághoz kötődő kultúrnövények, háziállatok szerepe, amelyek az emberi tapasztalat, később a tudomány szereplőiként a társadalom formálóivá váltak. De a mezőgazdaság „hatókörének” bővülése más szerepet szán az agráriumon kívül rekedt élővilágnak is. Úgy tűnik, hogy a hasznosság elve, amely a felvilágosodás eszmerendszerében fontos helyet foglalt el, egyre inkább veszíteni látszik egykori prioritásából, hiszen az élővilág – benne a mesterséges, ember alkotta ökoszisztémák is – egymásra épülő rendszerek hálózata, ettől függ az ember tevékenységének, közte a mezőgazdaságnak is az eredményessége. A mai agrárium egyre szűkülő hagyományos erőforrásai láttán újra kell gondolnunk az ember és a természet kapcsolatát, amelybe éppen úgy beletartozik a mezőgazdaság múltbeli öröksége, mint a mai tudomány eredményei. Ugyanis a múlt kérdéseire csak napjaink tudománya tud megnyugtató választ adni. Az agrárkultúra szerteágazó vizsgálatának hagyománya alakult ki a német kultúrkörben és az angolszász világban. Ez abban is eltér a magyar tudományos szemlélettől, hogy több tudományterületet von be egy-egy kérdéskör vizsgálatába, s mindezt történelmi háttérbe helyezi. Bátran átlépve az egyes tudományterületek „határát”, átfogóbb képet tudnak adni a társadalom kultúrállapotáról.

Kultúrbotanikai kézikönyvet kap kézhez az érdeklődő A növények kultúrtörténete (The cultural history of plants) című kötettel, amely egyrészt a természetet, másrészt a hasznosított növényeket veszi számba a Földön. Elsősorban botanikai munkáról van szó, a mezőgazdaság a zsinórmérték, sőt az agrártörténet, hiszen az egyes növénycsoportok bemutatása természetstörténeti keretbe van beágyazva.

A kötet részletesen foglalkozik a mezőgazdaság különböző szintereivel, terjedésével, a megszülető agrárkultúra növényhasználatával, a formálódó gazdálkodási típusokkal. A szemtermesztésre épülő gazdálkodási rendszerek voltak azok, amelyek inkább új területek bevonásával terjeszkedtek. Ez már kevésbé mondható el a vegekultúrára és a fafélék termését hasznosító népeiségre. Érdekesség, hogy a szemtermesztésre hagyatkozó rendszerek K-Ázsiában és É-Amerikában is már a prehisztorikus időkben széles körben elterjedtek, de egyik régióban sem történt meg azon állatok háziiasítása, amelyek kapcsolódhattak volna e gazdálkodási típusokhoz. Az 1500-as években az európai kereskedelem és gyarmatosítás felgyorsította a mezőgazdasági termelés térhódítását, melynek révén szinte az egész világon állandósult a népesség függősége a mezőgazdaságtól. Mindez együtt járt a növények terjedésével. Egyes kultúrnövények migráció útján jutottak el távoli tájakra. Mások háborúk, kereskedelmi kapcsolatok révén, s természetesen a földrajzi felfedezések is jelentős mértékben hozzájárultak vándorlásukhoz.

A tanulmánykötet foglalkozik az agrárkultúra, a kulturális antropológia, sőt a néprajztudomány vizsgálódási körébe tartozó vadon termő növényekkel mint élelemforrásokkal. Ezek

hasznosítása szorosan összefonódik az első emberi közösségek történetével. Szinte minden földrészen előfordulnak olyan vadon élő növényfajok, melyek élelmet jelentenek egy-egy kisebb közösség vagy nagyobb népcsoport számára is. A szántóföldi-kerti termesztés kiegészítéseként tovább él az egykor hasznosnak ítélt vadon termő növények gyűjtése, felhasználása. Mindez föllelhető a Kárpát-medence parasztkultúrájában is.

Földrészenként mutatja be a kötet a fontosnak ítélt növénycsoportokat. Kiemelt figyelmet kapnak a gabonafélék, melyek a világ élelmiszer-fogyasztásának több mint a felét teszik ki, sőt ennél még nagyobb a részesedésük az állati takarmányokból. A cereáliák levele és szára egyenrangú a szemterméssel, mint állati takarmány, tüzelőanyag és egyéb hasznosítású. A Közel-Keleten a régészet és a genetika együttesen tisztázta a búza, árpa, rozs domesztikációját. Közép-Amerikában, D- és K-Ázsiában, továbbá Afrikában a régészeti eredmények jóval szerényebbek, sőt a cereáliák vadon élő őseiről is kevés ismeret áll rendelkezésünkre. Különösen az afrikai eredetűek jelentenek gondot, ugyanis legkorábbi leleteik pl. az indiai szubkontinensen találhatók. Hasonló nehézséggel állunk szemben az Újvilágban is, ahol eddig még nem sikerült begyűjteni a korai gazdálkodásból származó növényi maradványokat, pl. Mexikóban a hegyvidéki övezetben, a kukorica vad őseinek, a teosintének termőhelyéről. A legkorábbi, már feltárt kukoricaleletek e régió kivül eső területekről származnak, feltehetően a domesztikáció későbbi állapotára utalnak. A fűfélékhez tartozik a gabonafélék jó része, amely kibővül az ún. másodlagos cereáliákkal: amaránt-félék (disznóparéj), pohánka, amerikai rizs (rizsparéj).

Bő figyelmet szentel a kötet a gyökértermésűeknek és gumós növényeknek, három fő csoportban tárgyalva: jam-, kontyvirág-, burgonyafélék. A legtöbb gyökérnövény a vegekultúra szereplője. Termőhelyük a magasan fekvő, száraz régiókban (pl. Andok-vidéke) vagy pedig a trópusi erdők övezetében található. Olyan tájakon van szerepük, ahol a termesztés színhelye magasan fekvő medencékben található, vagy túlságosan csapadékos az időjárás a szemtermesztés számára. E növénycsoport legfontosabb kultúrnövénye a burgonya, amely a rangsorban a búzát, a kukoricát és a rizst követi. Főleg az északi féltekén honosodott meg művelése. Feltehetően a spanyolok Kolumbiából hozták be Európába az első burgonyaszál-lítmányt. 1573–1576-ból származnak az első termelési adatok. A burgonya művelési kultúrája fordulatokban gazdag volt, s közel két évszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy egy mérsékelt égövben is termesztethető változat alakuljon ki. E fejezetben esik szó még az édesburgonyáról (batáta), a jamszgyökérről, sok helyütt a rizst kiszorító táróról. A burgonya és az édesburgonya a maniókával együtt az ember legjelentősebb kultúrnövényei közé tartozik. Az ernyősvirágzatú gyökérnövények körébe tartozik pl. a perui paszternák, a sárgarépa (sárga változatban a XVII. században Európában felváltotta a vörös változatot), a kerti zeller (két változata van: halványító és kerti; a XVI. századból származnak az első források műveléséről Európában és az araboknál), kerti paszternák, téli spárga, csicsóka (É-Amerikából származik, elsőként a franciák termesztették, s az 1600-as években szerte a világon elterjedt). A répfélék (tarló, fehér, kerek) többszörös domesztikáció eredményeként váltak gazdasági növényé. A kerti retek ősi taxonjai Euráziában található, az antik világban magjából olajat sajtoltak.

Gazdag választékot kínálnak a gyümölcsfélék. A bibliai édenkertben az ősök életben maradását biztosítják. A modern régészeti kutatások azt igazolják, hogy az „elő-mezőgazdasági fennmaradás” a világ nagy részén magába foglalta a gyümölcsfákat is, ami alól nem jelent kivételt Dny-Ázsia sem. A nagyszámú vadász-gyűjtő népek, melyek általában először váltak földművelőkké, a gyümölcsfákat igénybe vették, termésük bővítette fennmaradási stratégiájuk elemeit. A gyümölcsök felhasználása nem szakadt meg a földművelésre, állattartásra való átmenet idején sem, hiszen a vadgyümölcsök élelemforrást jelentettek a gazdálkodó közösségek számára, egészen napjainkig. Általában a kultúrába vett növények 20–23%-a tarto-

zik a gyümölcsfák körébe. A mérsékelt égöv gyümölcsfáit néhány évezreddel később háziasították, mint ugyanezen régióban a gabonaféléket és a hüvelyeseket. Részletes kép tárul az érdeklődő elé a Dk-Ázsiából és Dny-Ázsiából eredő gyümölcsfélékről, pl. szilva, alma, sárgabarack, körte, őszibarack. Afrika gyümölcszei közül a sárga- és görögdinnye világszerte elterjedtek. Az Újvilágot illetően De Candolle, Vavilov és Harlan nézetei összecsengnek abban, hogy Közép-Amerika tekinthető a földrész által adott kultúrnövények központjának, É-Amerika csekélyebb mértékben járult hozzá a világ gazdasági növénykultúrájának bővítéséhez. Ez alól kivételt a napraforgó jelent. Ugyanakkor az elmúlt két évszázadban számos É-Amerikában őshonos bogysó vált kultúrnövényé, melyeket Euráziában és D-Amerikában is termesztnek.

A fűszernövények és zöldségfélék az emberi táplálkozás alapvető „kellékei”, mivel kiváló izanyagot nyújtanak és bővelkednek vitaminokban. Ez talán a legváltozatosabb csoport a kultúrnövények nagy családjában. A fejezet szerzője külön tárgyalja a konyhai fűszereket és a zöldségféléket. Mi a fűszer? felvetésre a Nagy Károlytól származó idézet adja meg a választ: „Az orvos barátja és a szakács dicsérete”. Jó részük a Mediterráneumban honos növényféle. Régóta dívó műveléskultúrájuk ellenére, meglehetősen kevés ismert és használt növényről van tudomásunk az ókori görögöknél és különösen a rómaiaknál, sőt későbbi elterjedésükről birodalmuk területén. Szerencsére közülük sok eljutott a Kolombusz utáni századokban, a hitértítő szerzetesek révén, Európából az Újvilágba és beépült az ottani táplálkozáskultúrába. A történelem során a fűszerfélék iránt fokozott érdeklődés nyilvánult meg, kiváltképpen a felvilágosodást megelőző századokban. A fűszernövények fajbéli megoszlása gazdag: hagymafélék, menta és az ajakosok családja, petrezselyem- és tárkonyfélék, fészkesek és az ermyősök családja. A konyhakerti zöldségféléknek is széles körét mutatja be a kötet. Sokszor alig ismert kultúrtörténeti adatok kerülnek napvilágra. Az uborkát évezredek óta termesztik Indiában. Vad alakja a Himalája lábainál fordul elő. A görögök, rómaiak fogyasztották, de az ókori Egyiptom táplálkozásában is jelen volt. A fejes saláta a világon a legelterjedtebb salátanövény, fejes salátaként azonban csak a XVI. század óta ismert. Kr. e. 5500 előtt domesztikálták az étkezési (újvilági) tököt, amely a kukorica-bab-tök „hármast” szereplője nemcsak az indián, de pl. a Kárpát-medence paraszti földművelésében is. Ugyanilyen kultúrtörténeti áttekintést kapunk pl. a vöröshagymáról, a sóskáról, a spenótról, amely iráni eredetű és az arabok révén jutott el Hispániába. Gazdag agrár- és kultúrtörténeti háttérrel rendelkezik a paradicsom, melynek vad alakja Peruban és Ecuadorban található, de háziasítása valószínűleg a mai Mexikó területén zajlott le. A XVI. században került át Európába. Neve az azték xitomatl szóból ered és az Óvilágban a „szerelem almájaként” vált ismertté. Elsőként a Mediterráneumban épült be a táplálkozási kultúrába, közelebbről Itáliában.

A diótermésűek (mandula, brazildió, szelídgesztenye, mogyoró, kókuszdió, pompásdió, valódi pisztácia stb.) után a hüvelyes növények taglalására kerül sor. Régi természetkultúrával büszkélkedik a lóbab, már a vaskor idején Európa-szerte vetették. Számos mítosz, hiedelem fonódott körülötte. A bagolyborsó a világ három legfontosabb hüvelyes növényének egyike. Művelése visszanyúlik a Kr. e. 7000 körüli időkre. A szegletes lednek a hüvelyesek első háziasítási hulláma után vált termesztett növényé. Az újvilági étkezési bab a legjelentősebb hüvelyes növény Európában és É-Amerikában, de előfordul más mérsékelt égövi tájon, sőt a trópusokon is. A XVI. századtól a spanyolok révén gyorsan elterjedt a Közel-Keleten és Ny-Ázsiában. Fajták ezrei jelzik népszerűségét. A magyar paraszti agrárium is előszeretettel viseltetett iránta. A lencse az Óvilág legrégebb és nagyra értékelt hüvelyes növénye. Háziasítása a búzával és az árpával együtt zajlott le a neolitikum kezdetén. Hasonló múltra tekint vissza a borsó, melynek termesztett fajtáit csak a XVI. században írták le először.

Külön fejezetet szentelnek az olajos magvaknak, melyek az élelmiszernövények legkisebb családjának egyikét jelentik, változatos formagazdagságot mutatva, a ricinustól az olaj-

fán át a napraforgóig stb. Az olajfa a Földközi-tenger medencéjében feltehetően a görög és a föníciai telepések által honosodott meg. A napraforgó domesztikációjára utaló legkorábbi leletek a jelenlegi Arizona szövetségi állam területén kerültek elő kb. 2800 évvel ezelőtt. A mexikói adatok jóval régebbiek, utalván egy esetleges másik házasítási központra. Európában a XVIII. századtól kezdődően, az orosz nemesítéssel vált „valódi” olajat adó növényké. A Kárpát-medencében ún. szegélynövényként kezdte el pályafutását, s csak a XX. század második felétől állandósult „táblás termesztése”.

A koffeintartalmú, alkoholos erjesztésre alkalmas és édesítésre használt növények című fejezetben szó esik a teáról, a kávéról, a kakaóról, a koláról, a szőlőről, a komlóról és a cukornadról. A kötet külön foglalkozik a pszichére ható növényekkel, továbbá a gyógynövényekkel, az illatosításra alkalmas növényfajokkal és a dísnövények csoportjával.

Az agrárkultúra és a kultúrtörténet szempontjából fontos a rost- és a festőnövények köre. Közülük is elsődleges a gyapot, amely két-két ó- és újjvilági fajjal van jelen a világ mezőgazdasági kultúrájában. A legkorábbi óvilági leletek Kr. e. 800-ból származnak. Az ókorban a növényt „fonalfának” nevezték. A gyapot és a gyapjú számos nyelvben egymás megnevezéseként fordul elő, amire példa a német Baumwolle. Régi időkre nyúlik vissza a len művelés-kultúrája is, amelyet talán először olajtartalmú magjáért házasítottak. A bronzkorban majdnem kiszorult termesztése Közép- és D-Európából. Okai között szerepelhetett az éghajlatváltozás vagy a gyapjú növekvő felhasználása. A görög-római ruházatkodásban hagyománya volt, mégis inkább Egyiptomból és a környező régióból hozták be a kész vásznat. Kultúrájának elterjedésében a föníciai kereskedelmi útvonalaknak oroszlánrész jutott, de a Római Birodalom is kivette a részét belőle. A len művelése Európában a középkorra vált igazán elfogadottá, ami egészen a XVIII. századig tartott. A mérsékelt égöv másik fontos fonalnövénye a kender, melynek művelésbe vétele feltehetően 3000 évvel ezelőtt következett be Közép-Ázsiában. A Földközi-tenger medencéjébe, főleg Itáliába a kora kereszténység idején jutott el. Változatos termesztési kultúrája alakult ki. Korábbi termesztési színtere a századok során fokozatosan K-Európába és É-Amerikába helyeződött át.

A festőnövények közül a festőcsülleng használatának vannak a legrégebbi nyomai Európában. A festőcsülleng és a külföldi eredetű indigó századokon át riválisok voltak, mely utóbbit a korai századokban – királyi rendeletekkel megerősítve – az „ördög festékének” titulálták. A pirosítófünek már az antik világban is létezett természetett változata, melynek a gyökeréből vonták ki a festékanyagot. Említhetnénk még egyéb festéknövényt is, de ezeknek csak helyi jelentősége volt.

A haszonfák című fejezet éghajlati övenként tekinti át a fontosabb fajokat az ébenfától, a mahagónifajok, az európai bükkfélék, a nyírfélék, a gyertyánfajok, a trópusi biborfafélék, az indiai tölgyek (tíkfa) és tiszafenyőkön keresztül az erdei fenyőig, az óriás tujáig stb. mindazon faféléseket, amelyek a mindennapok életvitelében szerepet játszó(ottak)anak. Egyúttal szó esik a különféle növényekből készített eszközökről, tárgyakról is. Használatuk már viszsza-szorult, esetleg zárt falusi közösségek őrzik még készítésük évszázados hagyományait.

A XVIII. század közepétől Angliában kibontakozó ipari forradalom a mezőgazdaságot sem hagyta érintetlenül. Új kultúrnövények jelentek meg, átalakult a földhasználat rendszere, a gépesítés térhódításával javult a munka termelékenysége, a tudomány révén pedig növekedtek a terméseredmények. Mindez azonban azzal járt, hogy a modernizálódó mezőgazdasági termelés „végtermék-szemlélete” – legalábbis az iparilag fejlett régiókban – relikttummá változtatta a hagyományos gazdálkodás gyakorlatát. Nemcsak a természetett növények köre zsugorodott össze, hanem az egyes fajok fajtaválasztéka is elszegényedett. A génmódosítás következményei viszont még kevésbé ismertek. Fontos, hogy az agrármúltat hívjuk segítségül, melynek révén feltáruhnak a napjainkra már elfeledett földhasználati módok, művelési rend-

szerek és a géncentrumokba szorult egykori gazdasági növények, tájfajták már bizonyított értékei. Szerencsére a hagyományos mezőgazdaság szigetei még föllelhetők a világ számos részén, így a Kárpát-medencében is. Mindez esélyt ad a fenntartható mezőgazdasági termelés kiteljesedéséhez.

Az iparosodás kora és a mezőgazdasági ipar című fejezet azt az utat vázolja föl, melynek során a szántóföldi növénykultúrát megjelenítő kultúrnövények révén a mezőgazdaság eljutott mai helyzetéig. Képet kapunk arról, hogy miként befolyásolta e növényfélék sorsát a technika, a tudomány fejlődése. Elsőként esik szó a kukoricáról, amely az euro-amerikai gazdálkodási kultúra meghatározó növénye.

A kender művelésének terjedése is összefüggött a gépek megjelenésével. A szója – Dk-ázsiai eredete ellenére – az USA-ban futott be világkarriert, állati takarmányként és emberi táplálékként egyaránt. A cukornád termesztésében sokáig a jávai típus élvezett elsőbbséget, de a fajtaváltás (hibridizáció) következtében háttérbe szorul. Hosszú idő óta folyik versengése a cukorrépával. Köztudott, hogy a cukorrépa legfiatalabb kultúrnövényeink egyike, és a többi művelésben lévő növényfajtól eltérően kinemesítője is ismert.

A világméretű szerepet játszó kultúrnövények közé tartozik a tea, melynek őshazája Kína. A XIX. század közepéig kereskedelmét is ez a kontinensnyi ország uralta. Komoly kereskedelmi háborúk állandó szereplője. Az újvilági eredetű dohány elterjedtsége a kukoricával vetekszik. John Rolfe volt az első virginiai telepes, aki kifejlesztette az exportra szánt dohányművelési módot az amerikai gyarmatokon. A XVIII–XIX. században Európa számos országában is növekvő szerepet játszott. A Kárpát-medencében korán meghonosodott. A hazai jobbágyparaszt előszeretettel viseltetett iránta. A belőle származó haszon nagyban hozzájárult a hazai tájfajták kialakulásához, s ennek következtében a Kárpát-medence másodlagos géncentrumként termesztési kultúrájának fontos színterévé vált. Mint igényes növénykultúra elősegítette a rendszeres trágyázás térhódítását.

A tanulmánykötet számba veszi azokat a növényfajokat is, amelyek úgy a természeti környezet vegetációjának, mint a kultúrnövényeknek az ökológiai egyensúlyát veszélyeztetik. Ezek a növények az agrárkultúrában gyomként is komoly károkat okoznak a szántóföldi művelésben, kertkultúrában.

A növények kultúrtörténetének a bemutatásával eljutunk napjaink egyik alapvető problémájához, ami a természetvédelemnek éppúgy része, mint a mezőgazdasági kultúrának. Vagyis miként őrizhető meg az agrárkultúra öröksége, a kultúrnövények genetikai sokfélesége, ami évezredek során fenntartotta az emberi társadalmat. Ez az örökség a tapasztalati kultúra és a tudomány kölcsönösségéből született meg nemzedékek munkájával, a növényhasználat kb. 5000 fajt foglal magába. Közülük 30 növényféle szolgáltatja az emberiség táplálékának 95%-át és 3 (kukorica, búza, rizs) egymaga 50%-kal részesedik. Természetesen a fenti megoszlás az egyes éghajlati övekben nagy eltéréseket takar, sőt jelentős helyi különbségeket is mutat. A növények értéke nem korlátozódik szociális-gazdasági érdekekre. Meghatározó szerepük van a vallásban, a folklórban és a művészetben. Külön fejezet foglalja össze a génmegőrzés stratégiáját és technikáját, kitérvén a génmódosított növényfélékre és általában a jelenlegi nemesítéstechnológiára.

A szerzők tudományterületük nemzetközileg is számon tartott művelői, akik a növények kultúrtörténetének bemutatásával a jövőre is ablakot nyitnak. A kultúrbotanika, az agrártörténet, sőt a néprajz művelői számára is nagyon hasznos kézikönyvről van szó. Ábrák, táblázatok, fejezetenként bőséges irodalom növelik a kötet színvonalát. Mivel az ilyen jellegű hazai kézikönyvek hiányoznak, javallott magyar nyelvű megjelentetésé.

Surányi Béla

CONTENTS

Introduction – An interview with Domokos Kosáry	1
<i>Tamás Hoffmann</i> : The 50 th (L.) year of the Agrártörténeti Szemle	5
 <i>ARTICLES</i>	
<i>Vera Zimányi, Zsuzsanna J. Újváry</i> : The life-span of serfs since 1660	9
<i>László Ferenc Novák</i> : The context of using agricultural “Borderlands”: Garden, Quarters, Homesteads	25
<i>István Orosz</i> : Changes in the system of tillage in the Érmellék and Sárrét between 1715–1828	41
<i>Zsigmond Csoma</i> : Horticulturing ministers and their model-farms at the turn of the 18 th and 19 th centuries	61
<i>Zoltán Kaposi</i> : Changes in the agriculture of Nagykanizsa (1850–1914)	89
<i>György Szabad</i> : The attraction of the agrarian world	111
<i>György Fehér</i> : Ignác Darányi’s ideas on the politics of estates (1896–1909)	115
<i>Ferenc Pölöskei</i> : Estate-relations and debates on the turn of the 19 th –20 th centuries (István Tisza, Ignác Darányi, count Sándor Károlyi, Gyula Rubinek)	145
<i>Imre Török–László Veress</i> : The lessons of species-change in milk-oriented cattle-breeding	171
 <i>PUBLICATIONS</i>	
<i>László Brigovác</i> : The travel accounts and observations of György Andrassy on English agriculture (1832)	185
 <i>CHRONICLE</i>	
In memoriam Domokos Kosáry (1913–2007) (<i>István Orosz</i>)	197
István Balogh (1912–2007) by <i>István Orosz</i>	201
<i>Pál Romány</i> : On the foundation of the FAO Europe Centre!	205
Competition for the Prof dr Imre Takács Prize	207
<i>BOOK REVIEWS</i>	209

Terjeszti a Magyar Mezőgazdasági Múzeum

Előfizethető az Agrártörténeti Szemle Szerkesztőségénél (Budapest, XIV. Városliget, Vajdahunyadvár, Postacím: 1367 Budapest 5. Pf. 129. – Magyar Mezőgazdasági Múzeum) postautalványon (igényelhető a Szerkesztőségtől), valamint átutalással a Magyar Mezőgazdasági Múzeumnak a Magyar Nemzeti Banknál vezetett egy számláján. Az átutalási számlát a Szerkesztőség megküldi. A folyóirat példányoként megvásárolható a Magyar Mezőgazdasági Múzeum könyvtárújságjánál nyitvatartási napokon (hétfő kivételével) 10^h–17^h között.

Előfizetési ára 1500.– Ft áfával

Külföldre terjeszti a Batthyany Kultur-Press Kft. H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6.

A kiadásért felelős a Magyar Mezőgazdasági Múzeum főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Molnárné Balázs Zsuzsanna

HU ISSN 0002-1105

Évi előfizetési ára 1500,- Ft áfával

E szám ára 750,- Ft áfával

